પર્વતની પ્રાપ્તિનો બાધ કરતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોના આધારે વસ્તુત વિચારી જોતાં કાલભેદ, અધિકારભેદ, દિશાભેદ, જાતિભેદ, દૃષ્ટિભેદ, ગુણસ્થાનકભેદ, રૂચિભેદ, ચારિત્રક્રિયાભેદ, વયભેદ અને આસનભેદ પણ, મનુષ્યોને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા-બાધ કરી શકતો નથી, જોકે ભેદો કારણપરત્વે છે, પણ તે મેરૂપર્વતની પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી, તે પ્રમાણે યોગની ધાર્મિક ક્રિયાઓમા પણ ભેદો દેખાય, તોપણ તે પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા આ બાબતની દિશા વર્ણવી છે. કાલ અને દેશનો ભેદ તો અન્તે નષ્ટ થયાવિના રહેતો નથી જે મનુષ્યો સકલકર્મનો ક્ષય થાઓ અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાઓ, આવી ભાવનાથી તપશ્ચર્યા આદિ કરે છે, તેઓને સકામ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય છે, આવી ભાવનાથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા જીવો પણ સકામ નિર્જરા કરે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રોમા દર્શાવ્યુ છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મ (સચિતાદિકર્મ)-નો ક્ષય કરવા માટે તપ જપ કરે છે, તેવા મિથ્યાત્વી જીવો પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢવાને માટે અધિકારી બને છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગના અશ તરીકે પ્રથમ ગુણસ્થાનકના જીવો પણ વ્રત, તપાદિથી, યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે, તેથી મિથ્યાત્વી જીવોને પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

સર્વ જીવોપર મૈત્રી ભાવના ધારણ કરવી, સર્વ જીવોના ગુણો સબન્ધી પ્રમોદભાવના ધારણ કરવી, મધ્યસ્થભાવના ધારણ કરવી અને કરૂણા ભાવના ભાવવી, એ આપણા યોગમાર્ગના અધિકારીઓનુ કર્તવ્ય છે લોકોના ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીને તેઓનાપર ગુસ્સે ન થતા મતસહિષ્ણુતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાથી, યોગના માર્ગમા સ્થિર રહી શકાય છે, માટે સત્ય યોગમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવી અને દયાભાવની અસત્ય માર્ગોનો પરિહાર કરવા ઉપદેશ દેવો મન-વાણી અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને મન વાણી અને કાયાથકી સુવ્યાપારોનો અભ્યાસ કરનાર યોગધર્મમાં પ્રવેશ કરી શકે છે

યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ, દારૂ, માંસ, ગાજો, ધંતુરો, કોકીન વગેરે વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ સાત્વિક આહાર કરવાથી અને રજોગુણી અને તમોગુણી આહારનો ત્યાગ કરવાથી, યોગની સાધના સારી રીતે થઈ શકે છે સાત્વિક આહારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ રહે છે "જેવો આહાર તેવો ઓડકાર" એ કહેવતમાં ઘણો ભાવાર્થ સમાયો છે યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય વિહારથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે

માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરીને આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોનો પ્રકાશ કરવો અને રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો, એજ યોગજ્ઞાનનું કાર્ય છે સદ્‌ગુણોની જે જે ઉપાયોવડે પ્રાપ્તિ કરવી તે યોગ કહેવાય છે કર્મનો ક્ષય કરવાને યોગસમાન કોઈ સાધન નથી જગતમાં ગગાન-

કેટલાક લોકો અશ્વોપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક હાથી ઉપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક આગગાડીમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક હવાઈ વિમાનમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક પગે ચાલીને જતા હોય, કેટલાક મનુષ્યોના ખભાપર બેસીને જતા હોય, કેટલાંક નાનાં બાળકો હળવે હળવે ચાલીને જતાં હોય, કેટલાક રમત કરતા કરતા જતા હોય, તેમ કેટલાક મેરૂપર્વત-પર દક્ષિણ દિશાથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક ઉત્તરદિશામાંથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક પૂર્વદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક પશ્ચિમદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક વિદિશાઓમાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક કમંડલુ ધારણ કરીને તે તરફ આવવા ગમન કરતા હોય, કેટલાક નગ્ન થઈને તે તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળી હોય, કેટલાક પુરૂષો તે તરફ આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાંક બાળકો પણ ત્યાં આવવા નીકળ્યાં હોય, તે પ્રમાણે ગમે તે દેશના અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યો અને પશુ પંખીઓ પણ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળ્યાં હોય, તેઓમાંથી કેટલાક સડકના રસ્તે થઇને મેરૂપર્વત તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, કેટલાક નદીનાળાંના રસ્તે થઇને આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાક રાજમાર્ગે ચાલીને મેરૂપર્વતપર ચઢવા ઇચ્છતા હોય, કેટલાક પગશેરીઓના માર્ગે થઈ મેરૂપર્વત તરફ ચઢવાને પ્રયત્ન કરતા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વત તરફ આવતાં રસ્તામાં ઉંઘીં ઉંઘીંને આવતા હોય, કેટલાક થાક ખાઇને આવતા હોય, તેમાં કેટલાક મેરૂપર્વતથી હજાર ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક સો ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પચ્ચીશ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પાંચ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક ઠેઠ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વતપર ચઢવાને એક વર્ષની વારવાળા હોય, કેટલાક છ મહીનામાં આવી પહોંચવાના હોય, કેટલાક ચાર માસમાં, કેટલાક મહીનામાં, કેટલાક દશ દીવસમાં, કેટલાક પાંચ દીવસમાં અને કેટલાક એક દીવસમાં મેરૂપર્વતપર આવી પહોંચવાના હોય પણ, ઉપર્યુક્ત સર્વ મનુષ્યોનું તથા પશુપંખીઓનું સાધ્યબિન્દુ તો મેરૂપર્વતપર પહોંચવાનું છે; તે પ્રમાણે દેશ, કાળ, અધિકાર, અને આસન્ન, આદિ ભેદોથી ભેદવાળા ધર્મિમનુષ્યોનું પણ સાધ્યબિન્દુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

મેરૂપર્વતના દૃષ્ટાંતની પેઠે પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ, પરમાત્મપદરૂપ મેરૂપર્વત પ્રતિ, દેશ, કાલ, ધર્મસામગ્રી; આત્મબળ, અધિકાર અને સ્વદૃષ્ટિથી પ્રયાણ કરે છે, જેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જે રેલગાડી અને હવાઈ વિમાનના જેવા ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકરૂપ યોગધર્મને અવલંબીને આગળ ચાલ્યાજ કરે છે, તે વહેલા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે. મેરૂપર્વત પ્રતિ જવામાં દિશાભેદ, કાલભેદ અને માર્ગ જેમ મેરૂ-

श्रीमद् बुद्धिसागरजी ग्रन्थमाला, ग्रन्थांक–२३

योगनिष्ठ मुनिराज श्रीबुद्धिसागरजीकृत

યોગદીપક

सुरतना प्रसिद्ध श्रावक

શેઠ લલ્લુભાઈ ધર્મચંદ ઝવેરીની મદદથી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા

श्री अध्यात्मज्ञानप्रसारक मंडळ. मुंबाई.

(चंपागली)

હા. ના. લલ્લુભાઈ કરમચંદ દલાલ.

પ્રત ૧૦૦૦

વીરસંવત્ ૨૪૩૮ વિક્રમ સં ૧૯૬૮

મુંબાઈ—નિર્ણયસાગર પ્રેસ

કિં. ૦-૧૪-૦

Printed by B R. Ghanekar, at the "Nirnaya-sagar" Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

and

Published by Lallubhai Karamchand Dalal for Adhyatma
Genanapiasaiak Mandal, Champagalli :

BOMBAY.

યોગદીપકની પ્રસ્તાવના.

આ યોગદીપક ગ્રન્થ તે વિષયના અભિલાષી જનોને, જેટલો હીતકર છે તેટલોજ ઉપયોગી છે ગુરૂવર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીનો તદ્‌વિષયે અનુભવ અને પ્રેમ હોવાથી આ ગ્રન્થ સસ્કૃતમા તેઓશ્રીએ રચ્યો હતો, પણ તે ભાષાથી અજ્ઞ જનો ગુર્જરભાષામા સ્પષ્ટ રીતે યોગનુ મહાત્મ્ય જાણે અને તે પ્રતિ પ્રેરાય તે માટે કોઈ સરળ સાધન ન હોવાથી તેઓશ્રીએ ગુર્જરભાષામાં વિવેચન કર્યું છે, જે ગ્રન્થમડળે શ્રીમદ્‌બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળાના ૨૩ મા ગ્રન્થતરીકે પ્રગટ કર્યો છે

ગુરૂશ્રીએ ગ્રન્થ પ્રારભમાં લખેલ "યોગભૂમીકા" તરફ નજર કરતા યોગનુ માહાત્મ્ય, યોગની આવશ્યકતા, યોગીમાં રહેલું સામર્થ્ય, તેના વિસ્મરાવી થઈ પડેલી હાલની સ્થિતિ, જૈન પૂર્વાચાર્યોમા તેનો પ્રચાર કેવો હતો અને તેથી તેઓ શુ કરી શકતા હતા, વગેરે વર્ણન કરીને બતાવી આપ્યુ છે કે, પ્રમાદવશે અથવા ગમે તે કારણે પણ આર્યાવર્તમાં-તેમાં ખાસ કરી જૈનોમા-જ્યારથી યોગાભ્યાસ ઘટવા માંડ્યો છે ત્યારથી જૈનોની શક્તિમા ઘટાડો થતો આવ્યો છે દરેક ધર્મવાળા ગમે તે રૂપે યોગને માને છે પણ તેનું રહસ્ય વીસારે પડવાથી પોતે યોગને અમુક અંશે સેવતાં છતા પણ અજ્ઞાને કરી યોગનામનુ ખડન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે જેમ કે જૈનોની દરેક આવશ્યક ક્રિયાઓ યોગરૂપ હોવા છતા તેના રહસ્યાર્થને જાણવાની દરકાર ન કરતાં, કેટલાક જૈનો ક્રિયારૂપ યોગનુ પરિપૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, પણ ગુરૂવર્યશ્રીના આ ગ્રન્થના વિવેચન ઉપરથી તેમ મુંબાઈના ચાતુરમાસ દરમીયાન આવશ્યક ક્રિયાઓ ઉપરના વ્યાખ્યાનબોધ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાયુ છે કે, ગણધર મહારાજાઓએ-પૂર્વાચાર્યોએ-જે જે ક્રિયાઓની આવશ્યકતા વર્ણવી છે તે અપૂર્વ રહસ્યપૂર્વક છે. એટલુજ નહી પણ યોગમાર્ગની નિસ્સરણિરૂપ તે છે અને તે નિસ્સરણીવડે સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી આત્મસામર્થ્ય પ્રગટ કરી, ક્રમે કરી ઉચ્ચ સ્થાનપ્રતિ પહોચવાનું છે.'

જૈનોએ-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ યોગને મુખ્ય માન્યા છે યોગનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્માની શુદ્ધતા કરવાનો છે યોગના આઠ ભેદ છે વગેરે વર્ણન આ ગ્રન્થમાં છે

જૈનયોગની ઉત્તમતા જણાવવા પૂર્વક ગુરૂવર્યે આ ગ્રન્થ રચના માટે પોતાના સમયનો સદુપયોગ કર્યો છે તે જૈન સમાજ ઉપરજ નહી પણ

જૈનેતર સમાજ ઉપર પણ અપૂર્વ ઉપકાર કર્યો છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ખરેખર સન્ત પુરૂષો, મહાત્માઓ, પોતાના સમયનો, પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અન્ય જનોને બોધ કરવામાં અને પુસ્તકો રચવામાં કરે છે તેજ સર્વોત્તમ ધર્મમાર્ગ છે; કેમ કે, અન્ય જનો ઉપર ઉપકાર થવા પૂર્વક સદાકાળ જ્ઞાનના વિચારોમાંજ મશગુલ રહેવાથી બાહ્ય ખટપટોમાં પ્રવેશ'તું નથી.

આ ગ્રન્થમાં યોગના અંગે ઘણી બાબતો વર્ણવી છે અને તેમાં, દેહ અને આત્મા, આત્માનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ, ઇન્દ્રિયો તે આત્મા નથી, આત્મા કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય, જ્ઞાનક્રિયાથી મુક્તિ, પરમાત્મ થવાની કુંચી, યોગની સાધના કેમ કરવી જોઇએ, કઈ અવસ્થામાં વધુ સારી થઈ શકે, યોગના અષ્ટ પ્રકાર અને તેમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ આદીની જરૂર તથા તેની રીતો, તેમજ સ્વરોદય જ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરાવી, તેમાં કઈ વખતે શું કરવું? અમુક વખતે શું થશે? કઈ દિશામાં કયું તત્વ રહ્યું છે અને તેનું ફળ શું? તે જણાવ્યું છે. તેમજ પ્રાણાયામથી રોગ નાશ પામે છે, પ્રાણવાયુ સાધનારા યોગીઓ અન્યોના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તે તથા તેનો અભ્યાસ કેવી રીતે શરૂ કરવો, ધારણાનું સ્વરૂપ, મનનો પ્રત્યાહાર, તેને જીતવાના ઉપાયો, મનની દશાનું વર્ણન, વગેરે ઉપર સારૂં વિવેચન કર્યું છે, છેવટે અષ્ટાંગ યોગનો અધિકારી કોણ? ચારિત્રક્રિયાના ભેદ, તેનું ફળ, સમ્યકત્વ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનું સ્વરૂપ, ચારિત્ર કોની પાસે લેવું, વગેરે વર્ણવી યોગનો પ્રકાશ કરવામાં દીપકસમાન એવું આ ગ્રન્થનું યોગદીપક નામ સાર્થક કર્યું છે.

છેવટે આવા અમૂલ્ય ગ્રન્થનો પ્રકાશ કરવાને સહાય કરનાર, સુરતના દેવ, ગુરૂ અને ધર્મઆરાધક સુશ્રાવક–પ્રખ્યાત ઝવેરી લલ્લુભાઈ ધર્મચંદ ઝવેરીને ધન્યવાદ આપી, સુજ્ઞ જનો હંસ ચંચુવત્ સાર ગ્રહી ગુરૂવર્યની આ રચનાનો અમૂલ્ય લાભ મેળવશે એમ ઇચ્છી વિરમીએ છીએ.

મુંબાઈ–ચંપાગલી.
ફાગણ વદ ૭
વિરસંવત્ ૨૪૩૮.

લી૦

अध्यात्मज्ञानप्रसारक मंडळ.

યોગભૂમિકા.

યોગનું માહાત્મ્ય સર્વ સાક્ષર મનુષ્યો, એકી અવાજે કબુલ કરે છે આર્યાવર્તમા યોગના સાધકો, અર્થાત્ યોગીઓ ઘણા હતા દરેક દર્શનમાં યોગની પ્રક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરિણમી છે કોઈ પણ દર્શનમા યોગના તત્ત્વો અનેક રીતે ભિન્ન નામે પણ દાખલ થયા છે યોગના અસખ્ય ભેદો છે જૈન શાસ્ત્રોમા અસખ્ય યોગે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ દર્શાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યુ છે કે, જે જે યોગવડે આત્માની, પરિણામાદિની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ દશા થાય તેનો આદર કરવો જગત્માં ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓને ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાના યોગો પ્રતિ રૂચિ હોય છે, તેથી ભિન્ન ભિન્ન યોગક્રિયામા પ્રવૃત્ત થએલા મનુષ્યોની, ઘણા ભાગે યોગની ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે, પણ તે સર્વ યોગોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્માની શુદ્ધતા કરવાનો હોવાથી, દૂર આસન્નાદિ ભેદ પડે છતે પણ, અન્તે સર્વે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે અધિકારભેદે અને રૂચિભેદે, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મયોગને દેખી બાળજીવો એક બીજાનુ ખડન કરે છે અને જે યોગ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તેની પણ પૂર્ણ આરાધના કરી શકતા નથી શ્રી વીરપ્રભુએ અસખ્ય યોગમા પણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર, એ ત્રણ યોગને મુખ્ય માન્યા છે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ પ્રમાણે યોગના આઠ ભેદ પડે છે ભક્તિયોગ વગેરેનો પણ યોગમાં સમાવેશ થાય છે

યોગવિના દુનિયાનો કોઈ પણ ધર્મ પ્રખ્યાતિ પામ્યો નથી, મુસલમાનો પણ યોગને માને છે, વેદને માનનાર સર્વ હિન્દુઓ પણ યોગને માને છે, બૌદ્ધો પણ યોગને માને છે, ખ્રીસ્તિઓ પણ યોગને માને છે નાસ્તિક લોકો પણ નીતિરૂપ યમને માનીને, તેના અશરૂપ યોગને માને છે, સારેજ તેઓ મનુષ્યની રીતિમા ગણી શકાય છે કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવી નહિ, જૂઠુ બોલવુ નહિ, ચોરી કરવી નહિ, બ્રહ્મચર્ય પાળવુ, કોઇનો વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ, સર્વ પ્રાણીઓનું ભલું ઇચ્છવુ, આ યોગનુ પ્રથમ પગથીયુ છે, તેનો અમુક અશે પણ સર્વ ધર્મવાળાઓને સ્વીકાર કરવો પડે છે, જો તેનો સ્વીકાર કરે નહિ તો દુનિયામા તે ધર્મની હયાતી પણ રહે નહિ મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તિયો પણ, અમુક અશે સત્ય બોલવુ, બ્રહ્મચર્ય પાળવુ, સર્વ જીવોની દયા કરવી, ઇત્યાદિ બાબતોને માને છે નાસ્તિકો પણ નીતિધર્મરૂપ યોગને માને છે બૌદ્ધો પણ અમુક અશે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, દારમાસત્યાગરૂપ, યોગના પ્રથમ પગથીયાને સ્વીકારે છે, તેથી તેઓ પણ યોગના ઉપાસકો

કેટલાક લોકો અશ્વોપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક હાથી ઉપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક આગગાડીમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક હવાઈ વિમાનમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક પગે ચાલીને જતા હોય, કેટલાક મનુષ્યોના ખભાપર બેસીને જતા હોય, કેટલાંક નાનાં બાળકો હળવે હળવે ચાલીને જતાં હોય, કેટલાક રમત કરતા કરતા જતા હોય, તેમ કેટલાક મેરૂપર્વત-પર દક્ષિણ દિશાથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક ઉત્તરદિશામાંથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક પૂર્વદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક પશ્ચિ-મદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક વિદિશાઓમાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક કમંડલુ ધારણ કરીને તે તરફ આવવા ગમન કરતા હોય, કેટલાક નગ્ન થઈને તે તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળી હોય, કેટલાક પુરૂષો તે તરફ આવવા ની-કળ્યા હોય, કેટલાંક બાળકો પણ ત્યાં આવવા નીકળ્યાં હોય, તે પ્રમાણે ગમે તે દેશના અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યો અને પશુ પંખીઓ પણ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળ્યાં હોય, તેઓમાંથી કેટલાક સડકના રસ્તે થઇને મેરૂપર્વત તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, કેટલાક નદીનાળાંના રસ્તે થઇને આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાક રાજમાર્ગે ચાલીને મેરૂપર્વતપર ચઢવા ઇચ્છતા હોય, કેટલાક પગશેરીઓના માર્ગે થઈ મેરૂપર્વત તરફ ચઢવાને પ્રયત્ન કરતા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વત તરફ આવતાં રસ્તામાં ઉંઘી ઉંઘીને આવતા હોય, કેટલાક થાક ખાઇને આવતા હોય, તેમાં કેટલાક મેરૂપર્વતથી હજાર ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક સો ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પચ્ચીશ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પાંચ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક ઠેઠ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વતપર ચઢવાને એક વર્ષની વારવાળા હોય, કેટલાક છ મહીનામાં આવી પહોંચ-વાના હોય, કેટલાક ચાર માસમાં, કેટલાક મહીનામાં, કેટલાક દશ દીવ-સમાં, કેટલાક પાંચ દીવસમાં અને કેટલાક એક દીવસમાં મેરૂપર્વતપર આવી પહોંચવાના હોય પણ, ઉપર્યુક્ત સર્વ મનુષ્યોનું તથા પશુપંખીઓનું સાધ્યબિન્દુ તો મેરૂપર્વતપર પહોંચવાનું છે; તે પ્રમાણે દેશ, કાળ, અધિકાર, અને આસન્ન, આદિ ભેદોથી ભેદવાળા ધર્મિમનુષ્યોનું પણ સાધ્યબિન્દુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

મેરૂપર્વતના દૃષ્ટાંતની પેઠે પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ, પરમાત્મપદરૂપ મેરૂપર્વત પ્રતિ, દેશ, કાલ, ધર્મસામગ્રી; આત્મબળ, અધિકાર અને સ્વદૃષ્ટિથી પ્રયાણ કરે છે, જેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જે રેલગાડી અને હવાઈ વિમાનના જેવા ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકરૂપ યોગધર્મને અવલંબીને આગળ ચાલ્યાજ કરે છે, તે વહેલા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે. મેરૂપર્વત પ્રતિ જવામાં દિશાભેદ, કાલભેદ અને માર્ગ જેમ મેરૂ-

આર્યસમાજીઓ પણ, યોગપાતજલ ગ્રન્થ અને અન્ય પણ યોગના ગ્રન્થોને સ્વીકારે છે આર્યમુનિએ ભગવદ્‌ગીતાપર હિન્દી ભાષામા ભાષ્ય રચ્યુ છે, જેમા કહ્યું છે કે, કૃષ્ણએ પરમાત્મા નહોતા પણ એક યોગી હતા અને તેમણે યોગના પ્રતાપથી અર્જુનને વિશ્વપુરૂષનુ દર્શન કરાવ્યુ, ઇત્યાદિ લખીને યોગ નાજ મહિમાનો તે સ્વીકાર કરે છે દયાનન્દ સરસ્વતી પણ યોગના ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા હતા કબીર પણ યોગના સબન્ધી ઘણા પદ ગાય છે અને પોતાના બનાવેલા સ્વરોદયમા યોગસબન્ધી ઘણું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે મત્સ્યેન્દ્ર અને ગોરખ પણ યોગના સબન્ધી ઘણુ વર્ણન કરે છે વલ્લભાચાર્ય અને **સ્વામીનારાયણ** તથા **બ્રહ્મસમાજીઓ** પણ યોગતત્ત્વને માન આપે છે **થીઓસોફીકલ** સોસાઈટીમા દાખલ થનારા થીઓસોફીસ્ટો પણ, યોગમાર્ગને અનુસરે છે રાધાપન્થના મનુષ્યો પણ યોગમાર્ગ તરફ વલણ ધરાવે છે

હવે વિદેશ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડના લોકો યોગવિદ્યા તરફ પ્રેમની દૃષ્ટિથી દેખે છે, તેઓ યોગનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે મેસ્મેરિઝમ, હિપનોટીઝમ, વગેરે પ્રયોગો ખરેખર યોગરૂપ સૂર્યના એક કિરણ જેવા પ્રકાશવા લાગ્યા છે આ પ્રકારે કરોડો મનુષ્યો યોગને માન આપવા લાગ્યા છે

જૈન શાસ્ત્રોમા યોગસબન્ધી અનેક ગ્રથો છે યોગવિદ્યાના કેટલાક ગ્રન્થો પહેલા ગુપ્ત રાખવામા આવતા હતા યોગનું પરિપૂર્ણ આરાધન કરીને ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રી **મહાવીર** પ્રભુએ, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ વીતરાગ શ્રી **મહાવીર** પ્રભુએ યોગના અનેક ભેદોનુ વર્ણન કર્યું છે અન્ય દર્શનીઓ એકેક યોગને માને છે, ત્યારે શ્રી **વીર**પ્રભુ કથીત **જૈનદર્શન**મા હઠયોગ, રાજયોગ, ક્રિયાયોગ, ભક્તિયોગ, મત્રયોગ, લયયોગ, (સ્થિરતા) દેશવિરતિયોગ અને સર્વવિરતિયોગ, આદિ સર્વ યોગોનો સમાવેશ થાય છે જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે જેટલા તીર્થંકરો થાય છે તેટલા સર્વે વિશસ્થાનકરૂપ યોગની આરાધના વડેજ થાય છે અન્ય ધર્માવલબીઓ કરતા, જૈન યોગની ઉત્તમતા છે, એમ શ્રી **વીર**પ્રભુની વાણીનું જેણે સપૂર્ણ પાન કર્યું છે તે જાણી શકે છે જૈન સાધુઓ અને શ્રાવકોના ધાર્મિક આચારો ખરેખર યોગરૂપજ છે પચમહાવ્રત અને બારવ્રતનો યોગના પહેલા પગથીયારૂપ યમમા સમાવેશ થાય છે શ્રી મહાવીર પ્રભુ, અષ્ટાદશ દોષ રહિત સર્વજ્ઞ હતા, માટે તેમનો કથિત યોગમાર્ગ પરિપૂર્ણ સત્યથી ભરેલો છે, એમ અમોને પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ છે

જૈન શાસ્ત્રોમા અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની લબ્ધિયો દર્શાવી છે, તે યોગીઓને ઉત્પન્ન થાય છે તપશ્ચર્યા કરવી તે પણ એક જાતનો યોગ છે પ્રતિલેખના, પ્રતિક્રમણ, પૂજા, સ્વાધ્યાય અને પાચ સમિતિયો પણ યોગરૂપજ છે મન,

કેટલાક લોકો અશ્વોપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક હાથી ઉપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક આગગાડીમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક હવાઈ વિમાનમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક પગે ચાલીને જતા હોય, કેટલાક મનુષ્યોના ખભાપર બેસીને જતા હોય, કેટલાંક નાનાં બાળકો હળવે હળવે ચાલીને જતાં હોય, કેટલાક રમત કરતા કરતા જતા હોય, તેમ કેટલાક મેરૂપર્વત-પર દક્ષિણ દિશાથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક ઉત્તરદિશામાંથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક પૂર્વદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક પશ્ચિમદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક વિદિશાઓમાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક કમંડલુ ધારણ કરીને તે તરફ આવવા ગમન કરતા હોય, કેટલાક નગ્ન થઈને તે તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળી હોય, કેટલાક પુરૂષો તે તરફ આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાંક બાળકો પણ ત્યાં આવવા નીકળ્યાં હોય, તે પ્રમાણે ગમે તે દેશના અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યો અને પશુ પંખીઓ પણ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળ્યાં હોય, તેઓમાંથી કેટલાક સડકના રસ્તે થઇને મેરૂપર્વત તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, કેટલાક નદીનાળાંના રસ્તે થઇને આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાક રાજમાર્ગે ચાલીને મેરૂપર્વતપર ચઢવા ઇચ્છતા હોય, કેટલાક પગશેરીઓના માર્ગે થઈ મેરૂપર્વત તરફ ચઢવાને પ્રયત્ન કરતા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વત તરફ આવતાં રસ્તામાં ઉંઘીં ઉંઘીને આવતા હોય, કેટલાક થાક ખાઇને આવતા હોય, તેમાં કેટલાક મેરૂપર્વતથી હજાર ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક સો ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પચ્ચીશ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પાંચ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક ઠેઠ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વતપર ચઢવાને એક વર્ષની વારવાળા હોય, કેટલાક છ મહીનામાં આવી પહોંચવાના હોય, કેટલાક ચાર માસમાં, કેટલાક મહીનામાં, કેટલાક દશ દીવસમાં, કેટલાક પાંચ દીવસમાં અને કેટલાક એક દીવસમાં મેરૂપર્વતપર આવી પહોંચવાના હોય પણ, ઉપર્યુક્ત સર્વ મનુષ્યોનું તથા પશુપંખીઓનું સાધ્યબિન્દુ તો મેરૂપર્વતપર પહોંચવાનું છે; તે પ્રમાણે દેશ, કાળ, અધિકાર, અને આસન્ન, આદિ ભેદોથી ભેદવાળા ધર્મિમનુષ્યોનું પણ સાધ્યબિન્દુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

મેરૂપર્વતના દૃષ્ટાંતની પેઠે પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ, પરમાત્મપદરૂપ મેરૂપર્વત પ્રતિ, દેશ, કાલ, ધર્મસામગ્રી; આત્મબળ, અધિકાર અને સ્વદૃષ્ટિથી પ્રયાણ કરે છે, જેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જે રેલગાડી અને હવાઈ વિમાનના જેવા ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકરૂપ યોગધર્મને અવલંબીને આગળ ચાલ્યાજ કરે છે, તે વહેલા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે. મેરૂપર્વત પ્રતિ જવામાં દિશાભેદ, કાલભેદ અને માર્ગ જેમ મેરૂ-

પર્વતની પ્રાપ્તિનો બાધ કરતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોના આધારે વસ્તુત વિચારી જોતા કાલભેદ, અધિકારભેદ, દિશાભેદ, જાતિભેદ, દૃષ્ટિભેદ, ગુણસ્થાનકભેદ, રૂચિભેદ, ચારિત્રક્રિયાભેદ, વયભેદ અને આસન્નભેદ પણ, મનુષ્યોને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા-બાધ કરી શકતો નથી, જોકે ભેદો કારણપરત્વે છે, પણ તે મેરૂપર્વતની પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી, તે પ્રમાણે યોગની ધાર્મિક ક્રિયાઓમા પણ ભેદો દેખાય, તોપણ તે પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા આ બાબતની દિશા વર્ણવી છે કાલ અને દેશનો ભેદ તો અન્તે નષ્ટ થયાવિના રહેતો નથી જે મનુષ્યો સકલકર્મનો ક્ષય થાઓ અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાઓ, આવી ભાવ-નાથી તપશ્ચર્યા આદિ કરે છે, તેઓને સકામ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય છે, આવી ભાવનાથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા જીવો પણ સકામ નિર્જરા કરે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રોમા દર્શાવ્યુ છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મ (સચિતાદિકર્મ)-નો ક્ષય કરવા માટે તપ જપ કરે છે, તેવા મિથ્યાત્વી જીવો પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢવાને માટે અધિકારી બને છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગના અશ તરીકે પ્રથમ ગુણસ્થાનકના જીવો પણ વ્રત, તપાદિથી, યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે, તેથી મિથ્યાત્વી જીવોને પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

સર્વ જીવોપર મૈત્રી ભાવના ધારણ કરવી, સર્વ જીવોના ગુણો સબન્ધી પ્રમોદભાવના ધારણ કરવી, મધ્યસ્થભાવના ધારણ કરવી અને કરૂણા ભાવના ભાવવી, એ આપણા યોગમાર્ગના અધિકારીઓનુ કર્તવ્ય છે લોકોના ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીને તેઓનાપર ગુસ્સે ન થતા મતસહિષ્ણુતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાથી, યોગના માર્ગમા સ્થિર રહી શકાય છે, માટે સત્ય યોગમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવી અને દયાભાવની અસત્ય માર્ગોનો પરિહાર કરવા ઉપદેશ દેવો મન-વાણી અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને મન વાણી અને કાયાથકી સુવ્યાપારોનો અભ્યાસ કરનાર યોગધર્મમા પ્રવેશ કરી શકે છે

યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ, દારૂ, માંસ, ગાંજો, ધતુરો, કોફીન વગેરે વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ સાત્વિક આહાર કરવાથી અને રજોગુણી અને તમોગુણી આહારનો ત્યાગ કરવાથી, યોગની સાધના સારી રીતે થઈ શકે છે સાત્વિક આહારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ રહે છે "જેવો આહાર તેવો ઓડકાર" એ કહેણીમા ઘણો ભાવાર્થ સમાયો છે યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય વિહારથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે

માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરીને આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોનો પ્રકાશ કરવો અને રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો, એજ યોગજ્ઞાનનુ કાર્ય છે સદ્‌ગુણોની જે જે ઉપાયોવડે પ્રાપ્તિ કરવી તે યોગ કહેવાય છે કર્મનો ક્ષય કરવાને યોગસમાન કોઈ સાધન નથી જગત્‌મા ગગાન

પર્વતની પ્રાપ્તિનો બાધ કરતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોના આધારે વસ્તુત વિચારી જોતાં કાલભેદ, અધિકારભેદ, દિશાભેદ, જાતિભેદ, દૃષ્ટિભેદ, ગુણસ્થાનકભેદ, રૂચિભેદ, ચારિત્રક્રિયાભેદ, વયભેદ અને આસન્નભેદ પણ, મનુષ્યોને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમાં—બાધ કરી શકતો નથી, જોકે ભેદો કારણપરત્વે છે, પણ તે મેરૂપર્વતની પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી, તે પ્રમાણે યોગની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ ભેદો દેખાય, તોપણ તે પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા આ બાબતની દિશા વર્ણવી છે કાલ અને દેશનો ભેદ તો અન્તે નષ્ટ થયાવિના રહેતો નથી જે મનુષ્યો સકલકર્મનો ક્ષય થાઓ અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાઓ, આવી ભાવનાથી તપશ્ચર્યા આદિ કરે છે, તેઓને સકામ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય છે, આવી ભાવનાથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા જીવો પણ સકામ નિર્જરા કરે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રોમા દર્શાવ્યુ છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મ (સચિતાદિકર્મ)—નો ક્ષય કરવા માટે તપ જપ કરે છે, તેવા મિથ્યાત્વી જીવો પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢવાને માટે અધિકારી બને છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગના અશ તરીકે પ્રથમ ગુણસ્થાનકના જીવો પણ વ્રત, તપાદિથી, યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે, તેથી મિથ્યાત્વી જીવોને પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

સર્વ જીવોપર મૈત્રી ભાવના ધારણ કરવી, સર્વ જીવોના ગુણો સબન્ધી પ્રમોદભાવના ધારણ કરવી, મધ્યસ્થભાવના ધારણ કરવી અને કરૂણા ભાવના ભાવવી, એ આપણા યોગમાર્ગના અધિકારીઓનુ કર્તવ્ય છે લોકોના ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીને તેઓનાપર ગુસ્સે ન થતા મતસહિષ્ણુતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાથી, યોગના માર્ગમા સ્થિર રહી શકાય છે, માટે સત્ય યોગમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવી અને દયાભાવથી અસત્ય માર્ગોનો પરિહાર કરવા ઉપદેશ દેવો મન વાણી અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને મન વાણી અને કાયાથકી સુવ્યાપારોનો અભ્યાસ કરનાર યોગધર્મમા પ્રવેશ કરી શકે છે

યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ, દારૂ, માંસ, ગાંજો, ધતુરો, કોકીન વગેરે વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ સાત્વિક આહાર કરવાથી અને રજોગુણી અને તમોગુણી આહારનો ત્યાગ કરવાથી, યોગની સાધના સારી રીતે થઈ શકે છે સાત્વિક આહારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ રહે છે "જેવો આહાર તેવો ઓડકાર" એ કહેણીમાં ઘણો ભાવાર્થ સમાયો છે યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય વિહારથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે

માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરીને આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોનો પ્રકાશ કરવો અને રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો, એજ યોગજ્ઞાનનુ કાર્ય છે સદ્‌ગુણોની જે જે ઉપાયોવડે પ્રાપ્તિ કરવી તે યોગ કહેવાય છે કર્મનો ક્ષય કરવાને યોગસમાન કોઈ સાધન નથી જગત્‌મા ગગાન

છે યોગનું ઉચ્ચ ચારિત્ર ધારણ કરીને યોગી બનેલા જૈન સાધુઓ, જૈન શાસનનો અનેક ઉપાયોથી ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ થશે આત્માનું અનુપમેય બળ વધારવુ હોય તો, હે ભવ્ય જીવો ! યોગમાર્ગનુ અવલબન કરો ! જૈન ગુરૂકૂળો સ્થાપીને તેમા યોગવિદ્યાના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીયોમા આત્મબળ પ્રકટાવવા પ્રયત્ન કરો યોગનું પ્રથમ પગથીયુ યમ છે, તેની બરાબર આરાધના કરો કે, જેથી યોગના બીજા, ત્રીજા આદિ પગથીયાપર ચઢી શકાય ધ્યાન, સમાધિ, આદિ યોગના અગોમા પ્રવેશ કરનારા સાધુઓ, ઉદાર ચિત્તવાળા બની, સ્વપર કલ્યાણ કરવાને સમર્થ બને છે યોગના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા પરિપૂર્ણ કોઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી. યોગના પ્રતાપથી અનેક ભવના કરેલાં કર્મ, કાચી બે ઘડીમા ક્ષય કરી શકાય છે અને અતે કેવલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, માટે બાહ્યયોગની શુદ્ધિ કરીને આન્તરિક યોગની શુદ્ધિ કરવી જોઇએ મન, વચન અને કાયાના અશુભ યોગોનો ત્યાગ કરીને મન, વચન અને કાયાના શુભ યોગો કરવા, એજ યોગનુ પ્રથમ પગથીયુ છે, તે જેણે આદર્યું છે તે મનુષ્યો, ઉપર ચઢવાના અધિકારી બને છે યોગનુ પ્રથમ પગથીયુ ત્યાગ કરીને, જેઓ એકદમ ઉપરના પગથીયાપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓને અન્તે પાછા ફરી, પચમહાવ્રતરૂપ યમની આરાધના કરવી પડે છે, કેમ કે પાયાવિના મહેલ ટકી શકતો નથી, જેમ પગવિના મનુષ્ય ઉભો રહી શકતો નથી, તેમ પચ મહાવ્રતરૂપ યમ વા નીતિ વિના કોઈ પણ યોગી ઉપરની ભૂમિકામા પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો તે પુન પસ્તાઇને, વા અનુભવ લેઇને પણ વ્રતોને અગીકાર કરે છે હૃદય દયાથી પૂર્ણ હોય, સત્યથી વાણી બોલતી હોય, અસ્તેય વ્રતની સારી રીતે આરાધના થતી હોય, બ્રહ્મચર્યથી આત્મા ઉચ્ચ બન્યો હોય, પરિગ્રહનો ત્યાગ થયો હોય, ત્યારે મનુષ્ય, યોગની પ્રથમ ભૂમિકાને દઢ કરીને, માનસિક ક્રોધાદિક દોષો હઠાવીને, પરમાત્મ પ્રભુની આરાધના કરવાને, ઉત્તમ અધિકારી બની શકે છે તેવો ઉત્તમ મનુષ્ય યોગની ધર્મક્રિયાઓને અધિકાર પ્રમાણે કરે છે અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા જીવો, પોતાના અધિકાર તથા રુચિ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરે છે, જ્ઞાની તેઓની બુદ્ધિમા ભેદ વા સશય ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ બાળજીવો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમને, તેમના અધિકાર પ્રમાણે ધર્મક્રિયાઓના ઉદ્દેશોને સમજાવીને તેઓને ક્રિયામાર્ગમા સ્થિર કરે છે અને ઉપરના અધ્યાત્મજ્ઞાનાદિ માર્ગમા ચઢાવવાને પ્રયત્ન કરે છે યોગીનો અધિકાર બાળ જીવોના અધિકાર કરતા જુદો હોય છે યોગની સાધના ગૃહસ્થાવાસમાં અને સાધુ અવસ્થામાં થઇ શકે છે, પણ ગૃહસ્થ કરતા સાધુ અવસ્થામા યોગની આરાધના અનન્ત ગણી સારી રીતે થઈ શકે છે. સાધુ અવસ્થામાં યોગની સાધના મુખ્યતાએ સાધવાની હોય છે ગૃહસ્થે, ગૃહસ્થ

કેટલાક લોકો અશ્વોપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક હાથી ઉપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક આગગાડીમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક હવાઈ વિમાનમાં બેસીને જતા હોય, કેટલાક પગે ચાલીને જતા હોય, કેટલાક મનુષ્યોના ખભાપર બેસીને જતા હોય, કેટલાંક નાનાં બાળકો હળવે હળવે ચાલીને જતાં હોય, કેટલાક રમત કરતા કરતા જતા હોય, તેમ કેટલાક મેરૂપર્વત-પર દક્ષિણ દિશાથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક ઉત્તરદિશામાંથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક પૂર્વદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક પશ્ચિ-મદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક વિદિશાઓમાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક કમંડલુ ધારણ કરીને તે તરફ આવવા ગમન કરતા હોય, કેટલાક નગ્ન થઈને તે તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળી હોય, કેટલાક પુરૂષો તે તરફ આવવા ની-કળ્યા હોય, કેટલાંક બાળકો પણ ત્યાં આવવા નીકળ્યાં હોય, તે પ્રમાણે ગમે તે દેશના અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યો અને પશુ પંખીઓ પણ મેરૂ-પર્વત તરફ આવવા નીકળ્યાં હોય, તેઓમાંથી કેટલાક સડકના રસ્તે થઇને મેરૂપર્વત તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, કેટલાક નદીનાળાંના રસ્તે થઇને આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાક રાજમાર્ગે ચાલીને મેરૂપર્વતપર ચઢવા ઇચ્છતા હોય, કેટલાક પગશેરીઓના માર્ગે થઈ મેરૂપર્વત તરફ ચઢવાને પ્રયત્ન કરતા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વત તરફ આવતાં રસ્તામાં ઉંઘીં ઉંઘીંને આવતા હોય, કેટલાક થાક ખાઇને આવતા હોય, તેમાં કેટલાક મેરૂપર્વતથી હજાર ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક સો ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પચ્ચીશ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પાંચ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક ઠેઠ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વતપર ચઢવાને એક વર્ષની વારવાળા હોય, કેટલાક છ મહીનામાં આવી પહોંચ-વાના હોય, કેટલાક ચાર માસમાં, કેટલાક મહીનામાં, કેટલાક દશ દીવ-સમાં, કેટલાક પાંચ દીવસમાં અને કેટલાક એક દીવસમાં મેરૂપર્વતપર આવી પહોંચવાના હોય પણ, ઉપર્યુક્ત સર્વ મનુષ્યોનું તથા પશુપંખીઓનું સાધ્યબિન્દુ તો મેરૂપર્વતપર પહોંચવાનું છે; તે પ્રમાણે દેશ, કાળ, અધિકાર, અને આસન્ન, આદિ ભેદોથી ભેદવાળા ધર્મિમનુષ્યોનું પણ સાધ્યબિન્દુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

મેરૂપર્વતના દૃષ્ટાંતની પેઠે પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ, પરમાત્મપદરૂપ મેરૂપર્વત પ્રતિ, દેશ, કાલ, ધર્મસામગ્રી; આત્મબળ, અધિકાર અને સ્વદૃષ્ટિથી પ્રયાણ કરે છે, જેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જે રેલગાડી અને હવાઈ વિમાનના જેવા ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકરૂપ યોગધર્મને અવલંબીને આગળ ચાલ્યાજ કરે છે, તે વહેલા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે. મેરૂપર્વત પ્રતિ જવામાં દિશાભેદ, કાલભેદ અને માર્ગ જેમ મેરૂ-

પર્વતની પ્રાપ્તિનો બાધ કરતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોના આધારે વસ્તુત વિચારી જોતા કાલભેદ, અધિકારભેદ, દિશાભેદ, જાતિભેદ, દૃષ્ટિભેદ, ગુણસ્થાનકભેદ, રૂચિભેદ, ચારિત્રક્રિયાભેદ, વયભેદ અને આસન્નભેદ પણ, મનુષ્યોને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા-બાધ કરી શકતો નથી, જોકે ભેદો કારણપરત્વે છે, પણ તે મેરૂપર્વતની પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી, તે પ્રમાણે યોગની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ ભેદો દેખાય, તોપણ તે પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમા બાધ કરનારા નથી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા આ બાબતની દિશા વર્ણવી છે કાલ અને દેશનો ભેદ તો અન્તે નષ્ટ થયાવિના રહેતો નથી જે મનુષ્યો સકલકર્મનો ક્ષય થાઓ અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાઓ, આવી ભાવનાથી તપશ્ચર્યા આદિ કરે છે, તેઓને સકામ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય છે, આવી ભાવનાથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા જીવો પણ સકામ નિર્જરા કરે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રોમા દર્શાવ્યુ છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મ (સચિતાદિકર્મ)-નો ક્ષય કરવા માટે તપ જપ કરે છે, તેવા મિથ્યાત્વી જીવો પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢવાને માટે અધિકારી બને છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગના અશ તરીકે પ્રથમ ગુણસ્થાનકના જીવો પણ વ્રત, તપાદિથી, યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે, તેથી મિથ્યાત્વી જીવોને પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

સર્વ જીવોપર મૈત્રી ભાવના ધારણ કરવી, સર્વ જીવોના ગુણો સબન્ધી પ્રમોદભાવના ધારણ કરવી, મધ્યસ્થભાવના ધારણ કરવી અને કરૂણા ભાવના ભાવવી, એ આપણા યોગમાર્ગના અધિકારીઓનુ કર્તવ્ય છે લોકોના ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીને તેઓનાપર ગુસ્સે ન થતા મતસહિષ્ણુતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાથી, યોગના માર્ગમા સ્થિર રહી શકાય છે, માટે સત્ય યોગમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવી અને દયાભાવથી અસત્ય માર્ગોનો પરિહાર કરવા ઉપદેશ દેવો. મન-વાણી અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને મન વાણી અને કાયાથકી સુવ્યાપારોનો અભ્યાસ કરનાર યોગધર્મમા પ્રવેશ કરી શકે છે

યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ, દારૂ, માંસ, ગાંજો, ધતુરો, કોકીન વગેરે વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ સાત્વિક આહાર કરવાથી અને રજોગુણી અને તમોગુણી આહારનો ત્યાગ કરવાથી, યોગની સાધના સારી રીતે થઈ શકે છે સાત્વિક આહારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ રહે છે "જેવો આહાર તેવો ઓડકાર" એ કહેણીમા ઘણો ભાવાર્થ સમાયો છે યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય વિહારથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે

માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરીને આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોનો પ્રકાશ કરવો અને રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો, એજ યોગજ્ઞાનનુ કાર્ય છે સદ્‌ગુણોની જે જે ઉપાયોવડે પ્રાપ્તિ કરવી તે યોગ કહેવાય છે કર્મનો ક્ષય કરવાને યોગસમાન કોઈ સાધન નથી જગત્‌મા ગગાન

દીની પેઠે આન્તરિક મલનો પરિહાર કરનાર યોગ છે. જગત્માં અનેક પ્રકારના ચમત્કાર ભૂતકાલમાં જેનાવડે પ્રગટ્યા છે, વર્તમાનમાં પ્રગટે છે, અને ભવિષ્યમાં અનેક ચમત્કારો થશે; તે સર્વનું મૂળ યોગ છે. કલ્પવૃક્ષ જેમ ઇચ્છિત વસ્તુઓને આપે છે, તેમ યોગના આરાધનથી પણ ઇચ્છિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીમાંથી જેમ અનેક પ્રકારની વનસ્પતિયો ઉગી નીકળે છે, તેમ યોગવિદ્યાના આરાધનથી પણ અનેક ગુણો પ્રગટી શકે છે. સાગર પોતાની ગંભીરતાથી જેમ શોભી રહ્યો છે, તેમ યોગવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી ગંભીરતા નામનો ગુણ સંપ્રાપ્ત થાય છે. સમુદ્રમાં જેમ અનેક પ્રકારનાં રત્ન ભર્યાં છે, તેમ યોગવિદ્યામાં પણ અનેક પ્રકારની લબ્ધિયો રહી છે. સાયન્સવિદ્યાના શોધકો મનની એકાગ્રતાએ અન્તે જે તત્ત્વો શોધી કાઢવાના છે, તે તત્ત્વોનો યોગવડે શોધ થઈ ચુક્યો છે. યોગના અંશભૂત મનની એકાગ્રતાથી પ્રખ્યાત અમેરિકાનો શોધક મી. એડીસને અડતાલીસ કલાકમાં ફોનોગ્રાફની શોધ કરી તે સર્વે વિદ્વાનો જાણે છે; તે પ્રમાણે આત્મામાં મનની એકાગ્રતા કરીને આત્માની શોધ ચલાવનારા યોગીઓ, કલાકોના કલાકો પર્યંત સ્થિર રહીને, આત્માની અનેક શક્તિયોને પ્રગટાવી શકે, તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય જણાતું નથી. **જૈનધર્મનાં પિસ્તાલીશ આગમોનો સાર પણ એ છે કે, સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનપૂર્વક આત્માની સર્વ શક્તિયોને પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો.** મોહનીય વગેરે કર્મનો નાશ કરવો અને આત્માની શુદ્ધિ કરીને **આત્માને પરમાત્મા બનાવવો.** રત્નત્રયીરૂપ યોગનું આરાધન કરીને પૂર્વે અનંત જીવો મુક્ત થયા, થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે. યોગની સાધના કરવાથી મનુષ્ય અને દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ જે મુક્તિ છે, તેની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માના શુભ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન કરાવનાર યોગ છે. હાલના કાલમાં ઉપશમભાવ અને ક્ષયોપશમભાવની સમાધિને યોગીઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક કહે છે કે, સમાધિમાં ઉંઘની પેઠે પડ્યા રહેવું પડે છે, માટે તેવી સમાધિ કરવાની કંઈ જરૂર નથી; આમ કહેનારાઓએ યોગશાસ્ત્રાદિ ગ્રન્થોને પૂર્ણ વાંચ્યા નથી, તેમજ પોતે સમાધિનો અનુભવ કર્યો નથી, એમ કહ્યાવિના ચાલતું નથી; કેમકે સમાધિમાં કંઈ ઉંઘવાનું નથી. ક્ષયોપશમ અને ઉપશમભાવની સમાધિની પ્રાપ્તિનું કારણ ધ્યાન છે. આત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં ઉપશમાદિભાવની સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વખતે આત્માના સહજસુખનો અનુભવ થાય છે, તે વખતે મનની ચંચળ દશા શાન્ત થએલી માલુમ પડે છે, અર્થાત્ બાહ્યદુનિયાનું ભાન રહેતું નથી અને આત્માના ઉપયોગનું તે વખતે વિશેષ પ્રકારે અસ્તિત્વ રહે છે; એમ જૈન યોગના અનુભવીઓ પોકારીને કહે છે. શ્રીમદ્ આનન્દઘનજી અને શ્રીમદ્

ચિદાનન્દજીકૃત યોગપદોમાં સમાધિદશાનું વર્ણન આવે છે, તેમાં આત્માનો શુદ્ધોપયોગ અને મનના વિકલ્પસંકલ્પનો નાશ થયો હોય એવા ઉલ્લેખો સમાધિસમયના મળી આવે છે આ કાલમાં અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધીની ઉપશમાદિ ભાવની સમાધિની અસ્તિતા છે, માટે યોગના જિજ્ઞાસુઓએ સુગુરૂનું અવલંબન કરીને યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ શરૂ કરવો યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો એટલે તુર્ત યોગીની દશા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, પણ યોગવિદ્યાની બાર વર્ષપર્યંત આરાધના કરવાથી યોગવિદ્યાનો ખરો અનુભવ જાગ્રત્ થાય છે. યોગસાધનામાં ધૈર્ય ધારણ કરવાની ઘણી જરૂર છે રાયણનું વૃક્ષ જેમ લાબાકાળે ફળ આપે છે, તેમ યોગની આરાધનાનો ખરો અનુભવ તો બાર વર્ષ પશ્ચાત્ મળે છે યોગની સાધનાનું ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થવાનું અને તે ફળ આત્માની ઉચ્ચ દશા છે, એમ મનમાં વિચાર કરીને યોગસાધનમાં પ્રવેશ કરવો

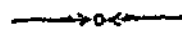
જે મનુષ્યો અન્યોને ચમત્કારો બતાવવાને માટે અને પોતાની બાહ્ય કામનાઓ પૂર્ણ કરવાને માટે, યોગની આરાધના કરે છે, તેઓ યોગમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી યોગથી ચમત્કારો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ યોગીએ બાહ્યકામનાનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામ બુદ્ધિથી યોગની સાધના કરવી જોઇએ મદારીની પેઠે યોગથી કોઈ સામાન્ય ચમત્કાર પ્રાપ્ત કરીને, લોકોમા જે જ્યા ત્યા ખેલ કરી બતાવે છે, તે મનુષ્ય, યોગની ઉચ્ચ ભૂમિકામા પ્રવેશ કરી શકતો નથી યોગીઓએ યોગવિદ્યાથી ચમત્કાર પ્રાપ્ત કરીને પણ યોગવિદ્યામાં આગળ પ્રવેશ કરવાને માટે, અજાણ્યા મનુષ્યની પેઠે ગભીર મન રાખીને વર્તવુ જોઇએ યોગીએ, લોક પોતાને માને વા ન માને તેની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ખરા યોગીઓ પોતાના સહવાસમા રહેનારને પણ પોતાનામાં અમુક શક્તિ (ચમત્કાર) પ્રગટી છે, તેની ખબર પડવા દેતા નથી અને કદાપિ લોકોને પોતાના ચમત્કારની ખબર પડે છે અને કોઈ વખત અમુક શક્તિ ફોરવવી પડે છે તો, પશ્ચાત્ જનસમૂહથી ઉપાધિ ન થાય એવી રીતે પ્રવૃત્તિ આચરે છે અને યોગશાસ્ત્રોમા કહેલી શક્તિયોનું આરાધન કરે છે યોગસમાધિ સેવનારાઓ, યોગાભ્યાસી જનોને તેના અધિકાર પ્રમાણે કુચીઓ બતાવે છે પાત્રતા વિના કંઈ મળતું નથી—પાત્રવિના મળેલી વસ્તુ રહેતી નથી દેખાદેખીથી યોગની સાધના કરનારાઓને ઘણુ ખમવુ પડે છે અને કોઈ વખત દુખના પાન બનવુ પડે છે, માટે યોગવિદ્યાના અનુભવીઓને ગુરૂ કરીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે યોગમાર્ગની ક્રિયાઓને સેવવી જોઇએ—" દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ " આ કહેવતને લક્ષ્યમાં લેઈ ગુરૂગમપૂર્વક યોગવિદ્યામા પ્રવેશ કરવો, એવી યોગાભ્યાસીઓને સૂચના આપવામાં

આવે છે. ગૃહસ્થોને ગૃહસ્થોના અધિકાર પ્રમાણે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવો અને સાધુઓને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે યોગાભ્યાસ કરાવવો જોઇએ. જેઓ પાત્ર વા અપાત્ર જોયાવિના યોગની વિદ્યાની ઉત્તમ કુંચીઓને આપે છે, તેઓ પશ્ચાત્તાપ પામે છે. એક ભવમાં હાલના કાલમાં પરિપૂર્ણ યોગની આરાધના થઈ શકતી નથી, માટે હળવે હળવે **યોગની સાધના કરવી જોઇએ.**

યોગશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને યોગની આરાધના કરવાથી, કદી પાછા પડવાનું થતુ નથી. જૈનાગમોમાં અનેક પ્રકારના યોગનું વર્ણન વાંચવામાં આવે છે. યોગનો અભ્યાસ કરીને જેઓ જૈન શાસ્ત્રો વાંચે છે, તેના હૃદયમાં જ્યાં ત્યાં યોગનું સ્વરૂપજ જોવામાં આવે છે. હાલ મને પૂર્વના કરતાં **છ આવશ્યકનું અત્યંત યોગગર્ભિત સ્વરૂપ અનુભવાય** છે અને છ આવશ્યકની અત્યંત ઉત્તમતા ભાસે છે, તેની રચના યોગના આધારે ઉદ્દેશપૂર્વક ગણધરમહારાજાએ કરેલી છે, એમ લાગે છે. યોગવિદ્યામાં કુશલતા મેળવ્યા બાદ યોગની દૃષ્ટિ ખૂલે છે અને તે દૃષ્ટિથી છ આવશ્યક સૂત્રોને જે દેખે છે તે, તેની ઉત્તમતાનો ઘણો ખ્યાલ કરી શકે છે. સમ્યકત્વ દૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર-જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલી યોગવિદ્યા છે. યોગજ્ઞાનીઓ, સૂત્રોમાં ગુપ્તપણે રહેલી યોગવિદ્યાને સારી પેઠે અનુભવી શકે છે. સૂત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી દેખનારને, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું જ્ઞાન મળે છે, અર્થાત્ અધ્યાત્મ જ્ઞાનિયોને તે સૂત્રમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યવહારક્રિયાઓને શોધનારાઓ, તેજ સૂત્રોમાંથી ક્રિયાઓને શોધી શકે છે, તેમજ સાયન્સના વિદ્વાનો સૂત્રોમાંથી પદાર્થવિજ્ઞાનને મેળવી શકે છે. જેઓ યોગ, અધ્યાત્મ, પદાર્થવિજ્ઞાન, આદિ તત્ત્વોને સારી પેઠે જાણી શકે છે, તેઓની દૃષ્ટિ વિશાલ થવાથી, તેઓ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિના અનેક યોગોને અપેક્ષાએ જાણે છે, બોધે છે અને સ્વાધિકાર પ્રમાણે આદરે છે અને અન્યોને આદરાવે છે.

ખરેખર યોગવિદ્યાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કોઈનાથી કરી શકાતું નથી, શ્રી કેવલી ભગવાન્ પણ કરોડો વર્ષ પર્યંત યોગના અસંખ્ય ભેદોનું વર્ણન કરે તોપણ, પૂર્ણપણે યોગનું સ્વરૂપ કથી શકાય નહિ; તો મારા જેવાથી તો યોગનું અમુક અપેક્ષાએ સામાન્યરીત્યા જ વર્ણન થઈ શકે. યોગનાં અનેક પુસ્તકો છે, પણ વાચકો જેવી જેવી દૃષ્ટિથી તે પુસ્તકો વાંચે છે, તેને તે પ્રમાણે હૃદયમાં પરિણમે છે. ચન્દ્રનો શીતલ સ્વભાવ છતાં ભિન્ન ભિન્ન આશયથી દેખનારાઓ પૈકી કોઇને ઉષ્ણ લાગે છે, કોઇને ઠંડો લાગે છે, કોઇને પીડાકારી લાગે છે, કોઇને આલ્હાદકારી બને છે અને કોઇને તેમાં

योगमाहात्म्यम्.

श्रीमानयमार्यावर्त्त॰ पुरा योगविद्याचणैर्नरपुङ्गवैर्विशेषत॰ समलङ्कृतोऽभूदिति प्राक्तनग्रन्थावलोकनेन प्रत्यक्षीक्रियते, योगाभ्यासजातविविधसिद्धिचयेन, तत्त्वातत्त्वविवेकविमुखानामनधिगतदर्शनाना नास्तिकानामपि प्रस्तरप्रायेषु चेत सु वलादस्तित्त्वप्रज्ञामास्थापयन्त॰, कामक्रोधलोभाद्यन्तरारिव्यालोलूकव्याघ्रप्रमुखनिषेवितायां नीरसाया भवाटव्या वम्भ्रमणेन दुरन्ता व्यथामनुभवन्त॰ सुलभबोधिनो नरानश्रमेणोन्नतपदमारोहयन्त , करामलकवत्प्रत्यक्षतया स्वयमेव पुनर्जन्मजातिस्मरणादिज्ञानमुद्रा धारयन्त , सुयोगवलेन, कालत्रयवर्त्तिविविधपदार्थेषु सशयिताङ्गनान्निःशङ्कानापादयन्त॰ सिद्धयोगा महात्मानः पारमात्मिकज्ञानाद्यनन्तशक्तिवोध ग्राहयामासुः । पुरैतादृक्षै॰ पुरुपरत्नैर्विभूपितोऽयमार्यदेशोऽधुनाऽतात्त्विकजडवादविद्योपासकजनाना ससर्गवशेन महतीं विगर्हणीयामवस्थामावहति ।

॥ तदुक्तम् ॥

सन्तप्तायसि सस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थित राजते ॥
स्वातौ सागरशुक्तिसपुटगत तन्मौक्तिक जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगतिः सवासतो दृश्यते ॥ १ ॥

अधुना च योगविद्यापठनपाठनक्रमोऽपि परमकृशतामभिप्रपन्नोऽस्ति, सम्यग्योगाध्यात्मविद्याया निपुणा॰ साम्प्रत के महात्मान सन्तीति विचारास्पद दरीदृश्यते । आर्यावर्त्तलब्धजन्मान साम्प्रतकालीना जना पाश्चिमात्यतत्त्वशून्यजनानां सङ्गवलेन, जडवस्तुषु लुब्धास्तज्जिघृक्षया जात्यरत्नसम योग-

विद्याभ्यासं दूरतः परिहृत्य परमतत्त्वेतरमानिनो जडवस्तुपङ्किले निमग्ना उत्तरत्र भविष्यन्तीति संभाव्यते। तस्मादिदानीन्तने काले, दयाप्रधानास्तत्त्ववेदिनः परमोपकारिणो महात्मानो यदि प्रयासजातमविगणय्य मृषाध्वसेविनो जनान्नोपदेक्ष्यन्ति, चेदणीयसा कालेन सत्तत्त्वविमुखानां साम्राज्यं स्थिरीभविष्यतीति स्फुटमनुमीयते । आत्मतत्त्वानभिज्ञा इदानीं वहुशो जना विलोक्यन्ते, तत्कारणन्तु प्रत्यहमैहिकसुखवाञ्छायां समुत्पन्नधियां तेषां मनांसि तत्रैव लब्धस्वास्थ्यानि निजात्मतत्त्वविचिन्तने विधुराणि भवन्तीति विभावनीयं विशेषज्ञैः ।

प्राप्तप्रमादतिमिरोध्यात्मतत्त्वविमर्षणेऽसमर्थो जनव्रातोऽधुना केवलं शारीरिकशर्म्मलोलुपो भववल्लीविवर्द्धनोपायं रचमानो दिक्षु विदिक्षु विमूढ इवेतस्ततो वम्भ्रमीति। इदमेव भारतं वर्षं कतमस्मिन्समये योगविद्याप्रभावेण महत्तरभाग्यास्पदं व्यजैषीदिति साम्प्रतमपि प्राचीनमहामुनिरचितानामध्यात्मयोगशास्त्राणां समवलोकनेन निश्चीयते । इदानीमनात्मविद्याविशोधने वद्धकक्षो जनसमुदायो यथा व्यापृतस्तथैव पुरा परात्मविद्याविशोधनेन जनप्रयासः सफलीक्रियते स्म । प्राक्तनानामध्यात्मविदां मानवोत्तमानामाचारप्रमुखगुणव्यूहं स्मृतिगोचरं विधाय साम्प्रतकालीनजनसंस्थाविलोकनेन च केषां सहृदयानां हृदयानि शितेतराश्रुमौक्तिकमालाभिर्नोविराजन्ते । यद्यप्येवमस्ति, तथाप्येतदध्यात्मतत्त्वरसिकैस्तच्छुद्धिं समीहमानैर्नृभिर्नाङ्गीकर्त्तव्यम्, यतो यद्वस्तु प्राप्त्युपाये यादृशं प्रयासभूयस्त्वं विद्यते, तादृश्येव तद्वस्तुलाभे सुखसम्पत्तिरनुभूयते। वाह्यभावा यद्यपि सुखेन साध्या विद्यन्ते, परात्मतत्त्वज्ञानन्तु विपुलतरश्रमनिष्पाद्यं संभाव्यते, तथाप्यनुकूलसाधनसम्पत्त्या द्रव्यज्ञानकलापसंभृतां नृजातिं समासाद्य तस्मिन्नेव सर्वथा यतितव्यम्। यतः (ऋते ज्ञानान्न मोक्षः) इत्यादि वहुवि-

द्यागमप्रामाण्याद्धेयोपादेयलक्षणो धर्मः समाराधनीयः। तथाचोक्त योगनिन्दौ

व्रतानि सातिचाराणि, सुकृताय भवन्ति न।
अतिचारास्ततो हेया पञ्च पञ्चव्रते व्रते ॥ १ ॥

परिशुद्धप्रवचनाधिगमातिशायिधर्मकथाविसवादिनिमित्तादि लक्षणस्य तस्य तस्य कल्याणस्य योगेन मोक्षवीजाधानादिरूपं सत्त्वार्थमेव विदधानो यो वरबोधिमान्भवेत् स प्रकृष्ट, भव्यसत्त्वप्रयोजनकारितीर्थकृत्पद प्राप्नोति, तथा चैतत्प्रकारेण स्वजनमित्रदेशादिविशेषगत परमार्थत्त्व यो बोधिप्रधानो जीवो विचिन्तयेत्, स परोपकाररूपाचिन्तानुष्ठानाच्च न केवल परोपकारी तीर्थकृद्भवेत्, किन्तु देवदानवमानवादिमाननीयमहिमा, तीर्थकराग्रिमशिष्य, प्रशस्तबुद्धिर्गणधरोऽपि जायेत। तथैव जरामरणादिदारुणदहनदह्यमानभवभवनोदराद्दूरमात्मनि.काशनं य. सवेगशाली चिन्तयति, स स्वप्रयोजनमात्रप्रतिबद्धमानस सततमेव द्रव्यभावमुण्डनप्रधानो मुण्डकेवलदर्शनवान् भवेत्।

सवेगस्य लक्षणश्चेत्थम्।
तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिसाप्रबन्धे
देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते।
साधौ सर्वग्रन्थसन्दर्भहीने
सवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुराग ॥ १ ॥

इदानीं दु.षमसुषमाख्ये पञ्चमारकेऽपि योगजन्य फल प्रत्यक्षतया प्रायो विलोक्यते। तदन्यदामर्षौषध्यादिप्राप्तिरूप फलमागमभाषित श्रूयते।

तथा च.
अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्त्वं
गन्ध. शुभो मूत्रपुरीषमल्पम्।

कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि लिङ्गम् ॥ १ ॥
मैत्र्यादियुक्तं विषयेषु चेतः
प्रभाववद्धैर्यसमन्वितञ्च ।
द्वन्द्वैरधृष्यत्वमभीष्टलाभो
जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥ २ ॥
दोषव्यपायः परमा च तृप्ति-
रौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ कृतंभराधी-
र्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ ३ ॥

ईदृग्विधाद्योगफलादेव तत्त्वान्तरप्राप्तिरपि सिध्यत्यचिरेण नान्यथा । चित्तस्थैर्यञ्चाध्यात्मज्ञानादियोगेनैव सञ्जायते, यावन्मनोजवनिग्रहो न भवति तावदखिलमाचरितमरण्यरुदितमिव निष्फलं संपद्यते, चित्तस्वास्थ्यमन्तरा सम्यग्बुद्धिप्रकाशोऽपि नोत्पद्यते याथातथ्येन ।

तदुक्तम्.

चित्तायत्तं धातुबद्धं शरीरं
चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
तस्माच्चित्तं यत्नतो रक्षणीयं
स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संभवन्ति ॥ १ ॥

तस्माच्चित्तविशुद्ध्यर्थं योगोपास्तिरेव ज्यायसी । तथाच पातञ्जलसूत्रमपि तमेवार्थं बोधयति "समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः" चित्तवृत्तिनिरोधनार्थमेव यमाद्यष्टाङ्गयोगः समभ्यसनीयः ।

तथाचोक्तम्.

तस्याऽजननिरेवास्तु, नृपशोर्मोघजन्मनः ।
अविद्धकर्णौ यो योग-इत्यक्षर शलाकया ॥ १ ॥

चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो, योगस्तस्य च कारणम् ।
ज्ञानश्रद्धानचारित्र–रूपरत्नत्रयञ्च स. ॥ २ ॥
योगः सर्वविपद्वल्ली–विताने परशु. शितः ।
अमूलमन्त्रतन्त्रञ्च, कार्मणं निर्वृतिश्रिय ॥ ३ ॥
भूयासोऽपि हि पाप्मान , प्रलय यान्ति योगतः ।
चण्डवाताद्घनघना- घन घन घना इव ॥ ४ ॥
क्षिणोति योग पापानि, चिरकालार्जितान्यपि ।
प्रचितानि यथैधासि, क्षणादेवाशुशुक्षणि. ॥ ५ ॥

अथ प्रकारान्तरेणश्रीमद्धरिभद्रसूरिर्योगमाहात्म्यादेव परलोकसिद्धि प्रतिपादयन्नाह ।

ब्रह्मचर्येण तपसा, सद्वेदाध्ययनेन च ।
विद्यामन्त्रविशेषेण, सत्तीर्थासेवनेन च ॥ १ ॥
पित्रोः सम्यगुपस्थानाद् , ग्लानभैषज्यदानतः ।
देवादिशोधनाच्चैव, भवेज्जातिस्मरः पुन. ॥ २ ॥

तस्मात्तस्यान्तरप्राप्तिरपि निष्पन्नयोगैनैव समासाद्यते ।

तदुक्त तैरेव

एवञ्च तत्त्वसंसिद्धेर्योग एव निबन्धनम् ।
अतो यन्निश्चितैवेय, नान्यतस्त्वीदृशी क्वचित् ॥ १ ॥
अतोऽत्रैव महान्यत्न-स्तत्तत्तत्त्वप्रसिद्धये ।
प्रेक्षावता सदा कार्यो, वादग्रन्थास्त्वकारणम् ॥ २ ॥

तस्मात्तपोनिर्धूतकल्मषैर्योगमार्गविद्भि. श्रीमद्धेमचन्द्राचार्यप्रभृतिभिर्भविष्यद्विषादबहुलकलिकालयोगिहितार्थ मतिमोहान्धकारप्रदीपप्रख्यानि प्रवचनानि समर्थितान्यनेकश' सन्ति । एतदेव दर्शयति

वादाश्च प्रतिवादाश्च, वदन्तो निश्चितास्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद्गतौ ॥ १ ॥

एवं सति कस्तत्र तत्त्वप्रतिपत्त्युपाय इत्याशङ्कयाह

अध्यात्ममत्र परम, उपायः परिकीर्त्तितः ।
गतौ सन्मार्गगमनं, यथैव ह्यप्रमादिनः ॥ २ ॥

मुक्त्वाऽतोवादसंघट्ट–मध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमस्स्कन्धे, ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

सदुपायाद्यथैवाप्ति–रुपेयस्य तथैव हि ।
नेतरस्मादितिप्राज्ञः, सदुपायपरो भवेत् ॥ ४ ॥

सदुपायश्च नाध्यात्मा–दन्यः सन्दर्शितो बुधैः ।
दुरापं किंत्वदोऽपीह, भवाब्धौ सुष्ठुदेहिनाम् ॥ ५ ॥

इतोऽन्यथा प्रज्ञतैव न सिद्ध्यति, तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्त्वार्थिभिः सद्योगप्रवृत्तिप्रतिपत्त्यर्थं तत्प्रतिपादकानि प्रवचनानि सततं परिशीलनीयानि, सत्यतत्त्वमेव परिग्रहणीयम्, न तु पक्षपातिना भवितव्यम्, यदुक्तमागमे,

आत्मीयः परकीयो वा, कः सिद्धान्तो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टावाधितो यस्तु, युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥ १ ॥

इत्थमवधार्य मतिमद्भिः सार्वदर्शनिकैरयं संस्कृतपद्योपनिबद्धो योगदीपकाख्यो गुर्जरभाषया परमहृद्यया समलङ्कृतो ग्रन्थो दृष्टिपथमवश्यतया नेतव्यः । अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता, साम्प्रतकालीनः साक्षरजैनजैनेतरवर्गसंमान्यः परोपकाररसिको योगनिष्ठमुनिवर्य्यबुद्धिसागरश्रमण आर्यावर्त्ते विजयतेतराम् । अस्मिन्योगदीपकाख्ये परमपावनीये ग्रन्थे, ज्ञान दर्शनचारित्रादिविभेदेन, योगमार्गस्यानेके भेदाः प्रदर्शिताः, तत्र मुख्यतया सहजयोगस्य विस्तारो दरीदृश्यते, हठयोगस्यापि च जैनसिद्धान्तानुसारेण तत्र तत्र सविस्तरं प्रतिपादनं स्फुटतामावहति, मोक्षमार्गोपासकानां भव्यजनानामयं योगदीपकग्रन्थो दीपकवत्सम्यगुपकारी भविष्यतीति मदीयो निश्चयः । अस्य

ग्रन्थस्य विशेषतोऽभिशंसनेनालम्, किन्तु मध्यस्थदृष्टिधारका गुणानुरागिणो जना स्वयमेवास्य ग्रन्थस्य विलोकनेनावगतार्था' प्रस्तोतारो भविष्यन्तीति निर्विवादम् ॥ भारतभूमिविभूषणायमानेन सर्वत्र प्रख्यातिभाजा बुद्धिसागरेणेमं योगदीपक रचयित्वा भारतवासिना जनानामुपर्य्यनल्पोपकारो विहितोऽस्त्यतो मुनिवर्य्यश्रीमद्बुद्धिसागरः प्रशस्तधन्यवाद वरीभर्त्ति "परोपकाराय सता त्रिभूतय " इति न्यायाऽनुसारेण ॥

शिवमस्तु सर्वजगत॰, परहितनिरता भवन्तु भूतगणा॰ ।
दोषाः प्रयान्तु नाश, सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥ १ ॥

ले॰ भाईशङ्करशास्त्री

યોગદીપક.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	લિટી.	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૩	૧૬	अस्मदीयकृत	अस्मदीय
,,	૧૮	તેના	તેના
૪	૬	જાગ્રતિ	જાગૃતિ
,,	૧૮	શિઘ્ર	શીઘ્ર
૫	૨૬	સદ્ગુરુ	સદ્ગુરુ
૬	૧૯	स्याश्च	स्याश्चः
,,	૨૩	નો	અને
૮	૩	सत्तास्तोस्मि	सत्तातोऽस्मि
૧૪	૧૬	प्रदेश	प्रदेशे
૧૫	૧૭	છતાં	છતા
૨૨	૩	अस्मदीयकृत	अस्मदीय
૨૭	૧૨	अस्मदीयकृत	अस्मदीय
૩૨	૧૯	માનછે	માને છે
૩૫	૨૪	કરનાઓ	કરનારાઓ
૩૭	૧૬	समापद्य	समासाद्य
૪૩	૨૦	રસે	રસને
,,	૩૧	સાદ્વાદ	સ્યાદ્વાદ
૪૬	૧૯	अस्मदीयकृत	अस्मदीय
૪૭	૨૦	अपुरुष	अप्रपुरुष
૫૨	૨૩	જીવ	જે જીવ
૫૩	૧૫	દ્વેષક	દ્વેષ
૫૪	૨૬	તેમ તેમ	તેમ
૫૬	૧૩	त्रिपग्रहम्	त्रिप गृहम्
૬૫	૫	લેશ્યાના	લેશ્યાના
૬૯	૫	ક્રિયાઓનો	ક્રિયાઓની,
૭૧	૧૭	કરવાય છે	કરાવાય છે
૮૦	૨૬	માધ્યસ્થ	માધ્યસ્થ્ય
૮૧	૧૩	परमात्मान	परात्मानं
,,	,,	इ	इम्
૮૩	૫	मनोरम	मनोरम

પ્રો. શુ ૫

,,	૮	अस्मदीयकृत	अस्मदीय
૧૦૪	૩૩	ભૃકુટિ	ભ્રુકુટિ
૧૦૭	૨૯	કામીપડે	કાળપડે
૧૧૧	૩૨	જાય છે	થાય છે
૧૧૨	૧૫	તત્ત્વને પૃથ્વી જે.	જેને પૃથ્વીતત્ત્વ
૧૧૩	૧૯	માન	માન્ય
૧૨૨	૮	આવતાં	આવતા
૧૨૬	૩૪	तत्त्व	तत्त्वं
૧૩૪	૩૦	प्रत्याहार	(૫) प्रत्याहार
૧૩૫	૧૧	ઇદ્રિયોના	ઇંદ્રિયોના
,,	૧૪	સાંભાળ	સાંભળ
૧૪૪	૪	પાસમાં	પાશમાં
૧૫૦	૧૦	લોભથી	લોભના
૧૫૨	૧૦	સર્વથા	સર્વ
૧૬૩	૬	સમજાવવું	સમજવું
૧૭૧	૧૯	પ્રમાણ	પ્રમાણે
,,	૨૨	દેદિપ્યમાન	દેદીપ્યમાન
,,	૨૪	ઊજ્જ્વલ	ઉજ્વલ
૧૮૫	૮	ચમત્કારીક	ચમત્કારક
૨૦૧	૯	પરિગ્રહ,	પરિગ્રહ
૨૧૦	૭	કરીયાગ	કરીગયા
૨૩૦	૧	આવશ્ય	આવશ્યક
૨૪૦	૨૭	ધર્મમ	ધર્મમાં
૨૪૬	૧૫	મનમાં	મનમાંથી

શું તમે ગ્રાહક નથી ? હોવાજ જોઇએ.

વિજ્ઞપ્તિ પત્ર.

અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડળ તરફથી 'બુદ્ધિપ્રભા' નામનુ માસિક બે વરસથી પ્રગટ થાય છે જેમા પુજ્ય ગુરૂવર્ય મુનિ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીના, તેમજ કેટલાક જૈન વિદ્વાનોના લેખો પ્રગટ થાય છે થોડાજ સમયમા તેના ગ્રાહકની સખ્યા ૧૦૦૦ જેટલી થવા પામી છે અને જૈન કોમમાં તે સારી રીતે વખણાતું થયુ છે આ માસિકના ગ્રાહક થવાથી બે પ્રકારના લાભ મેળવવાની તક મળે છે એક તો ઉત્તમ પ્રકારના જૈન ધર્મ સબધી લેખોનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની સાથે આ માસિકમાથી જે કાંઇ નફો રહે તે બોર્ડીંગમા ખરચાવાનો હોવાથી બોર્ડીંગને પણ સહાય આપવાનું પુણ્ય હાંસીલ થાય છે

આ માસિકનુ વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે રૂ ૧-૪-૦ છે સ્થાનિક રૂ ૧-૦-૦

☞ માસિકના ગ્રાહકોને ઓછી કીંમતે પુસ્તકો મળવાનો પ્રસગોપાત લાભ મળે છે

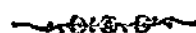
લખો
બુદ્ધિપ્રભા ઓફીસ.
શ્રી જૈન શ્વેતાબર બોર્ડીંગ.
નાગોરીશરાહ—અમદાવાદ.

અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મડળ તરફથી

પ્રગટ થયેલ,

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળા

અવશ્ય વાંચો.

આ ગ્રથમાળામાના ગદ્ય અને પદ્યના દરેક ગ્રથો વાચીને મનન કરવા લાયક છે મુનશ્રીની લેખનશૈલી સમભાવવાળી હોવાથી દરેક ધર્મવાળાઓ પ્રેમપૂર્વક વાચે છે, ગ્રન્થો અધ્યાત્મ અને તત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે

આવા ઉત્તમ ગ્રન્થો તદ્દન નજીવી કિંમતે પ્રગટ કરવાની પહેલ આ મડળેજ કરી છે

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળા-પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થો.

ગ્રન્થાંક.		કી. રૂ. આ. પા.
૦.	ભજનસંગ્રહ ભાગ ૧ લો	૦—૮—૦
૧.	અધ્યાત્મ વ્યાખ્યાન માળા	૦—૪—૦
૨.	ભજનસંગ્રહ ભાગ ૨ જો...	૦—૮—૦
૩.	,, ભાગ ૩ જો...	૦—૮—૦
૪.	સમાધિ સતકમ્	૦—૮—૦
૫.	અનુભવ પચ્ચિશી	૦—૮—૦
૬.	આત્મપ્રદીપ	૦—૮—૦
૭.	ભજનસંગ્રહ ભાગ ૪ થો	૦—૮—૦
૮.	પરમાત્મદર્શન	૦-૧૨—૦
૯.	પરમાત્મજ્યોતિ	૦-૧૨—૦
૧૦.	તત્ત્વબિંદુ	૦—૪—૦
૧૧.	ગુણાનુરાગ (આવૃત્તિ ત્રીજી)	૦—૧—૦
૧૨. ૧૩.	ભજનસંગ્રહ ભાગ ૫ મો તથા જ્ઞાનદિપીકા ...	૦—૬—૦
૧૪.	તીર્થયાત્રાનું વિમાન (આવૃત્તિ બીજી)	૦—૧—૦
૧૫.	અધ્યાત્મ ભજનસંગ્રહ	૦—૬—૦
૧૬.	ગુરૂબોધ	૦—૪—૦
૧૭.	તત્ત્વજ્ઞાનદિપીકા	૦—૬—૦
૧૮.	ગહુંલી સંગ્રહ	૦—૩—૦
૧૯.	શ્રાવક ધર્મસ્વરૂપ ભાગ ૧ લો (આવૃત્તિ ત્રીજી.) ...	૦—૧—૦
૨૦.	,, ,, ,, ભાગ ૨ જો (આવૃત્તિ ત્રીજી.) ...	૦—૧—૦
૨૧.	ભજન પદસંગ્રહ ભાગ ૬ ઠ્ઠો	૦-૧૨—૦
૨૨.	વચનામૃત	૦-૧૪—૦
૨૩.	યોગદીપક.	૦-૧૪—૦

ગ્રન્થો નીચલા સ્થળેથી વેચાણ મળશે.

૧. અમદાવાદ—જૈન બોર્ડીંગ-ઠે. નાગોરીશરાહ.

૨. મુંબઇ—મેસર્સ મેઘજી હીરજીની કે.-ઠે. પાયધુણી.

૩. ,, —શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડળ-ઠે. ચંપાગલી.

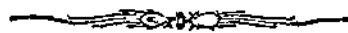
૪. પુના—શા. વીરચંદ કૃષ્ણાજી.-ઠે. વૈતાલપેઠ.

યોગનિષ્ઠ મુનિમહારાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીરચિત

યોગદીપક.

યાને યોગસમાધિ

अथ योगदीपकः प्रारभ्यते.

मङ्गलम्

नमः श्रीवर्द्धमानाय–सर्वदोषप्रणाशिने ।
केवलज्ञानसूर्याय–लोकपूज्याय तायिने ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ—રક્ષણ કરનાર, લોકમા પૂજ્ય, કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય, સર્વ દોષના નાશ કરનાર, એવા શ્રીવર્ધમાન નામના ચોવીશમા તીર્થંકરને નમસ્કાર થાઓ

પરમાર્થ—ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીએ ધર્મદેશના આપી જગત્નો ઉદ્ધાર કર્યા છે આર્યભરતક્ષેત્રમાં ચૈત્ર શુદી ૧૩ ના દીવસે ક્ષત્રિયકુંડ નગરીમા જન્મ્યા હતા ક્ષત્રિયવશી સિદ્ધાર્થ રાજાને ત્યાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના પેટે અવતર્યા હતા જન્મતાંજ ચોસઠ ઇન્દ્રોએ મેરૂપર્વત ઉપર તેમનો જન્માભિષેક કર્યો હતો બાલ્યાવસ્થામાં ત્રણ જ્ઞાનસહિત હતા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અને અવધિજ્ઞાન—તેમા પચ્ચઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહે છે— દ્વાદશાંગીનુ જે જ્ઞાન તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના આત્માના પ્રદેશોથી રૂપીપદાર્થનુ જે જ્ઞાન થાય છે તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે પૂર્વકર્મના ઉદયે બાલ્યાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના શાતાવેદનીય સુખો ભોગવતા હતા યુવાવસ્થામા યશોદા રાણીની સાથે પરણ્યા હતા તેમને એક પુત્રી થઈ હતી અઠ્ઠાવીશ વર્ષ શ્રી વીરપ્રભુના માતા અને પિતા સ્વર્ગગમન થયા ત્રીશ વર્ષ ભગવાને ઇન્દ્રો અને રાજાઓએ કરેલા ઉત્સવપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી બાર વર્ષ પર્યંત ધ્યાન તપશ્ચર્યા કરીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું બેતાલીશમા વર્ષથી શ્રી મહાવીરપ્રભુ સર્વજ્ઞ થઈ ઇન્દ્રરચિત સમવસરણમા બેસી ઉપદેશ દેવા લાગ્યા ચતુર્વિધસઘની સ્થાપના કરી શ્રી મહાવીર

પ્રભુ અનંત ગુણગણયુક્ત હતા. તેમણે રાગદ્વેષઆદિ સર્વ દોષોનો નાશ કર્યો. કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય પ્રભુ હતા. પ્રભુના કેવલજ્ઞાનમાં જડચેતન સર્વ પદાર્થો ભાસતા હતા. જ્યારે પ્રભુને કેવલજ્ઞાન થયું ત્યારે તે ત્રણ જગત્થી પૂજ્ય થયા. જન્મથી માંડી ભગવાન્ ત્રણ જગત્પૂજ્ય હતા. કિંતુ જ્યારે કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે વિશેષતઃ પૂજ્યતાને પામે છે. ઉપદેશદાનથી સર્વ જીવોને દુઃખમાંથી બચાવે છે માટે પ્રભુ સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરનાર છે. ઉપરનાં વિશેષણોથી ભગવાન્ જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, અપાયાપગમાતિશય અને પૂજાતિશય એ ચાર અતિશયવંત છે, એમ સૂચન કર્યું. સર્વદોષપ્રણાશિને એ વાક્યથી ભગવાને સર્વ દોષનો નાશ કર્યો, અર્થાત્ ઘાતિકર્મરૂપ જે અપાય (હરકત) તેનો નાશ કર્યો તેથી ભગવાન્ વચનાતિશયસંપન્ન છે એમ સિદ્ધ થયું. ભગવાન્ કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય છે તેથી જ્ઞાનાતિશયસમ્પન્ન સિદ્ધ ઠર્યા. લોકપૂજ્યાય, આ વિશેષણથી ભગવાન્ ચોસઠ ઇન્દ્ર, ચક્રવર્ત્તિઆદિ સુરનરવૃન્દપરિપૂજીત છે માટે પૂજાતિશયસંપન્ન ઠર્યા. તાયિને એ વિશેષણથી ભગવાન્ વચનાતિશયસંપન્ન સિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ થયું. ઉપદેશદાનથીજ સર્વ જીવોનું રક્ષણ થાય છે માટે એ વિશેષણની સાર્થકતા છે.

ચાર વિશેષણોવડે ચાર અતિશય સૂચન કર્યા તેમાં વિશેષણ ક્રમહેતુ દર્શાવે છે. સર્વદોષપ્રણાશિને એ વિશેષણ પ્રથમ મૂક્યું છે તેની સાર્થકતા હેતુપૂર્વક સિદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન્ ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે શુક્લપરિણામના યોગે ક્ષપકશ્રેણિ આઠમા ગુણસ્થાનકથી આરોહે છે. બારમા ગુણઠાણાના અંતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અને અંતરાય એ ચાર કર્મનો નાશ કરે છે. ત્યારે તેરમા ગુણસ્થાનકમાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, ક્ષાયિકચારિત્ર અને ક્ષાયિકવીર્ય એ ચાર અતિશયયુક્ત થાય છે. પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીયાદિ દોષનો નાશ થાય છે ત્યારે કેવલજ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ ગુણમાં કેવલજ્ઞાનની મુખ્યતા છે, માટે સમજવું કે, દોષનો નાશ થયા બાદ કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થાય છે. કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્યોદય થયા પછી, ચોસઠ ઇન્દ્રો આવી સમવસરણ રચે છે અને સર્વે પૂજે છે, માટે જ્ઞાનપશ્ચાત્ પૂજાતિશય જણાવ્યો. સમવસરણમાં બેઠા બાદ અને પૂજ્યપણું પ્રાપ્ત થયા બાદ ભગવાન્ દેશના દે છે માટે તાયિને એ વિશેષણથી વચનાતિશય જણાવ્યો.

આ ચાર અતિશય જેનામાં હોય તે દેવ કહેવાય છે. રાગાદિ દોષનો નાશ કરનાર વીતરાગ વિના અન્ય કોઈ દેવ નથી; તેમજ રાગદ્વેષનો નાશ કર્યા વિના કોઈ સર્વજ્ઞ પણ થઈ શકતો નથી. અન્ય જે ઈશ્વરને

માને છે તેનામા જગત્કર્તૃત્વ વગેરેની ઉપાધિયોનો આરોપ કરે છે તેવી તે રાગદ્વેષરહિત સિદ્ધ થતો નથી ત્યારે તે જ્ઞાનાતિશયથી યુક્ત શી રીતે હોઈ શકે? અને જ્યારે જ્ઞાનાતિશયયુક્ત ન હોય ત્યારે પૂજાતિશય અને વચનાતિશય સયુક્ત શી રીતે હોઇ શકે? અર્થાત્ ન હોઈ શકે કેટલાક અનાદિકાળથી ઈશ્વરને નિરાકાર માને છે તેનામાં વાણીના અભાવે ઉપદેશ ઘટી શકે નહિ તેના મતમા ઉપદેશ દેનાર ઈશ્વર સિદ્ધ ઠરી શકે નહીં ત્યારે તેમના દર્શનના પુસ્તકોનુ પ્રામાણ્ય સિદ્ધ ઠરે નહિ એમ કહેવુ યથાર્થ છે કેટલાક જગત્નો બનાવનાર ઈશ્વર માને છે અને તેઓ સર્વે જીવોનુ રક્ષણ કરનાર ઈશ્વરને કહે છે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદીના મતમા રક્ષણ કરનાર એ વિશેષણની સિદ્ધિ થતી નથી જગત્નો બનાવનાર ઈશ્વર છે તેના મતમા અનેક દોષો આવે છે પ્રથમ તો ઈશ્વરને જગત્ બનાવવાની જરૂર શુ? કોઇને અધ બનાવ્યા, કોઈને સુખી બનાવ્યા, ત્યારે દુ ખીનુ રક્ષણ કરવુ, ઇત્યાદિ સિદ્ધ થતુ નથી એકને મારવો એકને વૈભવ આપવો આવુ વર્તન રાગદ્વેષ વિના હોઈ શકે નહિ, અને જેને રાગદ્વેષ હોય તે પરમાત્મા શી રીતે કહેવાય? અલબત કહેવાય નહિ આ સબધી વિશેષ અધિકાર જોવો હોય તો **असद्दीयकृतपरमात्मदर्शन** ગ્રન્થ વાંચવો

જે લોકો જગત્ના સર્વ પદાર્થને ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય સ્વભાવવાળા માને છે તેના મતમા ઈશ્વર પણ ક્ષણે ક્ષણે નષ્ટ થવાનો આત્મા પણ ક્ષણે ક્ષણે નષ્ટ થવાનો ત્યારે કોઇ ઈશ્વર તેમના મતમાં સદાકાળ રહેનાર સિદ્ધ ઠરે નહિ એ સ્વાભાવિક છે, માટે આ ચાર અતિશય વીતરાગદેવ વિના અન્યત્ર સિદ્ધ ઠરતા નથી માટે શ્રીમહાવીરપ્રભુ તેજ ખરેખર દેવ છે જે દેવો પોતાની પાસે સ્ત્રીઓ રાખે છે તેમનામાં રાગ છે અને જ્યા રાગ છે ત્યા દ્વેષ છે તેથી તે પણ દોષરહિત વીતરાગ દેવ કહેવાય નહીં કેટલાક મતવાળા, આત્મા અને કર્મનો સબધ માનતા નથી, તેથી તેમણે માનેલા દેવમા સર્વજ્ઞપણુ નથી એમ સિદ્ધ ઠરે છે તેથી તે પણ ઈશ્વર કહેવાય નહીં કેટલાક પશુ પખીમાં આત્મા માનતા નથી એવાઓનાં પુસ્તકો જ્ઞાનિના બનાવેલા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે તેથી તેમના મતમા પણ ચાર અતિશયસયુક્ત ઈશ્વર સિદ્ધ ઠરતો નથી કેટલાક નીતિધર્મનેજ માનનારા છે પણ સમજવાનુ કે જ્યારે આત્મા અને કર્મની સિદ્ધિ ન માનવામા આવે તો નીતિધર્મની સિદ્ધિ ઠરતી નથી આત્મા હોય તો નીતિ હોઈ શકે, પણ પુણ્યપાપાદિ માન્યા વિના તો નીતિનો મહેલ કલ્પનારૂપ ઠરે છે, અને તેથી તેમના મતમા યથાર્થ ઉપદેષ્ટા સર્વજ્ઞ નહીં હોવાને લીધે તે મત પણ સિદ્ધ ઠરતો નથી જ્યારે યથાર્થ ઉપદેષ્ટા વીતરાગદેવ સિદ્ધ ઠરે છે ત્યારે સર્વ તત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે આવા ઉક્ત ગુણવિશિષ્ટ શ્રી

મહાવીરપ્રભુ સિદ્ધ ઠરે છે માટે અમો તેમને દેવ માની નમસ્કાર કરીએ છીએ એમ મૂલ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે.

ચાર અતિશયયુક્ત એવા શ્રી મહાવીરપ્રભુને નમસ્કાર કરવાથી શું ફળ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવે છે કે, શ્રીમદ્ભગવાન્ મહાવીરે જે જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા છે તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લેખકની તીવ્રેચ્છા છે. ઉત્તમ ગુણીને નમસ્કાર કરતાં આત્મામાં વિનયગુણની જાગૃતિ થાય છે અને તેથી વિનયના પ્રતાપે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે. નમસ્કાર કરતાં મન, ભગવાનના ગુણો સન્મુખ થાય છે તેથી સહેજે પાપના વિચારોનો નાશ થાય છે. મન, વચન અને કાયાથી ભગવાન્ તરફ આત્મા વળતાં આત્મા તે પરમાત્મા બને છે. ઉત્તમના ગુણોને ગાતાં, મનન કરતાં, તેવા ગુણો પોતાનામાં સત્તાએ રહેલા છે તે પ્રગટે છે. માટે ભગવાન્ આદિ ઉત્તમ પુરૂષોને નમસ્કાર કરવામાં મોટું ફળ છે. ભગવાનના જેવા સદ્-ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે ભગવાનને નમસ્કાર કરવો જોઇએ. શ્રી મહાવીર સ્વામીના ચાર નિક્ષેપ, જગત્‌ને અત્યંત ઉપકારી છે. શ્રી મહાવીર નામ, શ્રી મહાવીરપ્રભુની મૂર્તિ, દ્રવ્યમહાવીર, અને સમવસરણમાં બેઠેલા શ્રી મહાવીર, આ ચાર નિક્ષેપાયુક્ત મહાવીરને નમસ્કાર કરવાથી તથા તેમનું ધ્યાન ધરવાથી, આત્મા સર્વ દોષોનો નાશ કરી પોતે મહાવીર થાય છે. શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવનચરિત્ર વિચારતાં ત્હેમના સદ્ગુણો તરફ શિઘ્ર આત્મા આકર્ષાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં દેવતાઓની સાથે રમવામાં નીડરપણું, યોગ્ય વયે લગ્ન, તેમાં પણ પ્રારબ્ધયોગે ભોગ ભોગવતાં ભગવાન્ અન્તરથી ન્યારા રહ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી ત્રણ જ્ઞાન છતાં ગંભીરપણું, માનરહિત દશા, ઉપકારાદિ ગુણોએ શોભિતપણું, સર્વ જીવોનું ભલું કરવાની બુદ્ધિ, કામચેષ્ટાની રમતગમતનો ત્યાગ, માતપિતાની મરજી સાચવવી, માતાનું મન દુખાય નહિ માટે માતાના ઉદરમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા, પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ સદ્ગુણોથી વર્તન, માતાપિતાનું સ્વર્ગગમન થયા બાદ દીક્ષા લેવાની તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા, તેમ છતાં મોટાભાઇના આગ્રહે બે વર્ષ ગૃહસ્થાવાસમાં રહેવું; હાલના કાળમાં કેટલાક મોટાભાઈની આજ્ઞા માનતા નથી; પણ શ્રી મહાવીર તો સર્વ ગુણોએ મોટાભાઈ કરતાં ઉત્તમ હતા તેમ છતાં તેમનો આગ્રહ સાચવ્યો એ કંઈ ઓછી વાત નથી. સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક સુખ છતાં સત્યસુખાર્થે દીક્ષાનો પરિણામ, દીક્ષા વખતે તેમના ઉત્તમ વૈરાગ્યના વિચારો, સાંસારિક સુખ ઉપરથી ચિત્ત ઉઠાડી દીધું, સર્વ જીવોને પોતાના આત્માસમાન માની સર્વ જીવોને નહિ હણવાની પ્રતિજ્ઞા, સર્વ પરવસ્તુઓથી વિરામ પામવાની પ્રતિજ્ઞા, દીક્ષા લીધા બાદ અઘોર-વનમાં જઈ ધ્યાન ધરવું, દેવતાઓ તથા મનુષ્યોના ઉપદ્રવો સહન કરવા,

ક્રોધાદિ દોષોનો નાશ થવો, બાર વર્ષપર્યંત સમભાવે ધ્યાન ધરવુ, દેવતા તથા ઇન્દ્ર અને મનુષ્ય વૃન્દપૂજિત છતા એકાકીપણે વિચરવુ જે જે કર્મો ઉદયમા આવે તે ભોગવતાં છતા પણ સમદશા રાખવી, આ કંઈ સામાન્ય વાત નહિ ચડકૌશયા સર્પ કરેલ ઉપદ્રવ અને ભગવાને ચડકોશિયાને આપેલો પ્રતિબોધ, અહો સર્પ જેવા અધમ પ્રાણીને પણ તારવાને માટે ભગવાનની કેટલી દયા!!! આવા ઉત્તમ તીર્થંકર જ્યારે નાતજાતનો ભેદ રાખ્યા વિના સર્વ આત્માઓને એકસરખા માની ઉપદેશ આપે તે વખતે વેદધર્મ માનનારાઓ પણ ભગવાનનો કહેલો ધર્મ સ્વીકારે એમા શુ આશ્ચર્ય? ધ્યાન ધરતા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય, સમવસરણમા બેસીને આપેલો ઉપદેશ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, આ ચાર વર્ગ સ્થાપવાનો અત્યુત્તમ સત્ય ઉદ્દેશ, ત્રીસ વર્ષપર્યંત ગામોગામ ફરીને આપેલો સદુપદેશ તેમના ગણધરો પ્રતિ આપેલી શિક્ષા, તેમનો સોળ પ્રહર સુધી અતિમ ઉપદેશ, અતે શરીરને છોડી સિદ્ધમા જવુ ચતુર્વિધસઘની વ્યવસ્થાવર્તનવિવૃત્તિ, ઇત્યાદિ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું ચરિત્ર સ્મરણ કરતા સ્મૃતિમા આવે છે તેમના ગુણોમાં તન્મય થએલો આત્મા અતે ભગવાન્ જેવો થાય છે શ્રી મહાવીરનુ નામ વાચતાં, સાભળતા તુરત તેમનુ ચરિત્ર મનમા ખડુ થાય છે, તેમજ શ્રી વીરપ્રભુની મૂર્તિ જોતા તુરત તેમનું ચરિત્ર મનમા ખડુ થાય છે માટે ભગવાનના નામ નિક્ષેપ, તથા તેમની મૂર્તિદ્વારા, ભગવાનના ગુણોનુ સ્મરણ કરતા આત્મા તે પરમાત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, માટે ગ્રન્થારમ્ભે આદ્યઆસન્નોપકારી શ્રી વીરપ્રભુનું સ્મરણ કરી નમસ્કાર કરવો એ અત્યત હિતકર છે મગલાચરણમા સત્યદેવનુ સ્વરૂપ બતાવ્યુ, હવે દ્વિતીય શ્લોકમા ગુરુનુ સ્વરૂપ બતાવી તેમને નમસ્કાર કરે છે દેવને નમન કર્યા બાદ ગુરુને નમન કરવુ જોઇએ માટે હવે ગુરુને નમન કરે છે

द्वितीयश्लोक

सद्गुरुपूज्यमानम्य–स्वाभाविकसुखोदधिम् ।
सर्वकर्मनिवृत्त्यर्थ–करोमि योगदीपकम् ॥ २ ॥

અર્થ—સદ્‌ગુરુઓમાં પૂજ્ય, સ્વાભાવિક સુખના સાગર એવા શ્રી સુખસાગર ગુરુને નમસ્કાર કરીને સર્વ કર્મના નાશમાટે યોગદીપક નામનો ગ્રથ કરૂ છુ

ભાવાર્થ.—સદ્‌ગુરુઓમા પૂજ્ય એવા સ્વાભાવિક સુખના સાગરભૂત એવા શ્રીસુખસાગર ગુરુને નમસ્કાર થાઓ સદ્‌ગુરુઓમાં પૂજ્ય એ વિશેષણવી ગુરૂના સદ્‌ગુણોની મહત્તા દર્શાવી છે સવ સદ્‌ગુરુઓમા પૂજ્યતાને

જે પામે છે તેમનામાં વિશેષતઃ જ્ઞાનચારિત્રાદિક સદ્‌ગુણો હોવા જોઇએ. સ્વાભાવિક સુખના સાગરભૂત ગુરૂ હોવા જોઇએ. પૌદ્‌ગલિક સુખોને જે નાકના મેલ સમાન સમજે છે. અશાતા ભોગવતાં જે ગુરૂ સમતા રાખે છે, ઉચ્ચ ભાવનાઓવડે સદાકાલ આત્માને ભાવે છે. સદ્‌ગુરૂની પાસે પંચમહાવ્રત ગ્રહણ કરી જે યથાર્થ પાળે છે, જ્ઞાનક્રિયાથી જે આત્માના અધ્યવસાયોની શુદ્ધિ કરે છે. શત્રુ અને મિત્ર ઉપર સમભાવ રાખે છે, બાહ્ય વસ્તુમાં જે કદી મોહથી લપટાતા નથી, કામક્રોધાદિક અન્તરના દુર્ગુણોનો નાશ કરવા જે સદાકાલ પ્રયત્ન કરે છે, ધર્મની ક્રિયાઓમાં જે ચિત્તને રોકે છે, પ્રાણાંતે પણ કોઈનું અશુભ કરવા જેનો સંકલ્પ નથી, હું અને મારૂં એવો અહંભાવ જેમના હૃદયમાં સ્ફુરતો નથી. જે સર્વ જીવોની દયા પાળવામાં કટીબદ્ધ થયા છે, જે પ્રભુની આજ્ઞાને બરાબર પાળવા ઉદ્યુક્ત થયા છે. એવા સુખસાગર ગુરૂ, સ્વાભાવિક સુખના સમુદ્ર હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? અથવા સ્વાભાવિક સુખના દરિયા ભવિષ્યમાં થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? અર્થાત્ કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. ગ્રન્થારંભે સદ્‌ગુરૂને નમસ્કાર કરવો જોઇએ. કારણ કે ગુરૂ મોટા ઉપકારક છે, જગત્‌માં સદ્‌ગુરૂસમાન કોઈ હિતકારક નથી. સિંદુરપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શ્લોકઃ

पिता माता भ्राता प्रियसहचरी सूनुनिवहः
सुहृत् स्वामी माद्यत् करिभटरथाश्वपरिकरः ।
निमज्जन्तं जन्तुं नरककुहरे रक्षितुमलं
गुरोर्धर्माधर्मप्रकटनपरात् कोऽपि न परः ॥ १ ॥

જગત્‌માં પિતા, માતા, ભાઈ, પ્રિયસહચરી, પુત્રવૃન્દ, મિત્ર, સ્વામી, મદોન્મત્ત ગજભટ-રથ-અશ્વનો પરિવાર હોય, તોપણ નરકકુહરમાં પડતા એવા પ્રાણીનું રક્ષણ કરવા ફક્ત ગુરૂ વિના કોઈ સમર્થ નથી. અત્ર પ્રદેશી રાજા વગેરેનાં દૃષ્ટાંત જાણી સમજી લેવાં. गुरु दीवो गुरु देवता, गुरुविण घोर अंधार. ગુરૂ દીવો અને ગુરૂ દેવતા છે, જે મનુષ્યો સદ્‌ગુરૂની મહત્તા સમજે છે તેઓ અહર્નિશ સદ્‌ગુરૂની આજ્ઞાનું પરિપાલન કરે છે, સદ્‌ગુરૂની આજ્ઞામાં ધર્મ છે, અનેક પ્રકારે યથાયોગ્ય સદ્‌ગુરૂની ભક્તિ કરવી જોઈએ.

સદ્‌ગુરૂને નમસ્કાર કરવાથી શિષ્યના હૃદયમાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ લઘુતા ઉત્પન્ન થાય છે. धर्मस्य मूलं विनयः ધર્મનું મૂલ વિનય છે, વિનયથી ધર્મની યોગ્યતા પ્રગટે છે, વિનયના યોગે સદ્‌ગુરૂઓ અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ અર્પે છે. વિદ્યાથી આત્મા, સ્વસ્વરૂપ સન્મુખ થાય છે.

સદ્દગુરૂના વિનયથી જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે, સદ્દગુરૂ વિનયથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો નાશ થાય છે, સદ્દગુરૂ વિનયથી શાસન દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે અને તેથી અનેક વિઘ્નોનો નાશ થાય છે, સદ્દગુરૂના ગુણોની ભાવના કરતા તેમના જેવા આત્મામા સદ્દગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે મનુષ્યો પ્રેમથી જે જે વસ્તુઓને ચાહે છે તેનુ પામે છે આ ન્યાયને અનુસરીને વિચારતા માલુમ પડે છે કે સદ્દગુરૂ તરફ રુચિભક્તિ થતા તેમના ગુણો હૃદયમા જામે છે, અહો જગતમાં સદ્દગુરુ સૂર્યની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે પચમકાલમાં સદ્દગુરૂની પ્રાપ્તિ થવી મહાદુર્લભ છે મન, વચન અને કાયાથી સદ્દગુરૂને નમસ્કાર કરનારને ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત થાય છે સ્વાભાવિક સુખસાગર મૂર્તિની આરાધના કરતા આત્મા પોતે સુખસાગરરૂપ થઈ જાય છે કહ્યુ છે કે, જે જેનું ધ્યાનજ ધરે, તે તેવો થઈ જાય "ઈની ભમરી સગવી, ભમરીરૂપ સુહાય" ગુરૂના વિનયથી શ્રુતધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે

ગુરૂને આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરી ગ્રન્થકાર યોગપ્રદીપ ગ્રન્થ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે યોગપ્રદીપ નામનો ગ્રન્થ કરૂ છુ, યોગનો માર્ગ પ્રકાશ કરવાને આ ગ્રન્થ, દીપકની ઉપમાને ધારણ કરે છે હાલના કાળના યોગમાર્ગસબધી લોકોનુ લક્ષ્ય વિશેષ નથી, તેથી આત્માની શક્તિયોનો પ્રકાશ અલ્પ દેખવામા આવે છે અધુના પચમકાળમા યોગમાર્ગનું આરાધન નિષ્કામબુદ્ધિથી કરવુ એ મહાદુર્લભ છે વ્યાવહારિક આવશ્યક ક્રિયાઓમા એકાત મગ્ન થએલા મનુષ્યો, આત્માની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી યોગમાર્ગથી જીવ શુક્લપક્ષને અગીકાર કરી શકે છે "અક્રિયાવાદી કૃષ્ણપક્ષીયો, શુક્લપક્ષીયો ક્રિયાવાદી રે" આત્મા કર્મથી બધાએલ છે માટે કર્મનો નાશ કરવા, ક્રિયાની આવશ્યકતા છે એમ જે જિનાગમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારે છે તે શુક્લપાક્ષિક છે યોગની યમનિયમાદિ ક્રિયાઓ પણ આત્માને કર્મબધનથી મુક્ત કરવા કહેલી છે માટે તે સૂત્રસમ્મત આવશ્યક ક્રિયાઓ છે તેમજ યોગમાર્ગમા સહજમાર્ગ જ્ઞાનરૂપ છે તેથી જ્ઞાનક્રિયારૂપ યોગમાર્ગ સદા વિજયવત વર્તે છે યોગદીપક ગ્રથ વાચી અનેક જીવો પોતાના આત્માને તારવા માટે પ્રયત્ન કરશે તેથી આ ગ્રન્થ પોતાના સ્વરૂપમા રમણતાના હેતુથી પોતાને અને પરને ઉપયોગી થશે એવુ જાણી અત્ર તેનું કથન કરવામા આવે છે કિંતુ યોગની પ્રરૂપણા કરતા પ્રથમ નાસ્તિક લોકોને ઉપદેશ આપી આત્માની અસ્તિતા પ્રશ્નપૂર્વક જણાવતા છતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે,

શ્લોક:

कोऽहमात्मा चिदालक्ष्यो, भिन्नः पुद्गलभावतः ।
रत्नत्रयीस्वरूपेण, सत्ताऽतोसि स्वभावतः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—હું કોણ છું? ઉત્તર-આત્મા. શાથી ઓળખાઉં છું? જ્ઞાનવડે. હું લક્ષ્ય છું? પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન છું? જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવડે સત્તાથી છું? તેમજ સ્વભાવથી છું?

ભાવાર્થ:—હુ કોણ છું? એમ સ્વાભાવિક વિચારતાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

હું કોણ? ઉત્તર-આત્મા આત્મા છે એમ શાથી લક્ષ્યાય છે? પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે કે જ્ઞાનથી સમજાય છે. અનુભવ કરતાં માલુમ પડે છે. આત્મામાં સર્વ પદાર્થો જાણવાની જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે, તેમજ સર્વ પદાર્થો દેખવાની આત્મામાં દર્શનશક્તિ રહી છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવે વર્તવાની ચારિત્રશક્તિ આત્મામાં રહેલી છે. એમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવડે સત્તાથી હાલ તો આત્મા છે. જ્યારે એ ત્રણ રત્નનો પરિપૂર્ણ પ્રકાશ થાય ત્યારે પરિપૂર્ણ વ્યક્તિથી રત્નત્રયીરૂપ આત્મા ગણાય છે. જે જે જ્ઞાનાદિ આવરણોનો જે જે અંશે નાશ થાય છે તે તે અંશે વ્યક્તિપણાની અપેક્ષાએ હું રત્નત્રયીવડે યુક્ત આત્મા છું. ત્રણ કાલમાં આત્મા રત્નત્રયીથી ભિન્ન નથી. શું આ રત્નત્રયી આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે? આના ઉત્તરમાં સમજવાનું કે, ખરેખર આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, વિભાવિક ધર્મ છે તે આત્માનો ધર્મ ખરેખરો નથી. સ્વાભાવિક ધર્મ આત્માનો છે તે કદી નષ્ટ થતો નથી. જે ધર્મ સ્વાભાવિક છે તે પોતાનો છે, અને વિભાવિક છે તે પોતાનો નથી. રત્નત્રયી વિના જે જે અન્ય પદાર્થો છે તેમાં કંઈ આત્મત્ત્વ નથી ત્યારે તેમાં રાચી માચી રહેવું તે કેવળ મોહભ્રાન્તિ છે. પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ ત્યાગીને જેઓ પરવસ્તુનો ધર્મ આદરે છે તેઓ ત્રણ કાલમાં સુખી થતા નથી, પ્રત્યેક વસ્તુઓ પોતપોતાના ધર્મે શોભે છે; પણ પરધર્મથી શોભતી નથી. આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ જો આત્મા આદરે છે તો આત્મા શોભે છે. જડ વસ્તુનો ધર્મ આદરતો છતો આત્મા જડ જેવો બને છે તેથી શોભી શકતો નથી અનાદિ કાળથી આવી અજ્ઞાનદશાના યોગે ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં અનંતવાર ભટક્યો ને ભટકે છે; અને ભટકશે. જ્યારે આત્મા પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે તે પરધર્મથી મુક્ત થાય છે. વિભાવિકધર્મથી મુક્ત થએલ આત્માને પરમાત્મા કહે છે. જ્યારે આત્માનું આ પ્રમાણે સ્વરૂપ છે ત્યારે તે આત્મા કોને માનવો, તેનો વિશેષ વિચાર કરી નિર્ણય કરે છે.

શ્લોક

अस्म्यहं प्रत्ययज्ञाता, जीवो भिन्नोऽस्ति देहतः ।
इन्द्रियाण्यपि नैवात्मा, तथैव मनसोऽपि वै ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ—હુ છુ એવા પ્રત્યયનો જ્ઞાતા આત્મા છે, અને તે દેહથી ભિન્ન છે ત્યારે શુ ઇન્દ્રિયો આત્મા છે? ઉત્તરમા કહેવાનુ કે પચેન્દ્રિયો પણ આત્મા નથી તે પ્રમાણે મનનુ પણ સમજી લેવુ અર્થાત્ મન પણ આત્મા નથી

ભાવાર્થ—હવે વિશેષ નિર્ણયથી આત્માની અસ્તિતાનું પ્રતિપાદન કરે છે ભૂતકાળમા હુ, અને તેજ હુ હાલ વર્તમાનમા છુ અને ભવિષ્યમા પણ હોઈશ એવા પ્રત્યયનો જ્ઞાતા આત્મા છું કોઈ આત્માને ચેતન કહે છે, કોઈ જીવ કહે છે, કોઈ હસ કહે છે, કોઈ બ્રહ્મ કહે છે આત્મા છુ એમ જ્યારે અનુભવવી નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે કોઈ કહે છે કે આત્મા તો છે પણ દેહને જ આત્મા માનવો જોઇએ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે,

દેહથી આત્મા ભિન્ન છે

દેહ છે તે જડ છે, સાત ધાતુથી બનેલો છે અન્ય સાખ્યાદિના મતપ્રમાણે પચભૂતથી શરીર બનેલુ છે વાસ્તવિક રીત્યા દેહ એ પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યનો જથ્થો છે પુદ્ગલદ્રવ્ય જડ છે વર્ણ, ગધ, રસ, અને સ્પર્શમય છે એક પરમાણુ પુદ્ગલદ્રવ્યમા એક વર્ણ, એક ગધ, એક રસ, અને બે સ્પર્શ રહેલા છે સડણ, પડણ, અને વિધ્વસન સ્વભાવમય પુદ્ગલ છે માટે દેહ પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય હોવાથી તેવા સ્વભાવવાળો છે જડમાં જ્ઞાનગુણ નવી તેથી દેહ કઈ પણ જાણી શકતો નથી સ્થૂલ દેહમાથી આત્મા જ્યારે નીકળે છે ત્યારે દેહને બાળી નાખવામાં આવે છે પણ તે કઇ સમજી શકતો નથી આત્મા જ્યારે દેહમા હોય છે અને તે સમયે [illegible] ઉપર અગારો મુકવામાં આવે તો બુમો પડાય છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેહ તે આત્મા નથી, વળી દેહ તે આત્મા નથી તે સ્પષ્ટ કરે છે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત નિર્ણયવી દેહથી ભિન્ન આત્મા છે એમ નિશ્ચય થાય છે પાશ્ચિમાત્ય કેટલાક વિદ્વાનો પણ હવે એમ સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે દેહથી ભિન્ન આત્મા છે, અને તે એક શરીરમાથી નીકળી અન્ય શરીરમા પ્રવેશે છે સ્થૂલ દેહમાથી નીકળીને અન્ય દેહમા જતા તૈજસ અને કાર્મણ એ બે શરીરને લેઇ આત્મા પરભવમા જાય છે ઇગ્લાડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરેમા હાલ કેટલાક સસ્કારિત વિદ્વાનો દેહવી ભિન્ન આત્મા માનવા લાગ્યા છે આર્યભૂમિમાં તો અસખ્ય વર્ષોથી દેહથી ભિન્ન આત્મા છે એમ ઘણા લોકો માને છે

હું દેહમાં છું, દેહી છું, દેહ મારો છે. એવો વિચાર કરનાર દેહથી ભિન્ન છે એમ નિર્ણય થાય છે. હું દેહ છું એવો વિચાર કોઈના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી પણ નિર્ણય થાય છે કે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. દેહનેજ આત્મા માનનારા નાસ્તિકો કહેવાય છે. જે લોકો દેહને આત્મા માને છે તેમના મતપ્રમાણે તો જગત્માં નીતિધર્મની પણ આવશ્યકતા સિદ્ધ ઠરતી નથી. ધર્મ અને અધર્મની સિદ્ધિ પણ ઠરતી નથી. અન્યના ઉપર પરોપકાર કરવાની નીતિ પણ કોટિ ઉપાયે સિદ્ધ ઠરતી નથી. જડવાદીઓ હવે નિર્મૂલ થતા જાય છે. આસ્તિકોની આગળ જડવાદી નાસ્તિકોનું કંઈ પણ ચાલતું નથી. દેહથી ભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ પરમાત્મદર્શનગ્રંથમાં દર્શાવી છે ત્યાંથી જોઈ લેવી. હું દેહથી ભિન્ન છું, દેહમાં હું રહું છું, દેહ પિંજર છે, મારે દેહની રક્ષા કરવી જોઈએ. મારૂં શરીર જાડું છે, મારૂં શરીર પાતળું છે, બાલ્યાવસ્થામાં મ્હારૂં શરીર નાનું હતું, હાલ મારૂં શરીર સારૂં છે ઇત્યાદિ સર્વ વાક્યો છે તે દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ જિનાગમો દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે તેમજ ચાર વેદ પણ શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય પદાર્થની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. બૌદ્ધો પણ શરીરથી ભિન્ન ક્ષણિકપણે આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. સાંખ્યદર્શન પણ દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. યોગદર્શન પણ દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. નૈયાયિકદર્શન અને વૈશેષિક પણ શરીરથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્મસમાજીયો પણ દેહથી ભિન્ન કેટલેક અંશે આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ અનુમાનપ્રમાણની પેઠે આગમપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પત્થરમાં અને વનસ્પતિમાં પણ જીવ છે એમ હવે મોટા મોટા પ્રોફેસરો પણ માનવા લાગ્યા છે અને તે સિદ્ધ કરી આપે છે. કેટલાક વર્તમાનમાં પુનર્જન્મ દેખનારાઓનાં દૃષ્ટાંતો વર્તમાનપત્રમાં મોજુદ છે. પશુપંખીમાં આત્મા નથી એમ માનનારા ખ્રીસ્તિની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો જાય છે. મુસલ્માનો પણ ખુદાની રૂ તરીકે આત્માનો સ્વીકાર માને છે; પણ મુસલ્માન ધર્મ અને ખ્રીસ્તિધર્મ પુનર્જન્મ માનતા નથી તેથી તેમણે માનેલો આત્મા અર્ધદગ્ધન્યાયને અનુસરે છે. જ્યારે પુનર્જન્મની સિદ્ધિ માનવામાં આવે ત્યારે આત્મા છે, પુણ્ય પાપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પુનર્જન્મ જે માનતા નથી તેનો જડવાદમાં કથંચિત્ સમાવેશ થાય છે. પુનર્જન્મ માનનારી કોમે જે જગત્નું ભલું કર્યું છે તેવું ભલું અદ્યાપિપર્યંત જડવાદી કોમે કર્યું નથી. પુનર્જન્મ માનનારી કોમના રાજાઓએ જગત્માં જેવી શાંતિ ફેલાવી છે તેવી કોઈ જડવાદી નૃપતિઓએ ફેલાવી નથી. પુનર્જન્મ માનનારા યોદ્ધાઓ લડાઈમાંથી પગ પાછો મૂકતા

નથી તેનું કારણ એ છે કે તેઓ બીજા ભવમા વિશેષ સુખ મળશે એવી શ્રદ્ધાવાળા હોય છે નાસ્તિક જડવાદી યોદ્ધાઓમા એવી શ્રદ્ધાના અભાવે લડાઈમા પરાજયપણું વસે એ સ્વાભાવિક છે પુનર્જન્મ માનનારાઓ જેવી રાજ્યભક્તિ ને રાજાની ભક્તિ કરે છે તેવી જડવાદિયો કરી શકતા નથી ઉલટા રાજાઓને પણ મારી નાખવા તૈયાર થઈ જાય છે દેહથી ભિન્ન આત્માને માનનારાઓ ઈશ્વર અને ગુરૂની ભક્તિ કરે છે, સર્વ જીવોની દયા કરે છે પોતાના આત્માસમાન અન્ય આત્માઓને માની કોઈને દુ ખ આપતા નથી લડાઈ ટટા વગેરે પાપકર્મથી દૂર રહે છે, પ્રભુભક્તિમા સદાકાલ તલ્લીન રહે છે સર્વ જીવોનું ભલું ઇચ્છે છે નીતિધર્મમા ચુસ્ત રહે છે પુનર્જન્મની હૃદયમા પડેલી ઉંડી છાપ દુર્ગુણોનો નાશ કરે છે પુનર્જન્મ માનનારાઓ સહજ સુખની જે ખુમારી ધ્યાનમા ભોગવે છે તેનો ગધ પણ જડવાદિ નાસ્તિકો જાણી શકતા નથી પુનર્જન્મ જે માને છે તેના મતમાં બધ, મોક્ષ, સિદ્ધ ઠરે છે, પણ પુનર્જન્મ નથી માનતા તેના મતમા બધ, મોક્ષ તેમજ, આત્માની નિત્યતા સિદ્ધ ઠરતી નથી પુનર્જન્મ માનતા દેહથી ભિન્ન આત્મા સિદ્ધ ઠર્યો

કેટલાક ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે પણ ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી તે દર્શાવે છે.

કેટલાક મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે, પણ જે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો છે તે આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે હું ચક્ષુથી દેખુ છુ, પણ હું ચક્ષુ નથી હું નાસિકાથી સુઘુ છુ, પણ હું નાસિકા નથી હું કાનથી સાભળુ છુ પણ હું કાન નથી હું જિહ્વાથી ચાખુ છુ, પણ હું જિહ્વા નથી હું ચામડીથી સ્પર્શ જાણું છુ, પણ હું ચામડી નથી ચક્ષુ ફુટી જતા પણ અધાવસ્થામાં એવો નિશ્ચય થાય છે કે પહેલાં હું ચક્ષુથી દેખતો હતો, હાલ હું દેખતો નથી આ વિચાર પણ જણાવે છે કે, ચક્ષુથી ભિન્ન આત્મા છે એમ સર્વ બાહ્યઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા છે એવી પ્રતીતિ થાય છે બાહ્યઇન્દ્રિયો પણ સાભળવા દેખવા વગેરેનું કામ આત્માના ક્ષયોપશમના બળથી કરે છે જ્યારે આત્મા શરીરમાથી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે આત્માનો જ્ઞાનાદિ ક્ષયોપશમ પણ આત્માની સાથે જાય છે ત્યારે બાહ્યઇન્દ્રિયો જે ફક્ત આકારવાળી છે તે કઈ પણ કરી શકતી નથી હું ઇન્દ્રિયોને વશ કરી શકતો નથી અથવા હુ ઇન્દ્રિયોને વશ કરૂ છુ આવો નિશ્ચય એમજ જણાવે છે કે, પચઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્માજ હું એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે આત્માનો બાહ્યપ્રકાશ થવામા ઇન્દ્રિયો દ્વાર છે, સાધન છે, પણ તે આત્મા નથી એમ સાબીત કર્યું હવે મન પણ આત્મા નથી એમ જણાવે છે

મન પણ આત્મા નથી, મનથી ભિન્ન આત્મા છે. મન બે પ્રકારનું છે, એક દ્રવ્યમન અને દ્વિતીય ભાવમન. દ્રવ્યમન છે તે પુદ્ગલમય છે અર્થાત્ મનોવર્ગણાને દ્રવ્યમન કહે છે. ભાવમન છે તે વિચારરૂપ છે અને વિચાર છે તે આત્માનો જ્ઞાનગુણ છે અને તેથી ભાવમન છે તે આત્માના ગુણરૂપ સિદ્ધ થાય છે. અત્ર દ્રવ્યમનની અપેક્ષાએ લખવાનું છે તે સમજી લેવું. દ્રવ્યમન જડ હોવાથી તે આત્માથી ભિન્ન ઠરે છે. કર્મગ્રન્થ, વિશેષાવશ્યક, પઞ્ચસંગ્રહ, વગેરે ગ્રન્થોમાં મનથી ભિન્ન આત્મા છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. મનોવર્ગણામાં અનંત પરમાણુઓ ભર્યા છે, કેટલાક પરમાણુઓ ખરે છે અને કેટલાક નવા પરમાણુઓ આવે છે ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન કર્યું છે. દ્રવ્યમન જડ હોવાથી તે કંઈ સમજી શકતું નથી માટે દ્રવ્ય તે આત્મા નથી. દ્રવ્યમનમાં પરમાણુઓનો જથ્થો હોય છે પણ ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેમાં પરમાણુનો જથ્થો નથી. પરમાણુઓના જથ્થાથી બનેલું દ્રવ્યમન છે એમ અનેક વિદ્વાનો શોધ કરીને માનવા લાગ્યા છે. મનોવર્ગણાની શુભાશુભતાનો આધાર શુભાશુભ વિચાર ઉપર છે. જે લોકો આર્તધ્યાન અને રૈદ્રધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓની મનોવર્ગણા ખરાબ હોય છે. ઇત્યાદિ ઘણો વિચાર અત્ર લખવા યોગ્ય છે કિંતુ ગ્રંથવિસ્તારના ભયથી સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. દ્રવ્યમનોવર્ગણા શુભશુભતર બનાવવી હોય તો સારા વિચારો કરવાની ટેવ પાડવી. નઠારા વિચારો ઉત્પન્ન થવા દેવા નહિ. શુભ વિચારો કરવાની ટેવ પાડવાથી દ્રવ્યમનોવર્ગણા સારી થશે. પ્રસંગોપાત્ત આટલું જણાવી હવે મૂલ પ્રસ્તુત વિષયપર આવીએ. દ્રવ્યમન એ આત્મા નથી, દ્રવ્યમનથી ભિન્ન આત્મા છે. નૈયાયિક અને વેદાન્તદર્શન પણ કેટલેક અંશે (એકાંતે) મનથી ભિન્ન આત્મા કહે છે. મનને હું વશ કરૂં આમ કહેનાર મનથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે વાણી વગેરે પણ આત્મા નથી તે ગ્રન્થકાર લક્ષ્ય દેઈ કહે છે.

શ્લોકઃ

नास्ति वाणी तथैवात्मा, रक्तं नास्ति जडत्वतः ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणेन, सिद्ध आत्मा हि शाश्वतः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે પ્રમાણે વાણી પણ આત્મા નથી તેમજ જડપણાથી રક્ત (રૂધિર) પણ આત્મા નથી. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી આત્મા શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—વાણી જે શબ્દાત્મક છે તે આત્મા નથી. કેટલાક લોકો ફક્ત શબ્દ છે તેજ આત્મા છે; તે વિના અન્ય કોઈ નથી. કેટલાક તો શ-

બ્દનીજ પૂજ્યતા સ્વીકારે છે, પણ આગમ પ્રમાણથી વિચારીએ તો માલુમ પડે છે કે, શબ્દ એ પુદ્‌ગલપરમાણુઓનો બનેલો છે કહ્યું છે કે,—

गाथा

सद्दधयारउज्जोअ, पभाछायातवेहिया।
वन्नगधरसाफासा, पुग्गलाणातु लक्खण ॥ १ ॥

શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તાપ, વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ એ સર્વ પુદ્‌ગલનુ લક્ષણ છે અનતાનત પરમાણુઓની શબ્દવર્ગણા બનેલી છે શબ્દવર્ગણારૂપ વાણી એક ઠેકાણેથી અન્ય ઠેકાણે જાય છે શબ્દવર્ગણા પુદ્‌ગલ હોવાથી તે જડ છે અને જડ હોવાથી તે ચેતન નથી તેમજ રક્ત પણ જડત્વપણાથી આત્મા નથી કેટલાક કહે છે કે રૂધિર છે તેજ આત્મા છે પણ આમ કહેવુ અસત્ય છે કારણ કે રૂધિર જડ પરમાણુઓનુ બનેલું છે, જડમા જડત્વધર્મ છે તેથી રૂધિર તે આત્મા ત્રણ કાલમા નથી પ્રત્યક્ષ અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞોએ સાક્ષાત્ આત્માને દીઠો છે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખદુ ખની લાગણી આદિ હેતુઓથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે જે સુખદુ ખને જાણે છે તે આત્મા છે જેનામાં સુખદુ ખ જાણવાપણુ નથી તે આત્મા નથી જેવો સિદ્ધાત્મા છે તેવોજ શરીરમા રહેલો આ આત્મા છે સિદ્ધાત્મા અષ્ટકર્મથી મુક્ત થયો છે અને શરીરમાં રહેલો આત્મા અષ્ટકર્મથી મુક્ત થયો નથી જિનેન્દ્ર સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમની વાણી પ્રમાણભૂત છે જિનેન્દ્ર સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમના જાણવા દેખવામા કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી માટે તેમનાં કહેલા આગમ પ્રમાણભૂત છે આગમમા આત્માનું અત્યત સૂક્ષ્મ ભેદોથી સ્વરૂપ વર્ણવ્યુ છે માટે આગમપ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે આત્મા અનાદિકાળથી છે અર્થાત્ આત્માને બનાવનાર કોઈ નથી આત્મા શાશ્વત છે, ત્રણ કાલમા એકસરખી રીતે તેની અસ્તિતા છે, આત્મા કદી ઉત્પન્ન થયો નથી માટે તે અજ કહેવાય છે

કેટલાક ઈશ્વરકર્તાવાદિયો આત્માઓનો બનાવનાર ઈશ્વર સ્વીકારે છે પણ તે સત્ય નથી, કારણ કે આત્માઓને જો ઈશ્વર બનાવે તો આત્માઓને કઈ વસ્તુમાથી બનાવ્યા અને તે વસ્તુ પહેલા ક્યા હતી? તેનો ઉત્તર નથી તેમજ આત્માઓ જો બનાવેલા મા ાવામા આવે તો ઉત્પન્ન થએલી વસ્તુઓની પેઠ આત્માની પણ ક્ષણિકતા સિદ્ધ થાય એ મોગે દોષ આવે છે ઈત્યાદિ અનેક દોષો આ પક્ષમા આવે છે જો તેનો વિસ્તાર કરવામા આવે તો એક ગ્રન્થ થઈ જાય માટે અત્ર વિસ્તાર કરવામા આવતો નથી જૈનો આત્માને શાશ્વત માને છે વેદાતિયો પણ આત્માને નિત્ય માને છે વેદાન

યાયીઓ પણ આત્માને નિત્ય માને છે. નૈયાયિકો પણ આત્માને નિત્ય માને છે, પણ તેમનો માનેલો આત્મા ચિંતનીય છે, અર્થાત્ એકાન્તપણે માનવાથી દોષવૃન્દવિલાસને પામે છે. આત્માને સિદ્ધ કહ્યો છે તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યો છે. વસ્તુતઃ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારીએ તો સિદ્ધના જેવું છે. કર્મથી રહિત થતાં આત્મા પરમાત્મતાને પામે છે. બૌદ્ધો આત્માને ક્ષણિક માને છે. આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. પૂર્વક્ષણમાં જે આત્મા હતો તે પશ્ચાત્ ક્ષણમાં નથી, અર્થાત્ ક્ષણવિનાશી આત્મા છે. કિંતુ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં જ્ઞાનસંતતિપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે આમ તેમનું કહેવું યોગ્ય ઠરતું નથી; કારણ કે આત્માને ક્ષણિક માનતાં અપર આત્મામાં જ્ઞાનસંતતિપ્રવાહ જતો નથી ઇત્યાદિ પ્રસંગે કહેવાશે. જૈનેતર કેટલાંક દર્શનો આત્માને નિત્ય સ્વીકારે છે તે જડવાદીઓ કરતાં અપેક્ષાએ અનંતગણાં સારાં છે, કિંતુ તેમના મતમાં એકાંતપક્ષ હોવાથી સર્વથા સત્ય સિદ્ધ ઠરતાં નથી. આ પ્રમાણે આત્માની અસ્તિતાની પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ થઈ. હવે આત્મા ક્યાં રહે છે? તે વ્યાપ્ય છે કે વ્યાપક છે તે જણાવે છે.

શ્લોકઃ

आत्माऽसङ्ख्यप्रदेशश्च, देहव्यापी चतुर्गतौ ।
केवलज्ञानभावेन, सर्वव्यापक इष्यते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—અસંખ્ય પ્રદેશોવડે આત્મવ્યક્તિ કહેવાય છે અને તે કર્મના યોગે દેહવ્યાપી ચાર ગતિમાં છે. જ્યારે કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારે કેવલજ્ઞાન ભાવવડે સર્વવ્યાપક ઇચ્છાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને તે અરૂપી છે. કર્મના યોગે આત્મા દેહમાં વ્યાપીને રહે છે, કુંથુઆના શરીરમાં તેમજ હસ્તિના ભવમાં હસ્તિ જેવડા શરીરમાં અસંખ્ય પ્રદેશોવડે વ્યાપીને રહે છે. જેમ નીલમણિનો પ્રકાશ જલના લઘુપાત્રમાં વ્યાપીને રહે છે તેમજ મોટા જલપાત્રમાં પણ વ્યાપીને રહે છે, તેમજ આત્મા પણ પોતાના અસંખ્યપ્રદેશોવડે નાના તેમજ મોટા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંગ્ગતિ અને નરકગતિમાં જ્યાંસુધી આત્મા રહેછે ત્યાંસુધી અસંખ્યાત પ્રદેશોવડે દેહવ્યાપી છે એમ જાણવો અને જ્યારે કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારે આત્મામાં લોકાલોક સર્વનો ભાસ થાય છે, માટે સર્વવ્યાપક આત્મા, જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે.

સ્યાદ્વાદરીત્યા માનેલા આત્મામાં અણુવાદ અને વ્યાપકવાદનો સમાવેશ થાય છે. શંકરાચાર્ય એકાંત આત્માને વ્યાપક માને છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓનો

એક આત્મા માને છે રામાનુજ આચાર્ય આત્માને અણુરૂપ માને છે અને તે પ્રતિશરીર ભિન્ન માને છે અને આત્મા તે પરમાત્મા થતો નથી એમ સ્વીકારે છે જ્યારે આ બે આચાર્ય ભિન્ન ભિન્ન વાદ સ્વીકારી પરસ્પર એકબીજાના વાદને તોડવામા અનેક દૃષણો ન્યાયયુક્તિથી દેખાડે છે શંકરાચાર્યના મતવાળા મહાદેવની ઉપાસના કરે છે રામાનુજ આચાર્યના પંથવાળા વિષ્ણુની ઉપાસના કરે છે આ પ્રમાણે અપેક્ષારહિત સ્વસિદ્ધાતને સ્થાપન કરનાર શંકરાચાર્ય અને રામાનુજ આચાર્ય પોતાના પક્ષ કરતાં પ્રતિપક્ષી પક્ષને અસત્ય ઠરાવે છે, ત્યારે જૈનદર્શન તે બે વાદને પણ અપેક્ષાથી પોતાના પક્ષમા સ્થાપન કરી અનેકાન્તપણે વિજય કરે છે એકાતપણે ઉઠેલા આવા અસખ્યવાદીને અનાદિકાળથી જૈનદર્શન સાપેક્ષપણે પોતાના અનેકાન્તસ્વરૂપમા સમાવે છે આત્મપ્રદેશ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આત્મા વ્યાપ્ય છે અને જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ્ઞેયવસ્તુના પ્રતિભાસથી આત્મા વ્યાપક છે, આમ અપેક્ષાએ વ્યાપ્ય અને વ્યાપકભાવ માનતા કઈ ખડનમડન રહેતુ નથી જ્યાં સાપેક્ષાએ બન્ને બાજુથી તપાસીને વસ્તુ માનવામા આવે છે ત્યા ખડનમડનની મારામારી રહેતી નથી એકાત આત્માને વ્યાપ્ય માનીએ તોપણ ઘટે નહિ, તેમજ એકાત આત્માને વ્યાપક માનીએ તોપણ ઘટે નહિ, માટે અપેક્ષાએ બન્ને વાદ માનવાની જરૂર છે તે જણાવતા છતા ગ્રન્થકાર કહે છે

શ્લોક

व्याप्यव्यापकभावस्त्र, सापेक्षातः स्फुट मतम् ।
नित्यानित्यप्रवादाना, समासो जैनदर्शने ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—જૈનદર્શનમા વ્યાપ્ય અને વ્યાપકપણું સાપેક્ષાથી સ્ફુટ માનેલું છે, તેમજ નિત્યવાદ, અને અનિત્યવાદનો સમાવેશ થાય છે

ભાવાર્થ—આત્મા વ્યક્તિથી શરીરને વ્યાપી રહે છે, માટે તે વ્યાપ્ય કહેવાય છે અને જ્ઞાનમા સર્વ ભાસે છે તેની અપેક્ષા એ વ્યાપક કહેવાય છે આમ બે બાબતો પણ સાપેક્ષાથી સ્ફુટ માની શકાય છે આમ વ્યાપ્ય અને વ્યાપકપણુ માનવાથી કોઈ એકાતે વ્યાપ્યપણું આત્માનુ માને છે તેના ઉપર પણ માધ્યસ્થ્યભાવના રહે છે તેમ કોઈ એકાતે વ્યાપકપણુ આત્માનું માને છે એવા શિવમતાનુયાયી ઉપર પણ મધ્યસ્થતા રહે છે, એમ માધ્યસ્થ્યભાવના રહેવાથી રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય છે અને રાગદ્વેષનો ક્ષય થવાથી આત્માની પરમાત્મદશા થાય છે આમ પરમાત્મદશા પ્રાપ્તિમા સાપેક્ષાવાદ જ સુગમમાર્ગ ભાસે છે કારણ કે આ પ્રમાણે સાપેક્ષાવાદ માનવાથી કોઇનુ ખડનમડન એકાતે થતુ નથી પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અપરાબ્ધ તેમજ

તરવારની ધારની જરૂર પડતી નથી, સાપેક્ષવાદથી દરેક ધર્મો કે જે દુનિયામાં પ્રવર્તે છે તેના ઉપર પણ સમભાવ આવવાથી કોઈ મનુષ્યનું બુરૂં કરવાની બુદ્ધિ થતી નથી. જ્ઞાનદર્શનચારિત્રની આરાધના કરવામાં મનની સ્થિરતા થાય છે. સર્વ દર્શનવાળાઓની સાથે ભ્રાતૃભાવ રહે છે. ક્રોધાદિક દોષનો નાશ થતાં ચિત્તની નિર્મલતા રહે છે. હૃદયની શુદ્ધિ થતાં પરમાત્માનું યથાર્થ ધ્યાન થાય છે. અનેકાંતવાદની યથાર્થ પ્રરૂપણા કરતાં છતાં પણ એકાંતવાદ ઉપર રાગ કે દ્વેષ થતો નથી. આત્મામાં અપેક્ષાએ યજુર્વેદમાં પણ બે ધર્મ સ્વીકાર્યાં છે. **तदेजते तन्नैजते तद्ब्रह्म एजते कम्पते तद्ब्रह्म न एजते न कम्पते.** તે બ્રહ્મ હાલે છે વ્યવહારની અપેક્ષાએ, પણ વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ કંપાયમાન થતું નથી. અર્થાત્ હાલતું નથી આમ યજુર્વેદમાં પણ એક બ્રહ્મને બે અપેક્ષાએ કહ્યું છે. તેમજ જૈનદર્શનમાં પણ અપેક્ષાએ એકજ આત્મામાં બે ધર્મ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેથી કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી.

આત્મામાં નિત્યપણું અને અનિત્યપણું માનવામાં આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રો બ્રહ્મ અર્થાત્ આત્માને એકાંત નિત્યજ માને છે અને આત્માના અનિત્યવાદનું એકાંત ખંડન કરે છે, તેમજ બૌદ્ધનાં શાસ્ત્રો આત્માને એકાંત ક્ષણિક માને છે. ક્ષણક્ષણમાં આત્મા ઉત્પન્ન થઈ મરી જાય છે અને અન્ય આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણ લોકમાં એક આત્મા હોતો નથી. લુગડાંની ઘડીઓ હોય છે તેમાં નીચેની ઘડીમાં કસ્તુરી મૂકવામાં આવે તો જેમ ઉપરઉપરની ઘડીમાં કસ્તુરીની વાસના ચાલી જાય છે, તેમ પૂર્વનો આત્મા નષ્ટ થતાં જ્ઞાનસંતતિ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં ચાલી જાય છે, પણ એક આત્મા રહેતો નથી. વેદાન્તિયો કહે છે કે, હે બૌદ્ધો ! પૂર્વના આત્માના સમાનકાળમાં ઉત્તરઆત્મા માનવામાં આવે તો વિજ્ઞાનસંતતિ ચાલી જાય. પણ ઉત્તરઆત્માની ઉત્પન્ન દશામાં પૂર્વનો આત્મા ન હોય તો વચમાં જ્ઞાનસંતતિ કોના આધારે રહી ? અર્થાત્ કોઇના આધારે ન રહી તેથી પૂર્વના આત્માની જ્ઞાનસંતતિ ઉત્તરઆત્મામાં જઈ શકે નહીં. આ પ્રમાણે વેદાંતિયોનું બોલવું સાંભળી બૌદ્ધો કહે છે કે, તમારૂં કહેવું યથાર્થ નથી. કારણ કે પૂર્વક્ષણનો આત્મા જો કે ઉત્તરક્ષણ આત્માનો સમાનકાલી ન હોય તો પણ પૂર્વક્ષણ જ્ઞાનસંતતિ છે તે ઉત્તરક્ષણ આત્મામાં ચાલી જાય છે. જેમ કપાસના બીજને લાખના રંગની ભાવના દેવામાં આવે અને પશ્ચાત્ તેને વાવવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થનાર કપાસમાં રક્તતા આવે છે, ત્યારે સમજવાનું કારણકાલ ભિન્ન ઉત્તરક્ષણ કાર્યકાલ આ દૃષ્ટાંતમાં જોવામાં આવે છે, તેથી કારણકાર્યનો સમાન ક્ષણભાવનો નિયમ નથી. આ પ્રમાણે વેદાન્તિયો ઉત્તર-

સાંભળી પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા કે, કારણકાર્યક્ષણનો સમાનકાળ પ્રતિપાદ્યસિદ્ધ છે લાક્ષારંગની સંતતિની અસ્તિતા કપાસવૃક્ષમાં ઝીંડવું થતાં પહેલાં વર્તે છે તેથી કારણકાર્યની સમાનકાલતા છે બૌદ્ધો તેથી અન્ય રીત્યા પ્રતિપાદન કરે છે આ પ્રમાણે આત્માના સંબંધી નિત્યવાદ અને અનિત્યવાદ એકાંત બન્ને વાદિયો પ્રતિપાદન કરે છે આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષવાદિઓ સામાસામી કલેશ કરે છે જીનદર્શન તો આ બે પક્ષસંબંધી જુદીજ રીતે અભિપ્રાય આપે છે અને કહે છે કે, આત્મા કથંચિત્ નિત્ય છે અને કથંચિત્ અનિત્ય છે

આત્મા કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય છે

આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ આત્મા અનિત્ય છે આત્મા મૂળ દ્રવ્યરૂપે સદાકાળ નિત્ય છે આત્મદ્રવ્યમાં નણે કાંઈ ફેરફાર થતો નથી આત્માના પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે દૃષ્ટાંત —જેમ આત્મા મનુષ્યના શરીરપણે ઉત્પન્ન થાય છે, મનુષ્યના શરીરપણે નષ્ટ થાય છે અને દેવતાના શરીરપણે ઉત્પન્ન થાય છે તેમ દેવતાના શરીરપણે નષ્ટ થઈ મનુષ્યપણે ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આત્મપણું તો અનેક આકૃતિયો ધારણ કર્યા છતાં પણ કાયમ રહે છે આ તો અશુદ્ધ આત્માનું દૃષ્ટાંત આપ્યું શુદ્ધ આત્મામાં તે પ્રમાણે ઉત્પાદવ્યયપણે અનિત્યપણું જાણવું અને તેમજ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સ્થિરપણું જાણવું આ પ્રમાણે ષડ્દ્રવ્યોમાં નિત્યાનિત્યપણું સમજી લેવું આમ અપેક્ષાએ નિત્યાનિત્યપણું માનતાં કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ રહેતો નથી નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પક્ષ આત્મામાં અપેક્ષાએ સ્વીકાર્યાથી વેદાંત અને બૌદ્ધદર્શનનો જૈનદર્શનમાં સમાવેશ થાય છે તેથી સ્યાદ્વાદદર્શન માનતાં અપેક્ષાએ સર્વ દર્શનનું આરાધન થાય છે આમ સાપેક્ષવાદ માનતાં કોઈ જાતનો કદાગ્રહ રહેતો નથી હવે એકાનેક ધર્માદિ માટે કહે છે

શ્લોક

एकाऽनेको नयेनात्मा, वाच्यावाच्यस्तथैव च ।
कर्त्ताऽकर्त्ता च हर्त्ता वै, सापेक्षातः प्रभासते ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ —નયની અપેક્ષાએ આત્મા એક છે અને અનેક છે તેમજ વાચ્ય અને અવાચ્ય છે, તેમજ આત્મા અપેક્ષાએ કર્ત્તા તથા અકર્ત્તા છે તથા કર્મનો હર્ત્તા પણ ભાસે છે

ભાવાર્થ'—દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આત્મા એક છે અને પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક છે આત્માનું સ્વરૂપ કથંચિત્ વાચ્ય

છે અને કથંચિત્ અવાચ્ય છે. સંસારમાં કર્મબંધ હેતુઓથી આત્મા કર્મનો કર્તા છે અને આત્મરમણતાની અપેક્ષાએ કર્મનો અકર્તા છે. તેમજ શુદ્ધ-ધર્મની અપેક્ષાએ શુદ્ધકર્મનો કર્તા છે અને કર્મનો હર્તા છે એમ સાપેક્ષાથી સ્યાદ્વાદરહસ્ય હૃદયમાં ભાસે છે. કેટલાક આત્માને એકજ માને છે. ત્યારે કેટલાક આત્માને અનેક માને છે અને પરસ્પર એકબીજાનું ખંડન કરે છે. પણ જો અપેક્ષા સમજવામાં આવે તો એકબીજાના પક્ષને સમજતાં મધ્ય-સ્થતા રહે છે. કેટલાક એકાંત આત્માને કર્મનો કર્તાજ માને છે અર્થાત્ કદી આત્મા કર્મની ક્રિયાથી રહિત થતો નથી, સદાકાલ કર્મ કર્યા કરે છે આમ માને છે તેને પૂછવામાં આવે તો કહે છે કે, આત્માનો કર્મ કરવાનો સ્વ-ભાવ છે તેથી તે કર્મથી રહિત થઇ શકે નહીં. ત્યારે અકર્તાવાદી કહે છે કે આત્મા કર્મનો કર્તા માનવો એ ભ્રમ છે કારણ કે, આત્માનો કર્મ કર-વાનો સ્વભાવ છેજ નહિ. કર્મકર્તૃવાદી કહે છે કે જો આત્મા કર્મ ન કરતો હોય તો શરીરાદિ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. કર્મવિના શરીરનો સંબંધ નથી. અકર્તૃવાદી કહે છે કે, શરીર જડ છે, જડની ક્રિયા જડ કરે. કંઈ આત્મા ચેતનાવંત છે તેથી જડની ક્રિયા કરે નહિ.

કર્તૃવાદી—હે અકર્તૃવાદિન્! જડની ક્રિયાનો કર્તા જો આત્મા ન મા-નવામાં આવે તો આત્મા તે કર્મનો ભોક્તા થઈ શકે નહિ. જગત્માં એક સુખી દેખાય છે તેમજ જગત્માં એક દુઃખી દેખાય છે, તેનું કારણ કર્મ અવશ્ય માનવું જોઈએ. જો તેનું કારણ કર્મ નહિ માનવામાં આવે તો જીવને સુખદુઃખની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ.

અકર્તૃવાદી—હે કર્તૃવાદિન્! તમારૂં કહેવું યથાયોગ્ય નથી. કારણ કે પરવસ્તુ જે જડ છે તેનો કર્ત્તા આત્મા શી રીતે હોઇ શકે? પરવસ્તુનું કર્તૃપણું પરવસ્તુમાં છે, તે કંઈ અન્યવસ્તુમાં જતું નથી તેથી કર્મનો કર્ત્તા આત્મા સંભવતો નથી. હું કરૂં છું, હું ભોગવું છું. એવો અધ્યાસ તો ફક્ત અજ્ઞાનતાના લીધે આત્માને થાય છે. માટે આત્મા સદાકાલ અકર્ત્તા છે. મૂર્ખ જીવો ફોગટ કર્મથી આત્મા બંધાય એમ માની હું બંધાઉં છું એમ ભ્રમ ધારણ કરે છે. અને તેથી તપશ્ચર્યા વગેરે અનેક કષ્ટો કરે છે, અહો કેટલી ખેદની વાત!!!

કર્તૃવાદી—હે અકર્તૃવાદિન્! તમો જે બોલો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, કર્મની ક્રિયાનો કર્તા જો આત્મા ન હોય તો કર્મ આત્માને ન લાગે અને જ્યારે કર્મ આત્માને ન લાગે તો આત્માને જન્માદિક લેવાની જરૂર જ પડે નહી પણ શરીર ધારણ કર્યું તે તો પ્રત્યક્ષ જણાય છે ત્યારે તે આત્માની ક્રિયાવિના શી રીતે હોઈ શકે તે વિચારવુ જોઇએ. હું કરૂં છું,

હું ભોગવુ છુ, આવો જે અનુભવ થાય છે તે ભ્રમરૂપ નથી જો ભ્રમરૂપ માનવામાં આવે તો આત્મા છે એવો અનુભવ પણ ભ્રમરૂપ કેમ ન ગણાય? અને જો તે પણ ભ્રમરૂપ ગણાય છે એમ સ્વીકારશો તો શૂન્યવાદનુ શરણુ લેવુ પડશે માટે આત્માને કર્મનો કર્ત્તા સદાકાલ માનવો જોઇએ કર્મ કરવાનો તેનો મૂળ સ્વભાવ હોવાથી તે કદી કર્મરહિત થતો નથી જેનો અનાદિકાળથી કર્મ કરવાનો સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ કદી છૂટે નહિ

અકર્તૃવાદી—હે કર્તૃવાદિન્ ! જડનો કર્તા જો આત્મા માનીએ તો આત્મા પણ જડ થઈ જાય આત્મા પોતાના સ્વરૂપની ક્રિયા છોડીને અન્ય કર્મની ક્રિયા કરવા જાય તો જડ બની જાય માટે આત્મા કર્મનો કર્તા નથી કર્મનો કર્તા આત્મા છે એમ માનવુ તે તો કેવલ ભ્રમ છે અગ્નિ જો જલની ક્રિયા કરે તો અગ્નિ કહેવાય નહીં તેમજ જલ જો અગ્નિની ક્રિયા કરે તો જલ કહેવાય નહીં જ્યારે આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંતોથી પણ આત્મા અકર્ત્તા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે કર્મક્રિયાનો કર્ત્તા કેમ માનવો જોઈએ? હુ કર્ત્તા છું, ભોક્તા છુ, એ તો કેવલ ભ્રમમાત્ર છે

કર્તૃવાદી—હે અકર્તૃવાદિન્ ! આત્મા જ્યાસુધી સસારમાં રહે છે ત્યાસુધી કર્મનો કર્તા જાણવો કર્મપરમાણુઓને ખેંચવાની શક્તિ જો આ ત્મામાં ન માનવામાં આવે તો આત્માને સુખદુ ખ ઘટે નહીં કદાપિ એમ કહેવામાં આવશે કે સુખદુ ખ થાય છે તેપણ ભ્રમ છે તો પૂર્વપ્રમાણે કહીશુ કે આત્માને ભ્રમરૂપ કેમ માનતા નથી જ્યારે આત્મા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેની સાથે લાગેલુ કર્મ પણ સિદ્ધ થાય છે જો કર્મ ન લાગેલુ માનીએ તો નીતિ, તપ, જપ, જ્ઞાન, અને ધ્યાન વગેરે કરવાની જરૂર કઈ પણ રહે નહિ શુભાશુભકર્મવિના જગત્મા ન્યાય અને અન્યાયની પણ સિદ્ધિ થાય નહીં

ઇત્યાદિ કર્મનો કર્તૃવાદી અને અકર્તૃવાદી પોતપોતાની યુક્તિથી અને અનેક વિકલ્પોથી એકબીજાનુ એવી રીતે ખડન કરે છે કે, જેનો પાર આવે નહિ ત્યારે જૈનદર્શન સાપેક્ષાએ કર્મનું કર્ત્તાપણું અને અકર્ત્તાપણું સ્વીકારે છે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ આત્મા કર્મનો કર્ત્તા છે વ્યવહારનયના ૭ ભેદ છે તે છની અપેક્ષાએ જુદી જુદી રીતે આત્મા કર્ત્તા છે. તેમજ શુદ્ધનિશ્ચયન્ન મની અપેક્ષાએ આત્મા કર્મનો કર્ત્તા નથી જ્યાંસુધી કર્મના હેતુઓને આત્મા અવલબે છે તાવત્ કર્મનો કર્ત્તા કહેવાય છે, વ્યવહારનય છે તે કર્મ અને આત્માના સયોગને ગ્રહણ કરે છે, તેથી વ્યવહારનયમતથી કર્મનો કર્ત્તા આત્મા કહેવાય છે શુદ્ધનિશ્ચયનય ફક્ત એક આત્માનાજ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે માટે શુદ્ધનિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્મા કર્મનો કર્ત્તા નથી આમ

કર્તૃવાદ અને અકર્તૃવાદનો સમાવેશ પણ જૈનદર્શનમાં થાય છે. બે વાદિયો અપેક્ષા એકબીજાની સમજ્યા વિના વાદવિવાદ કરતા હતા. જૈનદર્શને અપેક્ષા સમજાવી બેને શાંત કર્યા. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અનાદિ કાળથી કર્મનો કર્તા આત્મા છે. પણ જ્યારે આત્મા પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ ઓળખે છે અને શુદ્ધસ્વરૂપમાં જે જે અંશે રમણતા કરે છે તે તે અંશે આત્મપ્રદેશોથી કર્મના પરમાણુઓને ખેરવી નાખે છે. આત્મા કર્મની સર્વ પ્રકૃતિયો ખેરવીને પરમાત્મા બને છે. જ્યારે આ પ્રમાણે આત્મા કર્મનો નાશ કરે છે ત્યારે કર્મનો હર્તા આત્મા કહેવાય છે. તેમજ આત્મા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ મન, વચન અને કાયાના યોગને ધારણ કરવાથી યોગી કહેવાય છે અને શુદ્ધનિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ અયોગી કહેવાય છે, એમ અપેક્ષાએ બે ધર્મ સ્વીકારતાં વાદવિવાદના ઝઘડા રહેતા નથી.

પતંજલિ યોગના અષ્ટાંગભેદ માની તેનાથી મુક્તતા સ્વીકારે છે ત્યારે વ્યાપક બ્રહ્મવાદી કહે છે કે, આત્મા અબદ્ધ છે તેથી સદાકાલ મુક્ત છે માટે યોગની જરૂર નથી એમ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે, અનાદિમુક્ત સર્વવ્યાપક આત્માને કોઇનો યોગ નથી તો યોગ શી રીતે સિદ્ધ થાય? પતંજલિ જણાવે છે કે, આત્મા પ્રકૃતિથી બંધાએલ છે. જ્યાંસુધી આત્મા માયાના સંબંધમાં છે ત્યાંસુધી રાગદ્વેષાદિક દોષો રહે છે, માટે રાગદ્વેષાદિક દોષોનો નાશ કરવાસારૂ યોગનાં આઠ અંગ માનવાંજ જોઇએ. અનાદિથી બ્રહ્મ માયાથી મુક્ત છે એ સિદ્ધાંત નથી. ઇત્યાદિ પોતાની યુક્તિયો જણાવે છે. જૈનદર્શન આ બે પક્ષને પણ અપેક્ષાએ સ્વીકારે છે, અનાદિકાળથી કર્મનો સંબંધ આત્માને છે અને તેથી ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં અનેક શરીર ધારણ કરી આત્મા પરિભ્રમણ કરે છે, આઠ કર્મ છે તેનો નાશ કરવાસારૂ યોગનાં અષ્ટઅંગ છે. કર્મનો નાશ થતાં આત્મા તે પરમાત્મા થાય છે, ત્યારે કેવલ જ્ઞાનમાં લોકાલોક ભાસવાથી સર્વત્ર વ્યાપક આત્મા ગણાય છે, એમ અપેક્ષાએ અમુક સ્થિતિએ અમુક પક્ષ ઘટી શકે છે.

આત્મરૂપ ઇશ્વરે આ શરીરરૂપ જગત્ બનાવ્યું છે, માટે આત્મા તે બ્રહ્મા કહેવાય છે અને આત્મરૂપ ઇશ્વિર આ દેહરૂપ શરીરનું પ્રતિપાલન કરે છે માટે, તે વિષ્ણુ કહેવાય છે અને આત્મરૂપ ઇશ્વિર આ દેહરૂપ જગત્નો આયુષ્યની મર્યાદાએ સંહાર કરે છે માટે તે મહાદેવ ગણાય છે, આમ અપેક્ષાએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરપણું પણ આત્મામાં ઘટે છે. આત્મરૂપ ઇશ્વિરજ આ દેહરૂપ સૃષ્ટિનો ઉત્પન્નકર્ત્તા છે. અને તેમાં રહી સુખદુઃખ ભોગવે છે. આત્મરૂપ ઇશ્વિર આ શરીરમાં રહી વૃત્તિયોરૂપ ગોપીકાઓની સાથે અનેક પ્રકારની શાતા અને અશાતાયોગે ક્રીડા કરે છે માટે તે કૃષ્ણ કહેવાય

છે, આત્મરૂપ ઈશ્વરની અનત શક્તિ છે માટે તે અનત શક્તિમાન્ કહેવાય છે આત્મરૂપ ઈશ્વર ઇન્દ્રિયોને જીતી જ્યારે કેવલજ્ઞાન પામે છે ત્યારે તે સિદ્ધબુદ્ધ કહેવાય છે આત્મરૂપ ઈશ્વર કર્મના યોગે જે જે ગતિમાં અવ તાર લે છે ત્યાં તે તેવો કહેવાય છે, આત્મરૂપ ઈશ્વર જ્યારે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરે છે ત્યારે તે ફરીથી અવતાર લેતો નથી જ્યાસુધી કર્મસબધયુક્ત છે ત્યાંસુધી આત્મરૂપ ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે છે આમ અપેક્ષાએ આ ત્માનું સ્વરૂપ માનતાં હઠ, કદાગ્રહ તથા મમતા રહેતી નથી અને સર્વ વાક્યો અપેક્ષાપૂર્વક સમજવાથી રાગદ્વેષ રહેતો નથી

આત્માનું સ્વરૂપ કથચિત્ અપેક્ષાએ વાણીથી કહેવા યોગ્ય છે માટે તે વાચ્ય છે અને કથચિત્ અપેક્ષાએ આત્માનુ સ્વરૂપ વાણીથી પણ પેલીપાર છે માટે તે અવાચ્ય છે કોઈ વાદી આત્માને એકાત અવાચ્ય માને છે અને કેટલાક આત્માને વાચ્ય માને છે એમ કથચિત્ આત્માને વાચ્યાવાચ્ય માન વામાં આવે છે, જો આત્માને સર્વથા અવાચ્ય માનવામા આવે તો ઉપદેશ પુસ્તક વગેરેની અસિદ્ધતા થાય તેમજ એકાત વાચ્ય કહેવામાં આવે તો ભાષા પુદ્ગલમય હોવાથી અને આત્મા અરૂપી હોવાથી વાચ્યપણુ યથાર્થ ઘટી શકે નહીં માટે અપેક્ષાએ કહેતાં કોઈ જાતનો દોષ આવતો નથી જૈનદર્શન સર્વ વસ્તુઓના ધર્મોને અપેક્ષાથી કહે છે માટે સ્યાદ્વાદદર્શન ઉત્તમોત્તમ દર્શન છે એમ સર્વને સમજતા નિશ્ચય થાય છે જેમ જેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવથી આત્મા સ્યાદ્વાદપણે વસ્તુને જાણે છે, અનુભવે છે, તેમ તેમ વિશેષત આસ્તિક્યને પ્રાપ્ત કરે છે સમજે કે સર્વ વસ્તુઓનું જ્ઞાન થયું તેથી શુ થયુ? એમ કોઇ કહે તો તેના પ્રત્યુત્તરમા જણાવવાનું કે સ્યાદ્વાદપણે જેમ જેમ વસ્તુઓનુ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે તેમ તેમ આત્મામાં વિવેક પ્રકટે છે, માટે આત્માનુ સ્વરૂપ નયાદિકથી સમજવુ જોઇએ એમ જણાવે છે

શ્લોક

सर्वस्मिन् सर्वतोभिन्नो, ज्ञानेन व्यक्तितः स्वयम् ।
नयैर्ज्ञात स्वरूप मे, तथैव सप्तभङ्गतः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ—નયોવડે મારૂં સ્વરૂપ, (મારા આત્માનુ સ્વરૂપ) જાણ્યુ, તેમજ સપ્તભગીથી મારા આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યુ તેથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ હું સર્વમાં છુ અને તેમજ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ હું સર્વથી પોતે ભિન્ન છુ

ભાવાર્થ—નૈગમ, સગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દનય, સમભિરૂઢ અને એવભૂત એ સાત નયોથી મેં આત્માનુ સ્વરૂપ જાણ્યુ, તેમજ સ્યાદ્અસ્તિ, સ્યાદ્-

नास्ति, स्यात् अवक्तव्य, स्यात् अस्तिनास्ति, स्यात् अस्ति अवक्तव्यम्, स्यात्नास्ति, अवक्तव्यम्, स्यात् अस्तिनास्ति युगपत् अवक्तव्यम्. એ સપ્તભંગીવડે મેં આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું. સાત નયો અને સપ્તભંગીનું વિશેષ સ્વરૂપ અસ્મદીયકૃત આત્મપ્રકાશ ગ્રંથમાંથી જોઈ લેવું. જ્ઞાનમાં સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોનો ભાસ થાય છે, તેથી તે અપેક્ષાએ સર્વમાં હું આત્મા છું એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત સંઘટે છે, તેમજ આત્માના જ્ઞાનમાં સર્વ પદાર્થો ભાસે છે, પણ તેથી આત્માનો જ્ઞાનગુણ કંઈ અન્ય પદાર્થરૂપ થઈ જતો નથી. અન્ય જડ પદાર્થથી જ્ઞાનગુણ ભિન્નજ રહે છે, તેમજ જ્ઞાનગુણનો આધારીભૂત આત્મા પણ સર્વ જડ પદાર્થોથી વા અન્ય ચેતન દ્રવ્યોથી ભિન્ન રહે છે, તે અપેક્ષાએ આત્મા પોતે જ્ઞાન અને આત્મવ્યક્તિની અપેક્ષાએ સર્વથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અને કાલ એ પંચદ્રવ્યથી ભિન્ન આત્મદ્રવ્ય છે, આત્મદ્રવ્ય અનંત છે. એક આત્મામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અને અનંત ચારિત્ર છે. એક સમયમાં લોકાલોકનો ભાસ થવાની શક્તિ આત્મામાં રહી છે, સિદ્ધ ભગવાન્ એક સમયમાં લોકાલોક જાણે છે, સર્વ જડ પદાર્થોથી આત્મા ભિન્ન છે અને સર્વને જાણે છે, કહ્યું છે કે,—

" सबसे न्यारा सब हममांहि, ज्ञाताज्ञेयपण धारे
धन धन बुद्धिसागर जगमें, आप तरे परकुं तारे "
" सबमें हे प्रभु सबमें नाहि, तुं नटरूप एकेलो "

ઇત્યાદિ વાક્યો પણ આ શ્લોકના ભાવાર્થની સિદ્ધિ કરે છે. આત્મામાં અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણો રહ્યા છે. અનન્ત ઋદ્ધિ આત્મામાં રહી છે. બાહ્ય વસ્તુમાં ઋદ્ધિ શોધનારાઓ ભૂલ કરે છે, આત્માની ઋદ્ધિમાંજ ખરેખરો આનંદ છે. બાહ્યાનંદ તો ક્ષણિક છે, માટે બાહ્ય વસ્તુમાં રાચવું માચવું નહિ. આત્મા આનંદનેમાટે બાહ્ય વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે; પણ જો તેને ખાત્રી થાય તો બાહ્ય વસ્તુમાં મુંઝાય નહીં. આત્માને જ્યારે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે નિશ્ચય કરે છે કે, ખરેખર હું બાહ્ય પદાર્થો કે જે જડ છે તેમાં હું નથી, બાહ્યવસ્તુઓમાં અહં અને મમત્વ બુદ્ધિથી રાગદ્વેષ કરી ભૂલ્યો ઝૂલ્યો રખડ્યો; પણ ખરી શાંતિ મળી નહિ. આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપના અવબોધથી ખરેખર સત્ય આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે હવે વિચારવું જોઇએ કે, બાહ્ય પદાર્થોમાં હું એટલે આત્મા નથી ત્યારે મ્હારે શામાટે બાહ્યમાં મિથ્યાભિમાન કરવું જોઇએ? અલબત ન કરવું જોઇએ. હે આત્મન્! ત્હારૂં ધન તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, સુખ વગેરે છે. આત્મધનથી બાહ્ય સુવર્ણ વગેરે ધન તો ભિન્ન છે. આત્મિક ધનની આગળ બાહ્ય

ધન તો કઇ પણ હિસાબમાં નથી બાહ્ય સર્વ ધનથી આત્મા ભિન્ન છે એમ પુન પુન ક્ષણે ક્ષણે ભાવના કરવાથી આત્મા ભેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરે છે હુ સર્વથી ન્યારો છુ આ અમૂલ્ય વાક્ય વૈરાગ્ય રગમા આત્માને તલ્લીન કરે છે આ દેખાતા સ્થૂળ પદાર્થમા કોઈ પણ પ્રકારની વાસના રહેતી નથી, બાહ્ય વસ્તુઓની વાસનાયોગે બાહ્યવસ્તુઓના સબધમા અવતાર લેઇ આવવુ પડે છે જડ પદાર્થોના વિશેષ સબધમા આવવાથી આત્મા જ્ઞાનાદિક ઋદ્ધિથી દૂર રહે છે અને તેથી પરિણામ એ આવે છે કે, આત્મા પોતાના સહજ સુખના અજ્ઞાનને લીધે બાહ્યમાં ને બાહ્યમા રાચી માચી રહે છે અને તેથી આત્મ-સુખની ગધ પણ વેદી શકતો નથી, અને જ્યાસુધી તે આત્મસુખને વેદી શકતો નથી ત્યાસુધી તે આત્મસુખનો વિશ્રામી બની શકતો નથી અને પરિણામ એ આવે છે કે તે જડમાજ સુખની બુદ્ધિ ધારણ કરે છે, માટે આત્મસુખ થવામાટે સર્વ વસ્તુથી આત્માને ભિન્ન ભાવવો જોઇએ

જડ પદાર્થો કેટલાક અજ્ઞાનતાથી પ્રિય લાગે છે, અને તેમા રાગ થાય છે પણ શાસ્ત્રકાર તેમા પ્રિયપણુ માનવુ યોગ્ય નથી એમ જણાવતા છતા કહે છે કે,

શ્લોકૌ

कुतः प्रियपदार्थेषु, ममत्वं क्रियते मया ।
नाह्यभावात् प्रभिन्नोऽसि, तत्र रागो न युज्यते ॥ १० ॥
कुतोऽप्रियपदार्थेषु, द्वेषत्व क्रियते मया ।
प्रियाप्रियत्व मनसः, कल्पित्व नास्ति नक्षणः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ.—અહો! મારાવડે શાથી પ્રિય જડ પદાર્થોમા મમત્વભાવ કરાય છે? ખરેખર હુ બાહ્ય જડ પદાર્થોથી પ્રકર્ષ (અત્યત) ભિન્ન છુ ત્યાં રાગ કરવો ઘટતો નથી શાથી અપ્રિય પદાર્થોપર મારે દ્વેષ કરવો જોઇએ? પ્રિય અને અપ્રિયપણુ મનથી કલ્પેલું છે, વસ્તુત આત્માનુ નથી

ભાવાર્થ—અજ્ઞાનતાને લીધે કલ્પેલા પ્રિય પદાર્થોમા અહો મારાથી શાથી મમત્વભાવ કરાય છે, ખરેખર બાહ્ય પદાર્થોમા પ્રિયતા કલ્પવી તેજ ભ્રાતિ છે બાહ્ય પદાર્થોમા જ્યાસુધી સુખની આશા છે, ત્યાસુધી તેમા પ્રેમ રહે છે અને ત્યાસુધીજ તેમા મમત્વ બધાએલુ રહે છે પણ આત્મા જ્યારે જડ અને ચેતનનો ભેદ સમજે છે ત્યારે નિશ્ચય કરે છે કે, હું બાહ્ય પદાર્થથી ભિન્ન છુ, મારે ત્યાં રાગ કરવો ઘટતો નથી ઇન્દ્ર, ચદ્ર, નરેન્દ્ર, અને ચક્રવર્તિ સરખાઓ મારૂ મારૂ કરતા અન્યગતિમા ચાલ્યા ગયા, પણ કોઇ

પદાર્થ તેઓનીસાથે ગયો નહીં. આત્મા જ્યારે આવી રીતે નિશ્ચય કરે છે ત્યારે જડ પદાર્થના પ્રેમને લીધે મમત્વવિષ વ્યાપી રહ્યું હતું તે મમત્વ-વિષ ઉતરી જાય છે. મમત્વવિષ ઉતરી જવાથી આત્મા જાગ્રત્ થાય છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે જાગે છે, અને તેથી સંસારમાં સુખની બુદ્ધિ રાખતો નથી.

આખું જગત્ મમત્વ ભાવથી બંધાઈ ગયું છે. આ મારૂં, એ મારો, ઇત્યાદિ ભાવથી પોતાને પોતે જગત્ ઓળખી શકતું નથી. મમત્વભા-વથી બંધાએલું જગત્ ઉન્મત્ત પુરૂષની પેઠે વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે. ઘડીમાં હસે છે, ઘડીમાં રૂવે છે, લડે છે, શોક કરે છે, ઉપજે છે, અને મરે છે. એમ જગત્‌ની મમત્વયોગે વિચિત્ર દશા દેખવામાં આવે છે. વૈર, ઝેર, ઈર્ષ્યા, કુસંપ, આદિ દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ ખરેખર મમત્વના યોગે થાય છે. કેટલાક પદાર્થો ઉપર રાગ થાય છે ત્યારે પ્રતિકૂળ કેટલાક પ-દાર્થો ઉપર દ્વેષ થાય છે. આમ રાગ અને દ્વેષનું ચક્ર સદાકાલ ચાલ્યા કરે છે. રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કર્યાવિના મુક્તિ નથી. કહ્યું છે કે, रागद्वेषको त्यागबिन, मुक्तिको पद नाहि, कोटी कोटी जप तप करे, सबे अकारज थाइ ॥१॥ જગત્‌માં જ્યાં ત્યાં રાગ અને દ્વેષે ભ્રમિત જીવો અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ કરે છે. અહો ! રાગ અને દ્વેષનું એટલું બધું જોર છે કે તેમાંથી કોઈ વિરલા મનુષ્યો છૂટી શકે છે. સાંસારિક જડ પદાર્થોમાં પ્રિયપણાની બુદ્ધિથી આત્મા તે પદાર્થો તરફ ઘસડાતો જાય છે. અંતે તે પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી નષ્ટ થતાં પુનઃ શોક પેદા થાય છે. ઇન્દ્રજાળસમાન ક્ષણિક પદાર્થોમાં શું રાચવું શું માચવું. જે પદાર્થો પ્રાતઃકાલમાં સુન્દર દેખાય છે તેજ પદાર્થો સંધ્યામાં ખરાબ દેખાય છે. જે ભક્ષ્ય પદાર્થો ક્ષણમાં પ્રિય લાગે છે તેજ પદાર્થો ક્ષણમાં અપ્રિય લાગે છે. જે પદાર્થો અપ્રિય લાગે છે તેજ પદાર્થો પુનઃ પ્રિય લાગે છે. જ્યારે આમ વિચારીએ છીએ ત્યારે પ્રિયપણું અને અપ્રિ-યપણું મનની કલ્પનાથી કલ્પાએલું લાગે છે. મનની કલ્પનાથી કલ્પાએલું પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું મિથ્યા છે ત્યારે ક્યાં રાચવું? અને ક્યાં દ્વેષ કરવો? બાહ્ય પદાર્થોઉપર થતું પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું ખરેખર ભ્રાંતિરૂપ છે. વસ્તુતઃ બાહ્ય પદાર્થો પ્રિય કે અપ્રિય નથી. મનમાં ઉઠેલું પ્રિય અને અપ્રિયપણું છે તે ક્ષણિક છે. મન ક્ષણિક હોવાથી જગત્‌માં બાહ્ય પદાર્થો જે જે છે તે સર્વથી હું ભિન્ન છું. બાહ્ય પદાર્થો ક્ષણિક છે, જડ છે, રૂપી છે, અને હું આત્મા તો અવિનાશી છું, ચેતન છું, અરૂપી છું, આનંદમય છું, અનંત જ્ઞાનાદિક શક્તિનો સ્વામી છું. બાહ્યપદાર્થોમાં મ્હારા–ત્હારાપણું કરવું તે ખરેખર મિથ્યા કલ્પના છે. ખરેખર આ પ્રમાણે સર્વ બાહ્ય પદા-ર્થોથી હું આત્મા ભિન્ન છું એમ જો નિશ્ચય થયો તો હવે બાહ્ય લક્ષ્મી,

રાજ્ય, મહેલ વગેરે પદાર્થોમાં પ્રિયપણુ માનવુ કેમ ઘટે ? અલબત ન ઘટે આત્મા, સત્યતત્ત્વનો વિચાર કર। ત્હારૂ છે તેજ ત્હારૂ છે હવે તે કેમ ભૂલવુ જોઇએ। કહ્યું છે કે,

भूली आतमज्ञानकी बाजी, मायामा मकलावु,
भ्रमणामा भूलीने रे भाइ, ब्रह्मस्वरूप केम पावु
चेतावु चेती लेजे रे, एकदिन जरूर उठी जावु
त्हारु त्हारी पासे जाणी, समतामा दील लावु,
अलखनिरञ्जन आतमज्योति, बुद्धिसागर ध्यावु चेतावु

આત્માની જ્ઞાનાદિ ઋદ્ધિ આત્મામાંજ છે પણ જડ પદાર્થોમા નથી એમ નિશ્ચય છે હું એક આત્મા છુ કર્મના યોગે સસારમા પરિભ્રમણ કરૂ છુ, પણ સસારમાં નથી આ પ્રમાણે નિશ્ચય થતા સહજ સુખસ્વરૂપમય આત્મામાજ ઉપયોગ રહે છે આવી શુદ્ધ ઉપયોગદશામા રહેતા અનત આનદની વાનગી મળે છે, આત્માના સુખની વાનગી મળતા બાહ્યપદાર્થોપર રાગ કે દ્વેષ રહેતો નથી બાહ્યપદાર્થોની પ્રાપ્તિમાટે ક્લેશ રહેતો નથી બાહ્યપદાર્થો જેવા કે ઘર, મહેલ, પૃથ્વી, ધન વગેરે માટે તૃષ્ણા રહેતી નથી બાહ્યપદાર્થો માટે મારા મારી રહેતી નથી દેરા, કુટુબ, વર્ગ, અને ગચ્છ વગેરેની મમતા રહેતી નથી કોઈ બાહ્યપદાર્થ લેઇ જાય છે તો તેના ઉપર દ્વેષ થતો નથી જ્યારે બાહ્યપદાર્થોપર કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી ત્યારે જે સમભાવદશા કહેવાય છે તે પ્રાપ્ત થાય છે સમભાવનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામા આવશે અન તો બાહ્ય પદાર્થોમાથી મમત્વભાવ ઉઠાવી તેમા રાગ થતો નથી, એટલુંજ કહેવાનુ છે, દ્વેષવૃત્તિથી જગતના પદાર્થો દ્વેષરૂપ લાગે છે, અને રાગવૃત્તિથી જગતના પદાર્થો રાગરૂપ લાગે છે, આમ મનોકલ્પનાથી રાગદ્વેષ વૃત્તિજ ખરાબ છે જડ બાહ્યપદાર્થોનો વસ્તુત વિચારીએ તો વાક નથી રાગ અને દ્વેષવૃત્તિ થાય છે તેમા અજ્ઞાન અને મોહના આવરણો કારણ છે શુદ્ધાત્મા તેમા કારણ નથી, આ પ્રમાણે વિચારીએ છીએ તો માલુમ પડે છે કે, મન કલ્પનાથી પ્રિયાપ્રિયત્વ ભાવનાની જાળ ઉઠી છે અને તેથી જ આત્મા જડ પદાર્થો તરફ અને દુ ખ તરફ ઘસડાતો જાય છે, તેમજ અનેક પ્રકારના અવતારો ધારણ કરે છે જ્યારે અજ્ઞાન મોહમય મન કલ્પના નાશ પામે છે ત્યારે સસારનો અત આવે છે મોહમય મન કલ્પનાથી દૂર રહેવા માટે આત્માને ભાવવો સર્વ જડ વસ્તુઓમા પ્રિય અને અપ્રિયભાવ થાય છે તે ન થવા દેવો જોઈએ આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તે કર્મભાવથી ભિન્ન છે તેનો યથાર્થ વિચાર કરી જવો આ પ્રમાણે વિવેકજ્ઞાનથી આત્માનુ શુદ્ધસ્વરૂપ વિચારતા રાગ

અને દ્વેષની ભાવનાઓ ક્ષય પામતી જાય છે; અને આત્મદશાની ઉજ્વલતા થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થતો જાય છે, અને તેથી જ્ઞાનવડે સર્વ પદાર્થોનો આત્મામાં ભાસ થાય છે; તેજ આત્માને વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

શ્લોકઃ

मीयन्ते सर्वतोभावा, अनेन ब्रह्मचक्षुषा ।
आत्मेति कथ्यते तेन, सम्यग्व्युत्पत्तियोगतः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આત્માના જ્ઞાનગુણવડે સર્વ પદાર્થો જણાય છે, મપાય છે આથી તે સમ્યગ્વ્યુત્પત્તિયોગથી આત્મા કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા જ્ઞાનગુણવડે સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે છે. કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે તે આત્માના જ્ઞાનગુણમાં ભાસ્યા વિના રહે. જેમ જેમ કર્માવરણોથી રહિત આત્મા થતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનમાં વિશેષ વિશેષ પદાર્થો ભાસતા જાય છે. છેવટ સર્વથા જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો નાશ થતાં સંપૂર્ણ પદાર્થોનો કેવલજ્ઞાનમાં ભાસ થાય છે, ત્યારે આત્મા તે પરમાત્મા કહેવાય છે. સર્વ પદાર્થો અમુક અમુક છે એમ જાણવાની શક્તિના લીધે આત્મા કહેવાય છે. આત્માની સર્વ શક્તિયોમાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્યતા ભોગવે છે, કારણ કે આત્માની અસ્તિતાનો પુરાવો જ્ઞાનશક્તિ છે. આત્માનો જ્ઞાનગુણ સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તેથી કોઈ પણ અવસ્થામાં જ્ઞાનગુણ નાશ પામતો નથી. કેટલાક મતવાદિયો મુક્તાવસ્થામાં આત્મામાં જ્ઞાનનો નાશ માને છે, પણ તે યુક્તિયુક્ત વાત નથી. સંપૂર્ણ કર્મ આવરણોનો નાશ થતાં આત્મામાં સંપૂર્ણ કેવલજ્ઞાનગુણ ખીલે છે. જ્યાં કોઈ પણ પદાર્થનું ભાન નહિ તે મુક્તિ કહેવાયજ નહીં. (ઈંટ અને પત્થરના સમાન એવી મુક્તિને કોઈ ઇચ્છેજ નહીં.) આત્માનો જ્ઞાનગુણ બીલકુલ ગમે તેવાં જ્ઞાનાવરણ આવે તોપણ અવરાતો નથી. अख्खरस्स अणंतमो भागो निच्चुग्घाडियो होइ. જ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે. સર્વકાલમાં જ્યાં ત્યાં જ્ઞાનથી આત્માને ઓળખી શકાય છે.

હવે તે જ્ઞાનનું વિશેષતઃ સ્વરૂપ બતાવે છે.

શ્લોકઃ

विज्ञानमात्मनो धर्मः, स्वान्यभावप्रकाशकम् ।
आत्मनो ज्ञानपर्याये, लोकाऽलोकं विलीयते ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિજ્ઞાન છે તે આત્માનો મૂળસ્વાભાવિક ધર્મ છે. અને

તે સ્વ અને પરનો પ્રકાશ કરે છે જ્ઞાન એ આત્માનો પર્યાય છે અને તેમા લોકાલોક વિલય પામે છે (અર્થાત્ લોકાલોકનો ભાસ થાય છે)

ભાવાર્થ—વિજ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ છે, સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનગુણ છે જે મતવાદિયો એકજ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે તેમનામાં સ્વાન્યભાવપ્રકાશક વિશેષણ ઘટતુ નથી જડ અને ચેતન એ બેનો સ્વીકાર કરતા આ વિશેષણ ઘટી શકે છે જ્ઞાનગુણ પોતાના આત્માનો પ્રકાશ કરેછે પણ કોઈ એમ શકા કરે કે જ્ઞાનગુણ અન્યનો ભલે પ્રકાશ કરે, કિંતુ પોતાના પ્રકાશ માટે અન્યની જરૂર પડવાની જેના ઉત્તરમાં સમાધાન કરવામા આવે છે કે, જ્ઞાનગુણ પોતાનો સ્વયમેવ પ્રકાશ કરે છે, મતિજ્ઞાન આદિ પચ પ્રકાર જ્ઞાનના છે જ્ઞાનના બે ભેદ પણ થાય છે ક્ષયોપશમભાવીય જ્ઞાન, અને ક્ષાયિકભાવીય જ્ઞાન ક્ષાયિકભાવના જ્ઞાનને કેવલજ્ઞાન કહે છે, તે આવ્યુ ટળી જતું નથી જ્ઞાનગુણનું વિશેષ વર્ણન અસ્મદીયકૃત પરમાત્મદર્શન અને પરમાત્મજ્યોતિ ગ્રથમા છે, તેથી વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ત્યાથી વિશેષ અધિકાર જોઈ લેવો ગ્રથગૌરવભયથી અત્ર સક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે આત્માના અસખ્યાત પ્રદેશ છે, તે અસખ્યાત પ્રદેશો અરૂપી છે વર્ણ, ગધ, રસ, અને સ્પર્શગુણ જેનામાં હોય તેને રૂપી કહે છે અને જેનામા વર્ણ, ગધ, રસ, અને સ્પર્શ હોતા નથી છતા દ્રવ્ય તરીકે હોય છે, એવા પ્રદેશોને અરૂપી પ્રદેશો કહે છે આત્માના એકેક પ્રદેશમાં અનતજ્ઞાન, અનતદર્શન, અનત ચારિત્ર, અનતવીર્ય, અનતસુખ વગેરે અનતગુણ રહ્યા છે આત્માના એકેક પ્રદેશનુ એક સમયનુ જ્ઞાન છે તેમા લોકાલોક ભાસે છે, આવી આત્માના જ્ઞાનગુણની શક્તિ છે જ્ઞાનાવરણ છતે ભાસવાની શક્તિ તિરોભાવે આત્મા ઓમાં રહે છે, અને જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય થતાં ઉત્તમ જ્ઞાનશક્તિ આવિર્ભાવે પ્રકાશે છે જે આત્માનો એક પ્રદેશ પણ એક સમયમાં સર્વ દ્રવ્યોના અનતગુણપર્યાયોનુ તોલ કરી શકે છે તેજ આત્મા હુ છુ કર્માવરણથી તે શક્તિ હાલ તિરોભાવે છે, પણ આવી અપૂર્વ શક્તિ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અનેક ભવ્ય જીવોએ ભૂતકાલમા અનતકેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, અને ભવિષ્યમા કરશે જે જીવ મોહની દશાનો નાશ જે જે અશે કરે છે તેને તે તે અશે જ્ઞાનગુણ પ્રગટ થાય છે આત્માના મૂળ ગુણોની પ્રાપ્તિમા મોહનીયકર્મ વિઘ્ન કરે છે કારણ કે સર્વકર્મમા મોહનીયકર્મ મુખ્ય છે આત્માને જડવસ્તુમાં મુંઝાવનાર મોહનીયકર્મ છે તેનો નાશ થતા અદ્ભુત ચારિત્રગુણ પ્રગટ થાય છે આત્માના સર્વ ગુણો પોતપોતાના સ્વભાવે સ્થિર રહે છે તેને ચારિત્ર કહે છે શુદ્ધસ્વભાવમાં રમણતા કરવી તેને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ચારિત્ર કહેવાય છે આવુ નિજગુણરમણતારૂપ ચારિત્ર છે તે આત્માનો સ્વાભાવિક

ગુણ છે. તે સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની શુદ્ધદશામાં રમણતા કરતાં સહજ આનંદ પ્રગટ થાય છે માટે આત્મદ્રવ્યની સર્વ દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠતા છે.

આત્માની શ્રેષ્ઠતાપૂર્વક ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે.

श्लोकः

आत्मनः सर्वद्रव्येषु, श्रेष्ठता भाविताशुभा ।
सहजानन्दभावेन, चारित्रमद्भुतं स्फुटम् ॥ १४ ॥
समितिगुप्तियोगेन, शुद्धधर्म्म समुद्भवः ।
सुखदुःखप्रसङ्गेषु, समश्चारित्रवान्स्मृतः ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્માની સર્વ દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠતા કહેલી છે. સહજ શુદ્ધ આનંદસ્વભાવવડે અદ્ભુત ચારિત્ર પ્રગટ જાણવું. સમિતિ અને ગુપ્તિના યોગવડે શુદ્ધધર્મનું પ્રગટપણું થાય છે. શાતાવેદનીયજન્ય સુખ, અને અશાતાવેદનીયજન્ય દુઃખના પ્રસંગોમાં જે સમ છે. અર્થાત્ સમભાવ ધારણ કરે છે તે ચારિત્રી જાણવો.

ભાવાર્થઃ—આત્મામાં જ્ઞાનસુખ વગેરે ગુણો રહ્યા છે તેવા જડ દ્રવ્યોમાં રહ્યા નથી. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોથીજ સર્વદ્રવ્યોમાં આત્માની મહત્તા છે. સહજાનન્દગુણથીજ આત્મા પોતાનું ચારિત્ર પ્રકાશી શકે છે. શુદ્ધ આનંદથીજ શુદ્ધચારિત્ર પરખાય છે. સહજાનન્દની ખુમારી જ્યાં ભોગવાતી નથી ત્યાં શુદ્ધચારિત્રનો ગંધમાત્ર પણ નથી. જેમ જેમ સહજાનંદગુણનો અનુભવ થાય છે તેમ તેમ ચારિત્રપણું જાણવું. શુદ્ધચારિત્ર એમ કહે છે કે હું જ્યાં હોઉં ત્યાં સહજાનંદની પ્રકટતાજ હોય. જે યોગિઓ સહજાનન્દની ખુમારી ભોગવે છે તેમનામાં શુદ્ધચારિત્રગુણ હોય છે. જે સાધુઓ થઈ વિષયકષાયને ધારણ કરે છે તેમનામાં સહજાનંદની ખુમારી ક્યાંથી હોય? અલબત હોઈ શકે નહીં. જેમ જેમ કર્માવરણો ટળતાં આત્માનો જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ થતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ઉજ્વલતા થતી જાય છે. ઈર્યાસમિતિ આદિ પંચસમિતિ અને મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિ એ અષ્ટપ્રવચનમાતાના સંસેવનથી આત્માનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ થતો જાય છે. પાંચ સમિતિનું પ્રતિપાલન એ અપવાદમાર્ગ છે અને ત્રણ ગુપ્તિનું પ્રતિપાલન એ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. આત્માર્થી જીવે ત્રણ ગુપ્તિનું મુખ્યતાએ સેવન કરવું જોઇએ.

મનોગુપ્તિનુ સ્વરૂપ કહે છે.

શ્લોક

विमुक्तकल्पनाजालं, समत्वे सुप्रतिष्ठितम् ।
आत्माराम मनस्तज्ज्ञै, र्मनोगुप्तिरुदाहृता ॥ १ ॥

આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનની કલ્પનાથી રહિત ધર્મધ્યાનવાળી માધ્યસ્થ પરિણતિ શુભાશુભ ચિંતવન રહિત, યોગનિરોધાવસ્થાવાળી આત્મારામ નામની ત્રીજી, એ ત્રણ પ્રકારની મનોગુપ્તિ જાણવી મનમા કોઈ જાતનો વિચાર પ્રગટાવવો નહિ તે મનોગુપ્તિ કહેવાય છે મનમા કલ્પના જાળ ઉઠતા સમભાવમા રહી શકાતુ નથી બાહ્યભાવમા મનને ન જવા દેવુ અને આત્મામાજ મનને રમાવવુ આ ઉપાયથી અતે મનોગુપ્તિ સાધ્ય કરવામાટે જગત્મા કેટલાક મનુષ્યો સાધુઓ થાય છે મનોગુપ્તિવિના મનની શુદ્ધિ ત્રણ કાલમા થઈ શકતી નથી સાધુને મનોગુપ્તિની આવશ્યકતા છે, કોઈ વિરલા સાધુઓ અમુક કાલપર્યંત મનોગુપ્તિ ધારણ કરી શકતા હશે

મનની નિર્વિકલ્પદશા કરવામાટે યોગના આઠ અગ કહ્યા છે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અગથી મનનો ચચ્ચલભાવ નાશ કરવામા આવે છે પચમહાવ્રતનુ પરિપાલન કરવુ તે યમ કહેવાય છે

यम

દરેક દર્શનકારોએ યમનુ અનેકધા વર્ણન કર્યુ છે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ યમ કહેવાય છે પ્રથમાભ્યાસમા યમની અત્યત આવશ્યકતા છે યમવિના મનુષ્ય ઉચ્ચકોટીપર ચઢી શકતો નથી નાસ્તિકો પણ નીતિધર્મના નામથી આ પચ પ્રકારના યમનો સ્વીકાર કરે છે યમથી બાહ્ય અને આતરિકશુદ્ધિ થાય છે યમ એ યોગનું પ્રથમ પગથીયુ છે જ્ઞાનનુ ફળ પણ એ છે કે આવા પ્રકારનો યમ ધારણ કરવો શ્રી તીર્થંકર ભગવાન્ પણ ત્રણ જ્ઞાની છતા ભાગવતી દીક્ષા અગીકાર કરી યમને ધારણ કરે છે યમની મહત્તા અપૂર્વ છે, જે ધર્મવાળાઓ યમને માનતા નથી, તેનો ધર્મ દુનિયામા ટકતો નથી યમનુ પ્રતિપાલન કરતાં મનુષ્યો નિયમ પાળવા સમર્થ થાય છે

બીજુ અગ નિયમ

યોગનુ દ્વિતીય અગ નિયમ છે યમમા સ્થિર રહેવાને અને તેમજ અનેક સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાટે, નિયમ પાળવામા આવે છે, પ્રત્યાખ્યાન, અમુકકાળે અમુક કરવુ ઈશ્વરપ્રણિધાન, શૌચ, સતોષ, તપ આદિ નિયમોથી આત્મા નિર્મલ બને છે મનના અનેક પાપ નાશ કરવામાટે નિયમ પાળવાની અ-

ત્યંત આવશ્યકતા છે. નિયમથી આત્મા પોતાનું અને પરનું પણ ભલું કરી શકે છે. આત્મા, મોહના લીધે અનેક પાપના હેતુઓને આચરે છે, પણ નિયમનું દઢ રીતે પ્રતિપાલન કરવાથી પાપના હેતુઓથી દૂર રહે છે, અન્ય ગ્રંથોમાં નિયમોનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ છે ત્યાંથી વિશેષ જિજ્ઞાસુએ નિયમોનો અધિકાર જોઈ લેવો. નિયમ પાળનારાઓએ આસનનો જય કરવો જોઇએ.

ત્રીજું અંગ આસન.

આસનના અનેક પ્રકારના ભેદ શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. વીરાસન, પદ્માસન, સિદ્ધાસન વગેરે આસનના ભેદો છે. મનને જિતવાનેમાટે આસન સાધવાની આવશ્યકતા છે. પદ્માસન વાળી બેસવાથી પેટના ઘણા રોગો શમી જાય છે, અને તેથી ચિત્તની સ્થિરતા પણ થઈ શકે છે, જ્યાંસુધી શરીરમાં આત્મા રહેલો છે ત્યાંસુધી શરીરની ચંચળતા ટાળી મનનો જય કરવાની આવશ્યકતા છે. પદ્માસનથી પ્રાણની ચંચળતા ટળે છે.

વચન ગુપ્તિ સાધ્ય કરવાથી નવીન કર્મ બંધાતું નથી. તેમજ કાય ગુપ્તિથી પણ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વગેરે દોષોનો નાશ થાય છે, સમિતિનું સ્વરૂપ સુગમ છે, જ્યાંસુધી ગુપ્તિમાર્ગમાં રહેવાય ત્યાંસુધી તેમાં રહેવું જોઇએ, ગુપ્તિમાર્ગમાં ન રહેવાય ત્યારે સમિતિનો આદર કરવો જોઇએ. ગુપ્તિનું યથાર્થ પાલન કરવાથી અનેક પ્રકારની લબ્ધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. મનોગુપ્તિની ઉત્કૃષ્ટ દશા સિદ્ધ થવાથી સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું જો યથાર્થ પરિપાલન કરવામાં આવે છે તો આત્મા પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે. સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં જે સમ રહે છે તેજ આવું ઉત્તમ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેજ ચારિત્રધારી કહેવાય છે, સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં જે મુનિ પોતાના સમભાવમાં રહી શકતો નથી તે ઉત્તમ મુનિ ગણાતો નથી. સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં સમભાવ રાખવાથી સમભાવરૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમભાવમાં એવું અત્યંત બળ છે કે તે ગમે તે દર્શનમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. કહ્યું છે કે,

गाथा.

सेयंवरो आसंवरोवा, बुद्धो वा अहव अन्नोवा ।
समभावभाविअप्पा, लहइ मुक्खं न संदेहो ॥ १ ॥

શ્વેતાંબર હોય, દિગંબર હોય, બુદ્ધ હોય, અન્ય વેદાન્તી વગેરે હોય પણ સમભાવે આત્મા જેણે ભાવ્યો છે તે મુક્તિ પામે છે તેમાં સંદેહ નથી. આવી સમભાવની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરનાર શુદ્ધચારિત્રી ગણાય છે. સમભાવની દશામાં રહેવું એ કંઇ સામાન્ય કામ નથી. ઉત્તમ સમભાવની દશા મુનિએ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આત્મસુખના અભિલાષીએ સમભાવને

ધારવા વિશેષત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ સમભાવની ઉચ્ચ કોટીપર ચઢતા અનેક વિઘ્નો આવીને ઉભા રહે છે તેની સાથે બહાદૂરીથી લડવુ જોઈએ, વિઘ્નોથી કદી હારી જવુ નહિ સમભાવની કોટીપર ચઢતા આનંદની ખુમારી ઘટમાં પ્રગટે છે પશ્ચાત્ યોગી સમભાવમા રહેવા સદાકાલ ઇચ્છે છે ઉપશમશ્રેણિ અને ક્ષપકશ્રેણિપર ચઢવાનેમાટે સમભાવ એ ઉત્તમ કુચી છે આવો ઉત્તમ સમભાવ ધારણ કરનાર ચારિત્રી કહેવાય છે

પુન ચારિત્રીનુ લક્ષણ કહે છે.

શ્લોક

समो हर्षविषादेषु, समो मानापमानयोः ।
स्तुतिनिन्दादि भावेषु, समश्चारित्रयोगिराट् ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ—હર્ષ અને વિષાદમાં સમ હોય, માન અને અપમાનમા જે સમ હોય, સ્તુતિ નિન્દા, પુત્ર, શત્રુ, મિત્ર, સસાર, અને મુક્તિ વગેરેમા જે સમભાવ ધારણ કરનાર હોય, તે ચારિત્ર ધારણ કરનાર ઉત્તમ યોગી કહેવાય છે

ભાવાર્થ—જે હર્ષના પ્રસગોમા સમ હોય તેમજ વિષાદના પ્રસગોમા સમ હોય, વિષાદના પ્રસગોમા જે આત્મભાવનો ધૈર્યથી ત્યાગ કરે નહીં તેમજ માન અને અપમાનમાં પણ સમભાવે રહેતા હોય, કોઈ સ્તુતિ કરે તો તેના ઉપર રાગ નહીં અને કોઈ નિન્દા કરે તો તેના ઉપર દ્વેષ નહીં, કોઈ કઈ કહે અને કોઈ કઈ કહે પણ જે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહી પરભાવમા પડનારા ન હોય, જે મહાત્મા લાભ મળે વા અલાભ મળે તો પણ સમભાવ ધારણ કરનાર હોય, તેમજ સુખદુખમા સમભાવ ધારણ કરનાર હોય, મરવા અને જીવવા ઉપર પણ સમભાવ હોય, ભવ અને મોક્ષ ઉપર પણ સમભાવ હોય, આહાર નિહારાદિક ક્રિયાઓ પ્રસગે પણ જે આત્માને સમભાવે ભાવે તે ચારિત્રયોગિરાજ કહેવાય છે આવી સમભાવ દશાથી અનેકભવકૃત સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે સાધુઓ થઈ જે આત્માભિમુખ થતા નથી અને બાહ્યક્રિયાઓના ખડનમડનમા રાગદ્વેષ કરી અશાતિનો ફેલાવો કરે છે, તેઓ સ્વપરનું હિત કરી શકતા નથી બાહ્યમા ઇષ્ટાનિષ્ટપણુ માન્યાથી રાગદ્વેષના વિકલ્પો ઉઠે છે, પણ બાહ્યમાં તે નહિ માનવાથી રાગદ્વેષના વિકલ્પો ઉઠતા નથી પ્રત્યેક સાધુ અને સાધ્વીઓ ધર્મક્રિયાઓ કરે પણ અન્ય ઉપર આક્ષેપ મૂકે નહિ, અન્યની નિંદા કરે નહીં ત્યારે તેના મનની સમભાવ દશા રહે છે આત્મા તે પરમાત્મા છે માટે વચમા રહેલો કર્મ પડદો ચીરવા જેની ધ્યાનદશા વર્તતી હોય તેવો મહાત્મા સમભાવધારક થઈ શકે છે, બાહ્ય વસ્તુઓમાં અહબુદ્ધિ સ્વપ્નમા પણ ન ઉઠે

એવી રીતે જેણે આત્માનો નિશ્ચય કર્યો છે તે મહાત્મા આવી સમભાવ-શ્રેણિ ઉપર ચઢી શકે છે.

સમભાવશ્રેણિ ઉપર ચઢવામાટે ઉત્તમ જ્ઞાનગતિથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ, તે કહે છે.

શ્લોકઃ

ज्ञानगर्भितवैराग्य, मुत्तमं प्राप्य योगिराट् ।
अक्षरं निर्मलं शुद्धं, परमात्मपदं भजेत् ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થઃ—મહાયોગી જ્ઞાનગર્ભિત ઉત્તમ વૈરાગ્ય પામીને અક્ષર નિર્મલ, શુદ્ધ, પરમાત્મપદને સેવે છે.

ભાવાર્થઃ—ઉત્તમ એવો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પામીને યોગી અક્ષર નિર્મલ પરમાત્મપદ પામે છે. દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય, મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય, એમ વૈરાગ્યના ત્રણ ભેદ પડે છે. દુઃખના યોગે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આવો વૈરાગ્ય મિથ્યાત્વીને પણ હોય છે. મોહગર્ભિત વૈરાગ્યમાં મોહનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, આવો વૈરાગ્ય પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ બે પ્રકારના વૈરાગ્ય તો અજ્ઞાનીને પણ હોય છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે તેજ ઉત્તમ છે. કારણ કે તે સર્વ પદાર્થોનું હેય, જ્ઞેય, અને ઉપાદેયપણે જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉપજે છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યથી આત્મા સમભાવ શ્રેણિપર ચઢી શકે છે. આત્મા વિના અન્ય વસ્તુપર મમત્વભાને બંધાતો નથી. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો સર્વ આત્માઓને પોતાના સમાન માવ છે. પ્રારબ્ધયોગે સાંસારિક કાર્ય કરતો છતો પણ જલપંકજવત્ ન્યારો રહે છે. સંસારની ખટપટમાં તે મુંઝાતો નથી. ગચ્છનો કદાગ્રહ કરી મનુષ્ય-જન્મની નિષ્ફલતા કરતો નથી. જે જે હેતુઓથી રાગ અને દ્વેષ થાય તે તે હેતુઓથી દૂર રહે છે. તૃષ્ણાના પાશમાં પડી મૃગવત્ દીન થતો નથી. આત્મા તેજ સારમાં સાર માને છે, પરમાત્મભાવનામાં સદાકાલ મગ્ન રહે છે. શરીરમાં છતાં શરીરથી ભિન્ન પોતાના આત્માને ભાવે છે. શુદ્ધ ઉપયોગમાં રમણતા કરી પરમપદ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ચારિત્રધારક યોગિને આ સંસારના કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર મોહ થતો નથી, તેથી તે નિર્મમત્વભાવ પામીને સંસારથી છૂટે છે.

મમત્વભાવ જ્ઞાનિને થાય નહીં એમ જણાવે છે.

શ્લોકઃ

ममत्वं ज्ञानिनः किं स्यात्, हेयादेयविवेकतः ।
ममत्वोपाधिनिर्मुक्त, आत्मा मुक्तः प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥

मूर्च्छा परिग्रहः स्यात, उक्त सूत्रेषु सूरिभिः ।
सूत्र सम्मतयोगेन, आत्मा सद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ —હેય, જ્ઞેય અને ગ્રહણબુદ્ધિના વિવેકથી જ્ઞાનિને કઇ વસ્તુપર મમત્વ હોય? અલબત કોઇઉપર ન હોય મમત્વોપાધિરહિત આત્મા મુક્ત કહેલો છે મૂર્છા તેજ પરિગ્રહ છે એમ સૂત્રોમા સૂરિઓએ કહ્યુ છે સૂત્રસમ્મત યોગવડે આત્મા પોતાના શુદ્ધધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે

ભાવાર્થ —હેય, જ્ઞેય, અને આદેય બુદ્ધિના વિવેકથી જ્ઞાનિને કઈ વસ્તુમા મારાપણાની બુદ્ધિ થાય? અલબત કોઈ પણ વસ્તુમા મારાપણાની બુદ્ધિ થાય નહીં કારણ કે અને મા એવી બુદ્ધિ થતાજ તેને વિવેક અટકાવે છે તેથી મમત્વનો અવકાશ રહેતો નથી હું અને મારાપણાની બુદ્ધિ થતા ચેતન જડતા અનુભવે છે મમત્વ એજ જગત્મા મોટામા મોટી ઉપાધિ છે મમત્વઉપાધિથી અનેક પ્રકારના દુખો પ્રગટે છે ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા પરિભ્રમણ કરવાનુ બીજ મમત્વજ છે જીવો દેશ, કુળ, જ્ઞાતિ, શરીર, ધન, અને કુટુંબના મમત્વથી લડી એકબીજાની ખુવારી કરે છે જ્યા ત્યા મમત્વની લડાઈ જોવામા આવે છે જગત્મા જે જે ઇષ્ટ વસ્તુઓ છે તેમાથી મમત્વનો અધ્યાસ ઉઠવો મુશ્કેલ છે સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી શકાય છે, પણ જે હૃદયમા પરિણમી રહી છે એવી મમત્વઉપાધિનો ત્યાગ કોઈ મહા પુરૂષો કરી શકે છે મમત્વઉપાધિનો ત્યાગ કરતા ત્યાગાવસ્થાની સિદ્ધિ થાય છે વિશેષ શુ કહેવુ મમત્વોપાધિનો નાશ થતા આત્મા મુક્ત કહેવાય છે

કેટલાક કહે છે કે, નગ્ન થયા વિના મુક્તિ મળતી નથી કારણ કે લગોટી જેટલું વસ્ત્ર રાખવાથી પણ મુક્તિ મળતી નથી કિન્તુ આમ તેમનું કહેવુ વિચારવા યોગ્ય છે કારણ કે મુક્તિમા પ્રતિબંધક વસ્ત્ર થતું નથી પણ મૂર્છા થાય છે નગ્નાવસ્થામા પણ શરીર મમત્વ હોય છે તો કેવલજ્ઞાન થતુ નથી માટે મમત્વ તેજ ખરેખર વસ્તુત ઉપાધિ છે દુનિયાની વસ્તુઓપર જેને મમત્વભાવ નથી તેજ ખરેખરો ત્યાગી છે મમત્વબુદ્ધિના ત્યાગનિ॥ બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ તે વસ્તુત ત્યાગ નથી ઘણા બાહ્યના ત્યાગીઓ અન્તરગમા મમત્વથી સડયા કરે છે મમત્વગ્રહથી આત્મા પોતે સુખ પામી શકતો નથી અને ઉલટો અન્યને પણ હેરાન કરે છે જો હૃદયમા મમત્વ નથી તો જગત્ના પદાર્થાથી આત્મા બધાતો નથી, તેમજ કર્મથી પણ બધાતો નથી અને જો મમત્વ છે તો બાહ્ય ત્યાગ કરીને ત્યાગી બનો તોપણ કર્મથી બધાવુ પડે છે હૃદયમાથી મારાપણાનો અધ્યાસ ઉઠે તો જાણવુ કે આત્મા ખરેખર ત્યાગી છે કોઈ મનુષ્ય સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરતો કરતો એક જીર્ણ વસ્ત્ર પણ પાસે રાખે નહીં, બીલકુલ નગ્ન થઈ જાય, પણ જો

હૃદયમાં અજ્ઞાન અને મમત્વ છે તો તે પશુપંખીના કરતાં વિશેષ ત્યાગી નથી. આ સર્વ મ્હારૂં આવો મમત્વભાવ ઉઠેછે તો સસારમાં છતાં ત્યાગી થાય છે. દેશમમત્વ, કુળજાતિમમત્વ, કુળધર્મમમત્વ, ગચ્છમમત્વ, શિષ્યમમત્વ, પુત્રમમત્વ, વસ્ત્રમમત્વ, સ્થાનમમત્વ, અને ભક્તમમત્વ ઇત્યાદિ મમત્વમાં બંધાએલો જીવ કર્મપાશથી છૂટી શકતો નથી. હું ત્યાગી; એવું અહંભાવરૂપ મમત્વ જ્યાંસુધી આત્મામાં આરોપવામાં આવે છે ત્યાંસુધી ખરેખરૂં ત્યાગીપણું પ્રગટતું નથી.

અજ્ઞાની જીવ સંસારના હેતુઓમાં પણ મમત્વ કલ્પી સંવરના હેતુઓને આશ્રવહેતુઓપણે પરિણમાવે છે અને જ્ઞાની જીવને તો મમત્વ થતું નથી, તેથી આશ્રવના હેતુઓને પણ સંવરપણે પરિણમાવે છે. કહ્યું છે કે, અજ્ઞાની જ્યાંથી બધાય છે ત્યાંથી જ્ઞાની છૂટે છે. જ્ઞાનિયો ખાતાં પીતાં આદિ અનેક કાર્ય કરતા છતા પણ મમત્વકાદવથી લેપાતા નથી. જ્ઞાની પુરૂષો બાહ્યવસ્તુઓને ઉપભોગમાં લેછે, સંયમ રક્ષણાર્થે વાપરે છે, પરંતુ તેથી તેઓ પરિગ્રહી ગણાતા નથી. કારણ કે મૂર્ચ્છા તેજ પરિગ્રહ છે. પણ કંઈ બાહ્યનાં ઉપકરણો પરિગ્રહરૂપ નથી, જો અન્તરમાંથી મમત્વભાવરૂપ પરિગ્રહ ટળ્યો તો ત્યાગવાનું કંઈ બાકી રહેતું નથી. દશ વૈકાલિક સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે **मूच्छा परिग्गहो वुत्तोनायपुत्तेण ताथिणा,** મૂર્ચ્છા તેજ પરિગ્રહ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરસ્વામીએ કહ્યો છે. સૂત્રોમાં કહેલા નિર્મમત્વ ભાવથીજ આત્મા સર્વ વસ્તુઓથી પોતાને ભિન્ન માનતો છતો પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ પામે છે. વ્રતાદિકમાં પણ મમત્વભાવ રાખવાથી નિશ્ચયતઃ આત્મા છૂટી શકતો નથી, વેષાદિકમાં પણ મમત્વભાવ રાખવાથી આત્મા પરિગ્રહ બંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી. જ્યારે આત્મા મમત્વનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ તે ત્યાગી થઈ સ્વપરનું કલ્યાણ કરી શકશે. કેશલોચ કરવો સહેલ છે પણ અન્તરમાંથી દ્વેષ કાઢવો મહા મુશ્કેલ છે. વસ્ત્ર રંગીને પહેરવાં સહેલ છે પણ વૈરાગ્યથી હૃદયને રંગવું મુશ્કેલ છે. ગામોગામ પરિભ્રમણ કરવું સહેલ છે પણ અન્તરથી ચિત્તની પરિભ્રમણતાનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીયાદિકનો બાહ્ય ત્યાગ કરવો સહેલ છે પણ કામપરિણતિનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરી અન્તરમાં રહેલા કામાદિક દોષોનો જો ત્યાગ ન કર્યો તો ખરેખરો ત્યાગ કહી શકાતો નથી. પરભાવ પરિણતિમાં પોતાનાપણું કંઈ નથી એમ નિશ્ચય કરી જે જે પરભાવના વિચારો આવે તેને પોતાના માનવા નહીં. તેના ઉપરથી મમત્વભાવ ઉઠાવવો જોઇએ, એવી રીતે પરવસ્તુપરથી મમત્વભાવ ઉઠાવતાં આત્મા શુદ્ધ આત્મિક ધર્મને અવશ્ય પામે છે.

હવે મમત્વભાવનો ત્યાગ કરતા આત્મા મુક્ત થાય છે તે વિશેષત જણાવે છે.

શ્લોક

बाह्यकार्याणि कुर्वन् सन्, मोहचेष्टां परित्यजन् ।
भावचारित्रयोगेन, मुच्यते सर्वकर्मतः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ—મોહ ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરતો એવો આત્મા પોતે બાહ્ય કાર્યોને કરે છે છતા ભાવચારિત્રના પ્રતાપે સર્વ કર્મથી મૂકાય છે

ભાવાર્થ—બાહ્ય વ્યાવહારિક કે જે કૃત્યો કર્મના ઉદયે અવશ્ય કરવા પડે તેવા કાર્યોને બાહ્યથી કરતો છતો અને અન્તરથી મોહચેષ્ટાનો ત્યાગ કરતો છતો, મમત્વપરિગ્રહ ત્યાગરૂપ ભાવચારિત્રના પ્રતાપે આત્મા જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મની સર્વ પ્રકૃતિયોથી મૂકાય છે ઉપરના શ્લોકને આ શ્લોક પુષ્ટિ આપે છે અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મૂર્છાનો ત્યાગ કરતા ભાવચારિત્ર પ્રગટે છે નવ પ્રકારનો ભાવ લોચ કરતા ભાવ ચારિત્રપણુ પ્રગટે છે તેવિના ભાવચારિત્રપણુ પ્રાપ્ત થતુ નથી, કેટલાક જીવો કર્મયોગે બાહ્યકાર્ય કરતા છતા પણ ભાવચારિત્રના પ્રતાપે નવા કર્મ બાંધતા નથી અને પૂર્વના જે જે કર્મ ઉદયે આવે છે તે સમભાવે વેદીને ખપાવે છે, આવી ભાવચારિત્રની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાની બંધાતો નથી "**ज्ञानिको भोग सवि निर्जराको हेतु हे**" જ્ઞાનિયો જે જે ભોગો ભોગવે છે તે તે સર્વ ભોગો નિર્જરામાટે થાય છે આ ઉત્તમ વાક્યનો પરમાર્થ પણ આ શ્લોકના ભાવાર્થની સિદ્ધિ કરે છે, આત્માની શુદ્ધતા કરનાર ખરેખર આત્માનો શુદ્ધ ભાવજ છે શરીરની ક્રિયાઓ પણ આત્માની શુદ્ધ દશા કરવા સમર્થ નથી ભાવચારિત્રજ આત્માની શુદ્ધતા કરી શકે છે ભાવચારિત્ર કંઈ આત્માથી ભિન્ન નથી શરીરની શુદ્ધિ તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતા આત્માની શુદ્ધિ તરફ લક્ષ્ય આપવુ જોઇએ દઢપ્રહારી જેવા ઘોરકર્મ કરનાઓની મુક્તિ પણ ભાવચારિત્રના યોગે થઇ છે થાય છે અને થશે આવુ ભાવચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા સદાકાલ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ભાવચારિત્રવિના દ્રવ્યચારિત્ર નાટકીયાથી વિશેષ ઉપમા ધરાવી શકતુ નથી

ભાવચારિત્રથી આત્મા સહજ સુખનો આસ્વાદ કરીને બાહ્યસુખનો પરિત્યાગ કરે છે ભાવચારિત્ર એમ કહે છે કે મારામા એટલુ બળ છે કે દ્રવ્યચારિત્ર વિના પણ હુ જીવોને મુક્તિ પમાડી શકુ છુ મ્હારૂ અપૂર્વ બળ કોઈ વિરલા પુરૂષો જાણી શકે છે જે ભવ્ય જીવો મ્હારૂ બળ જાણે છે તે મ્હને પ્રાપ્ત કરવા પરિપૂર્ણ ઇચ્છા ધરાવે છે, જ્યારે ત્યારે પણ મ્હારા વિના કોઇ જીવની મુક્તિ થઈ નથી અને થવાની નથી આવુ અપૂર્વ ભાવ

ચારિત્ર પામીને જીવો પરમાત્મસુખ પામે છે, માટે ભાવચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પરમાત્મસુખ તેજ ખરેખર સુખ છે, આવો સહજભૂતાનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

કેવો મુનિવર આવો અપૂર્વ આનંદ પામે છે તે જણાવે છે.

શ્લોકઃ

संत्यक्तसर्वसंकल्पो, निर्विकल्पसमाधिताम् ।
संप्राप्य तात्त्विकानन्द, मश्नुते संयतः स्वयम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—જેણે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો છે એવો મુનિવર પોતે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પામીને સહજાનન્દને પામે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યાંસુધી સંકલ્પવિકલ્પવાળું મન છે ત્યાંસુધી મનમાં શાંતિ થતી નથી, અને જ્યાંસુધી મન બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત રહે છે ત્યાંસુધી વિકલ્પ સકલ્પ પ્રગટ્યા વિના રહેતા નથી. જે જે ક્ષણે મન વિકલ્પસંકલ્પમય હોય છે તે તે ક્ષણે આત્માનો ઉપયોગ રહેતો નથી, અને આત્માના ઉપયોગ વિના સહજાનંદનો ગંધ પણ આવતો નથી. હું અને મ્હારૂં એવો અધ્યાસ જ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધી મનની સ્થિરતા થતી નથી. સ્થિરતા વિનાના ચંચળ મનમાં આત્માના આનંદનો પ્રકાશ થઈ શકેજ નહી. જો બાહ્યસુખમાં નિશ્ચય બુદ્ધિ છે તો આત્માના આનંદનું સ્વપ્ન પણ આવનાર નથી, અને જો આત્માના આનંદમાં નિશ્ચય બુદ્ધિ છે, તો જરૂર આત્માનો આનંદ તમે લેઈ શકશો. જ્યારે દુનિયાદારીનો કોઈ પણ સંકલ્પ મનમાં સ્ફુરે નહી ત્યારે આત્માનો આનંદ સહજે પ્રગટી શકશે.

મનની એવી ચંચળ દશા છે કે તે જ્યારે ત્યારે કંઇનો કંઈ સંકલ્પ કર્યા કરે છે. મનની સંકલ્પદશા ટાળવા માટે ખાસ ઉદ્યમ કરવાની જરૂર છે. આત્મજ્ઞાન થતાં મનના ધર્મોને જીતી શકાય છે, મન સૂક્ષ્મ છે માટે મનને જીતનાર આત્માનો અરૂપી ઉપયોગ પ્રગટવો જોઇએ. મનની સંકલ્પદશાપર્યંત સંસાર છે, મનના વિકલ્પસકલ્પ ટળતાં સંસારનો અંત આવે છે. મનને વશ કરવું એજ મોટામાં મોટી ક્રિયા છે. કેટલાક શરીરની ક્રિયામાં ધર્મ માની તેમાં આસક્ત રહે છે, પણ તે પામર જીવો મનને જીતવાની ક્રિયા કરી શકતા નથી. કેટલાક તો એમ કહે છે કે, બહુ ક્રિયા કરવી તે જ્ઞાનિનું લક્ષણ છે. પણ તે બિચારા તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી શકતા નથી. મનના વિકલ્પ સંકલ્પ ટાળવા માટે બહુ ક્રિયાઓ કરવી જોઇએ. ધ્યાનક્રિયાનો વિશેષ આદર થવાથી મનના સંકલ્પો ટળે છે. બાહ્યપદાર્થોની વાસના જ્યાંસુધી હોય છે, ત્યાંસુધી મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ થયા કરે છે, પણ

સમજવુ જોઈએ કે, બાહ્યપદાર્થો ક્ષણિક છે, બાહ્યપદાર્થોથી કદી સુખ થવાનુ નથી, બાહ્યપદાર્થો પોતાના કદી થવાના નથી, ત્યારે બાહ્યપદાર્થોમા કેમ લોભાવુ જોઇએ ? આ પ્રમાણે વિચાર કરતા વાસનાનો નાશ થાય છે બાહ્યપદાર્થો મળતા હર્ષ થતો નથી તેમજ બાહ્યપદાર્થો જતા શોક થતો નથી હર્ષ અને શોકવિનાની આત્માની દશાને સમભાવદશા કહે છે, આવી દશામા જે કઇ બાહ્યકાર્યો કરવામા આવે છે તો તેથી આત્મા બધાતો નથી પૂર્વકર્મના ઉદયે જે જે કાર્યો કરવા પડે છે, જે જે કર્મો ભોગવવા પડે છે તે તે સર્વ ઉદાસીનપરિણામે કરવા તથા ભોગવવા પડે છે, તેથી વિકલ્પસકલ્પ નવા ઉઠતા નથી, અર્થાત્ આર્તધ્યાન તથા રૌદ્રધ્યાન થતુ નથી ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનમા આત્મા રહે છે આવી દશા પામીને જ્ઞાની મુનિવર નિર્વિકલ્પ-દશાના સુખ અનુભવે છે જે આનદ ભોગવે છે તે સહજાનદ છે જ્ઞાની મુનિઓ નિર્વિકલ્પદશાના સુખ ભોગવતા ગયો કાળ પણ જાણતા નથી

જ્ઞાની આવી નિર્વિકલ્પદશાનો અધિકારી થઈ સમદશામાં સદાકાલ ઝીલે છે તે લક્ષણસહ બતાવે છે.

શ્લોક

मनः स्थैर्यं समापद्य, दत्तलक्ष्योपयोगकः ।
भवे मुक्तौ समत्वाच्च, स्वादते समतामृतम् ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થ —આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપ લક્ષ્યમા દીધો છે ઉપયોગ જેણે એવો મુનિવર મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને ભવ અને મુક્તિમાં સમપણે રહીને સમતારૂપ અમૃતને ચાખે છે

ભાવાર્થ —આત્માના અસખ્યાત પ્રદેશો છે એકેક પ્રદેશમા અનત જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાદિ ગુણો રહ્યા છે નિશ્ચયનયથી વિચારતા સિદ્ધના આત્માઓ સમાન સર્વના આત્માઓ શુદ્ધ છે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમા ઉપયોગ દેતા મનની સ્થિરતા થાય છે, અને મનની સ્થિરતા થતા સમભાવદશા પ્રગટે છે, રાગદ્વેષની પરિણતિનો નાશ થાય છે મનની સ્થિરતા થતા રાગ અને દ્વેષ પ્રગટી શકતો નથી, તે વખતે કોઇ વસ્તુ ઉપર રાગ કે દ્વેષ થતો નથી કોઈ વસ્તુ પ્રિય કે અપ્રિય લાગતી નથી, કોઈ વસ્તુ હેય કે આદેય લાગતી નથી મુક્તિ અને સસાર ઉપર પણ સમભાવ આવે છે આવી નિર્વિકલ્પદશામા અનતસુખની ખુમારી આત્મા સારી રીતે ભોગવે છે આ ત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમાજ મન રમાવવાથી મન થાકી જાય છે, બાહ્યમા જતા ક્ષણે ક્ષણે ઉપયોગ દેઈ શુદ્ધલક્ષ્યમાજ રમાવવામા આવવાથી મન સ્થિર થાય છે, આ બાબતનો અનુભવ આવે છે, અનુભવથી તેની સિદ્ધતા થાય

છે, આવો પ્રસંગ સદાકાળ રહેવો મુશ્કેલ છે. કેટલાક મનુષ્યો મનની સ્થિરતાને માટે પોકારો કરે છે, મનને વશ કરવું એમ બુમો પાડ્યા કરે છે, પણ જ્યાંસુધી શુદ્ધસ્વરૂપમાં મનને રમાવ્યું નથી ત્યાંસુધી મનની સ્થિરતા નથી. મનનો એવો સ્વભાવ છે કે તેને કંઈકિ ને કંઈકિ વિચારવું જોઈએ. મનને શુદ્ધસ્વરૂપમાં રમાવતાં તે આત્માના ઉપયોગમાં ભળે છે અને તેથી બાહ્યવસ્તુઓનું ભાન ભૂલી જાય છે, આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ સ્થિર છે, શુદ્ધસ્વરૂપની સ્થિરતાના સંગે મન પણ સ્થિર થાય છે, શુદ્ધસ્વરૂપમાં વિકલ્પસંકલ્પ નથી, તેથી વિકલ્પસંકલ્પ ટળતાં આત્મા પોતાની સહજાનંદદશાનો અનુભવ લેઇ શકે છે. જડ વા ચેતન સર્વે પદાર્થો પોતપોતાના સ્વરૂપે રહ્યા છે. જડ પદાર્થ છે તે ચેતન થતા નથી અને આત્માઓ કદી જડ થવાના નથી, ચેતનના સ્વભાવે ચેતનમાં સુખ છે. આમ શુદ્ધ ઉપયોગ થતાં સમભાવરૂપ અનુભવપ્રકાશ ખીલે છે.

તે સમયે આત્મા બીજના ચંદ્રમાની પેઠે ખીલ્યો ગણાય છે તે જણાવે છે.

श्लोकौ

साम्यामृतप्रसादेन, जीवन्मुक्तोऽभिधीयते ।
सम्यग्दृष्टिगुणस्थाने, सापेक्षातो घटेत सः ॥ २३ ॥
शुक्लेन परिणामेन, साम्यानन्दो विवर्द्धते ।
ध्याता सम्यग् विजानाति, ध्यानं हि ज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થઃ—સમભાવરૂપ અમૃતના પ્રસાદવડે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે અને તે જીવન્મુક્ત, અપેક્ષાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને ઘટે છે. શુક્લપરિણામવડે સમતારૂપ આનંદ વૃદ્ધિ પામે છે અને ધ્યાતા, જ્ઞાનયોગવડે સમ્યક્ધ્યાનને સારી રીતે જાણે છે.

ભાવાર્થઃ—સમભાવરૂપ અમૃત પ્રસાદવડે આત્મા જીવન્મુક્ત ગણાય છે. જીવતાં પણ જાણે મૂકાયલા હોય એવા સિદ્ધનાં સુખનો અનુભવ લેનાર આત્માને અપેક્ષાએ જીવન્મુક્ત કહેવામાં આવે છે, ખરૂં જીવન્મુક્તપણું તો તેરમા ગુણસ્થાનકમાં સયોગી કેવલીને ઘટે છે પણ અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાનકમાં પણ આવું જીવન્મુક્તપણું ઘટી શકે છે. ચોથા ગુણસ્થાનકમાં પણ ભેદજ્ઞાનથી જડ અને ચેતનનો ભિન્ન ભિન્ન સાક્ષાત્કાર પરોક્ષ પ્રમાણથી થાય છે, તેથી ત્યાં પણ સામ્યામૃતનો લેશ ઉપરના ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ ઘટે છે. આત્માના પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનેજ સત્ય ધન માને છે, આત્મા તેજ પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય કરે છે, આત્મા વિના જડમાં કદી સુખ નથી

એમ નિશ્ચય થાય છે સસારની ઉપાધિયોથી છૂટવાનુ મન થાય છે જેમ જલમા કમલ રહે છે પણ તે જલથી ન્યારૂ રહે છે, તેમ સમકિતી જીવ ભોગાવલીકર્મના ઉદયે સસારમા રહે છે છતા સસારથી ન્યારો રહે છે ધાવમાતા જેમ બાળકને રમાડે છે પણ મનમા જાણે છે કે તે મ્હારો બાળક નથી તેમ સમકિતી જીવ પણ જાણે છે કે, ભોગાવલીકર્મના ઉદયે જે જે પદાર્થોનો સબધ થયો છે તે તે પદાર્થો મ્હારા નથી અને હુ એનો નથી આવી દશામા ક્ષયોપશમના ઉપશમાદિ ભાવે ચોથા ગુણસ્થાનકમા પણ સમભાવરૂપ અમૃતનો લેશ ઘટે છે શુકલ શુકલ પરિણામથી ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકમા સમભાવની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે જેમ જેમ આત્મા ઉપરઉપરના ગુણસ્થાનકમા પ્રવેશ કરતો જાય છે તેમ તેમ સમતારૂપ અમૃતનો સ્વાદ વિશેષત ભોગવે છે સમભાવથી જે સહજાનન્દ પ્રગટે છે તેનો સ્વાદ તે દશામા જે વર્તે છે તેજ ચાખે છે, અનુભવરૂપ જિવ્હાવડે સમભાવથી થતા આનદનો સ્વાદ ચાખી શકાય છે, આવો સમભાવીય સહજાનન્દ અપૂર્વ છે, અકૃત્રિમ છે, આત્માના ઘરનો છે આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપનુ જે ધ્યાન કરે છે તેજ સમભાવથી થતા આનદને ભોગવી શકે છે, ધ્યાનવિના સમભાવ પરખાતો નથી, ધ્યાનવિના ચચળતા મટતી નથી, ધ્યાનવિના મન સ્થિર થતુ નથી, ધ્યાનવિનાનુ જ્ઞાન છે તે ઉપરટપકીયુ છે, ધ્યાની પુરૂષ આત્માનો સહજાનદ ભોગવી શકે છે, જ્ઞાન વિના ધ્યાન હોતુ નથી, કારણ કે જે આત્માનુ જ્ઞાન ન હોય તો આત્માનુ ધ્યાન શી રીતે કરી શકાય? આત્માનુ જ્ઞાન હોય છે તોજ આત્માનુ ધ્યાન થઈ શકે છે એનો નિશ્ચય છે, માટે ધ્યાનના અભિલાષિઓએ આત્મજ્ઞાન કરવુ કારણ કે ધ્યાન પ્રતિ, જ્ઞાન કારણીભૂત છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન અને ધ્યાનથી અનુભવ અને તેથી સમભાવ અને તેથી સહજાનન્દ સ્ફુરે છે આ બાબતનો અનુભવ ધ્યાનીને થાય છે માટે આત્માર્થી જીવોએ ધ્યાનિની સગત કરવી ધ્યાનયોગીને અવશ્ય જ્ઞાનયોગ હોય છે, ધ્યાનયોગ વિના કોઈ કદાપિ મુક્તિ પામનાર નથી

ધ્યાનયોગ વિના મનની ચચળતા ટળવાની નથી તે બતાવે છે.

શ્લોક

मनश्चञ्चलतां प्राप्य, यत्रतत्र परिभ्रमत् ।
स्थिरता लभते नैव, आत्मनो ध्यानमन्तरा ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ—મન ચચળતા પામીને જ્યાં ત્યા પરિભ્રમણ કરતું છતુ, આત્માના ધ્યાનવિના સ્થિરતાને પામતુ નથી

ભાવાર્થઃ—રાગ અને દ્વેષના યોગે મન ચંચળ થઇને જ્યાં ત્યાં પરિભ્રમણ કરે છે, ક્ષણમાત્ર પણ એક ઠેકાણે ઠરતું નથી. મન રાત્રી અને દીવસમાં જ્યાં ત્યાં પરિભ્રમણ કરે છે, વિદ્યુત્‌ના વેગ કરતાં પણ મનની ગતિ અત્યંત વેગવાળી છે, આકાશમાં ચડી શકાય, કદાપિ પાતાળમાં પેશી શકાય પરંતુ મનને જીતવું મહાદુર્લભ છે, વ્યાકરણ અને ન્યાય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ સુખે કરી શકાય છે પરન્તુ મનને વશ કરી શકાતું નથી. લોચ કરાય છે, પૃથ્વી ઉપર શયન કરી શકાય છે પરન્તુ મનને જીતી શકાતુ નથી. લાંબાં લાંબાં ભાષણો આપી શકાય છે પરન્તુ મનને જીતી શકાતુ નથી. અનેક પ્રકારના હુન્નરો શોધી શકાય છે પરન્તુ મનની શુદ્ધિ કરવી દુષ્કર છે. અવધાનો પણ બુદ્ધિના બલવડે કરી શકાય છે પણ મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી મહાદુર્લભ છે. વિજલીને પણ વશ કરી શકાય છે પણ બળવાન્ એવા મનને વશ કરવું દુષ્કર છે. (પ્રભુની પૂજા કરતાં પણ શેઠનું મન ઢેઢવાડે ગયું હતું.) ખાતાં પણ મન અન્ય ચિંતવે છે, પાણી પીતાં પણ મન અન્ય ચિંતવે છે, ધર્મની ક્રિયાઓ કરતાં પણ મન અન્યત્ર પરિભ્રમે છે, ક્ષણમાં ગાડીનો અને ક્ષણમાં લાડીનો વિચાર મનમાં આવ્યા કરે છે. મન એટલુ બધું ચંચળ છે કે એને વશ કરવું તેના ઉપાયોમાં મોટા મોટા યોગિઓ પણ નિષ્ફળ નિવડે છે તો સામાન્યની તો શી વાત કરવી. જેટલા વિકાર છે તેટલા મનમાં પ્રગટે છે, માટે મન વશ કરતાં સર્વ વિકારોનો જય થાય છે. મનને જીતવામાં અનેક પ્રકારના ઉપાયો યોજવા પડે છે, છટકી ગયેલું ઢોર હોય છે તેને પણ વશ કરવું હોય છે તો અનેક ઉપાયો યોજવા પડે છે ત્યારે મનને વશ કરવામાં કેટલા ઉપાયો યોજવા જોઇએ ? આત્મજ્ઞાન થાય તો મનને વશ કરવાના ઉપાયો સુજે છે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે સદ્‌ગુરૂની ઉપાસના કરવી જોઇએ. મનને વશ કરવા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે, આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઇએ. આત્માનું ધ્યાન કરતાં મનની સ્થિરતા થાય છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનનું અવલંબન કરવું જોઇએ, ધર્મધ્યાન ધ્યાતાં અશુભ લેશ્યાના વિચારોનો નાશ થાય છે અને શુભ લેશ્યાના વિચારો પ્રગટ થાય છે. શુભ વિચારોમાં અનંતશક્તિ રહી છે. અશુભ વિચારોનો નાશ કરવો તે પણ પોતાના હાથમાં છે. સારા વિચારો કરવા તે પણ પોતાના હાથમાં છે, આત્મા ધારે તો શું કરી શકતો નથી ? કાયા, વાણી અને મનને વશ કરવાની શક્તિ, આત્મામાં રહી છે. આત્મા ધારે છે તે કરી શકે છે તો મનને વશ કેમ ન કરી શકે ? આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે મન અન્યત્ર પરિભ્રમણ કરતું નથી. આત્મામાં ચિત્ત રાખવાથી રાગ અને દ્વેષ થતો નથી. આત્મધ્યાનથી મન બહિર્ ભટકતું નથી, અને જ્યારે બહિર્ ભટકતું નથી, ત્યારે રાગદ્વેષ

શી રીતે પ્રકટી શકે ? અલબત પ્રકટી નકે નહી માટે આત્મધ્યાન તેજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે યોગિયો મન વશ કરવા અષ્ટાનયોગની સાધના કરે છે, હઠયોગ અને રાજયોગથી મનને વશ કરવા પ્રયત્ન કરવો રાજયોગની પ્રાપ્તિમાં હઠયોગ નિમિત્તકારણ છે, હઠયોગની ક્રિયાઓ રાજયોગીને મન વશ કરવામા સાહાય્ય કરે છે, મનને મારતા પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ક્ષણે ક્ષણે મન કઇને કઈ ચિંતવ્યા કરે છે તે શુ ચિંતવે છે તેનો પત્તો ઉપયોગ મૂકવાથી લાગે છે, ઉપયોગ મૂકીને મનનુ ચિંતવન જોયા કરવુ નઠામા વિચારો મન કરે છે તેવી મનની સ્થિતિ ઉન્મત્ત પુરૂષની પેઠે બગડી જાય છે, માટે આત્માના બળપૂર્વક મન વશ કરવા અત્યન્ત પ્રયત્ન કરવો જ્ઞાનિયો કહે છે કે, અતે શુદ્ધ પ્રયત્નથી મન વશ થાય છે અને તેથી સસારનો અત આવે છે અનેક તીર્થંકરોએ મનને વશ કર્યુ અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે મ । વશમા નહિ આવે એમ ચિંતવી હિમ્મત હારવી નહિ ખરેખર મન વશમા આવી શકે છે, મન વશ કરવાના ઉત્સાહ અને ખતની ખાસ જરૂર છે. તેનજ મન વશ કરવામાજ મ્હને ખરૂં સુખ થનાર છે એવો નિશ્ચય થવો જોઇએ મનને વશ કરવુ તેજ ખાસ કર્તવ્ય છે એવો પરિપૂર્ણ નિશ્ચય થવો જોઇએ માવા માટે માવની પેઠે સતત પ્રયાસ કરવાથી અતે મનને વશ કરવામા યોગ ફતેહમદ નીવડે છે, મનમા થતા વિકલ્પ અને સકલ્પોને એક પછી એક દૂર હઠાવવા જોઇએ. મનને આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમાજ રોકતા આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો નાશ થાય છે ખરેખર આત્મધ્યાનથીજ વસ્તુત મનના વિકલ્પ અને સકલ્પો ટળે છે, આત્મધ્યાનથી ઘાતીકર્મનો નાશ થાય છે અને બારમા ગુણસ્થાનકના અને કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે, આવુ સર્વોત્તમ આત્મધ્યાનનું અવલબન કરવુ જોઇએ આત્મધ્યાનથી મન વશ થાય છે એ ખરેખર અનુભવની વાત છે ક્ષયોપશમજ્ઞાનથી જે ધ્યાન કરાય છે તેનો ઉપયોગ સતત રાખવો જોઇએ આત્મધ્યાનસતતિથી અને પરમાત્મસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તહિં મન વશ થાય તેમા તો શુ કહેવુ ?

મનને વશ કરવાને આત્મસાધ્ધ ધ્યાન મુખ્ય હેતુ છે એમ જણાવી હવે મન વશ કરવા માટે સર્વ ઉપાયો સિદ્ધાંતોમા દર્શાવ્યા છે તેમ પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્લોક

चित्तं वशीकृतं सर्वं, विज्ञानीयाद्वशीकृतम् ।
वशीकरणाय चित्तस्य, सर्वोपायाः प्रजल्पिताः ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ.—ચિત્ત વશ કર્યાથી સર્વ વશ કર્યુ એમ જાણવુ શાસ્ત્રના તપ જપ આદિ સર્વ ઉપાયો કહ્યા છે તે ખરેખર મન વશ કરવા માટેજ જાણવા.
લો. ૬

ભાવાર્થ:—ચિત્તની ચંચળતા અનેક પ્રકારની બાહ્યોપાધિયોગતઃ કહેવાય છે. હસ્તિકર્ણવત્ તથા વિદ્યુલ્લતાવત્ મનની ચંચળગતિ કોણ અનુભવતો નથી. એ તાદૃશ મન વશ કરવા માટે તપની પ્રરૂપણા કરી છે. જપ કરવાનું કારણ પણ તેજ છે, કારણ કે જપ કરવાથી અન્ય વસ્તુઓમાં મનના ગમનનો રોધ થાય છે. અર્થાત્ ઇષ્ટદેવ ગુરૂ આદિના જપમાં એકતાર થએલું મન અન્યની ચિંતા કરી શકતું નથી. જેમ સિંહ અને હસ્તિને હળવે હળવે યુક્તિથી વશ કરવામાં આવે છે તેમ મનને પણ શનૈઃ શનૈઃ યુક્તિથી વશ કરવું જોઇએ.

રાગદ્વેષ કરવો એ મનનો ધર્મ (સ્વભાવ) છે. રાગદ્વેષને જીતવા હોય તો મનમાં ઉઠતી વિકલ્પ અને સંકલ્પની શ્રેણિઓને દાબવી, મનને જો જીતવું હોય તો મનમાં ઉઠતા શુભાશુભ વિચારોને તટસ્થ રહી તપાસવા, પશ્ચાત્ અશુભ વિચારોને આવતા અટકાવવા, શુભ વિચારોથી પણ મન રહિત થઈ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે તેમ પ્રવર્તવું.

પંચેન્દ્રિયોના વિષયોમાં મન પ્રવૃત્તિવાળુ થાય છે તેમાં ખરૂં કારણ તો મન છે કારણ કે પંચેન્દ્રિયો પણ મનના કહ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. જો મનમાં પ્રિયપણું તથા અપ્રિયપણું ન કલ્પાય તો ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ લુખી થઈ પડે, તેમજ પ્રિય અને અપ્રિય ભાવ વિના જો બાહ્યપ્રવૃત્તિ થાય તો આત્મા ઘણાં કર્મનો નાશ કરી શકે. સમજો કે ચક્ષુથી સુંદર સ્ત્રીઓ દેખાય, અશુભ પદાર્થો દેખાય, પણ તેમાં મનદ્વારા થતું પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું ઉડી ગયું તો ચક્ષુથી કર્મ બંધાતું નથી. ચક્ષુને દાબી દેવી, વા ચક્ષુને ફોડી નાખવાં એ કંઈ ચક્ષુ વશ કરવાનો ઉપાય નથી, પણ ચક્ષુથી સર્વ પદાર્થો દેખાતાં મનમાં પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું જો ન ઉઠે તો ચક્ષુ વશ કરી કહી શકાય. તેમજ કર્ણથી શુભાશુભ અનેક શબ્દો સંભળાય છે, કેટલાક શબ્દો પ્રિય લાગે છે અને કેટલાક શબ્દો અપ્રિય લાગે છે, શબ્દોને પ્રિય તથા અપ્રિય માનનાર મન છે. આત્મજ્ઞાન થતાં શબ્દોમાં થતું પ્રિયાપ્રિયપણું ઉડી જતાં મન શાંત થાય છે તેથી કર્ણથી પ્રિયાપ્રિય શબ્દો સાંભળતાં છતાં પણ મન વશમાં રહે છે. પહેલાં વગડામાંથી જે હાથી પકડી લાવ્યા હોઇએ છીએ તેની પાસે બંદુક અગર તોપ ફોડતાં દોડદોડા કરી મૂકે છે; પણ બહુ અભ્યાસ થતાં તોપોના ભયંકર શબ્દથી હાથી ન્હાસી જતો નથી, તેમજ પ્રથમ અજ્ઞાનાવસ્થામાં મન, શબ્દ સાંભળી રાગદ્વેષના પ્રવાહમાં તણાતું જણાય છે, પણ શબ્દોની પ્રિયતા તથા અપ્રિયતાથી આત્મા ન્યારો છે એમ જાણતાં કોઈ સારા કહે તો તેથી મન હર્ષ પામતુ નથી અને કોઇ નઠારા શબ્દોથી બોલાવે તો દીલગીરી થતી નથી.

જેમ કોઈ મનુષ્યને કાષ્ઠની પેટીમા ઘાલ્યો હોય અને તે બહિર્ દેખાતો ન હોય, કોઈ પેટીને સારી કહે વા ખોટી કહે તેથી પેટીમા રહેનારને સારી ખોટી અસર થતી નથી પેટીને સારી ખોટી કહેવાથી કઈ મનુષ્ય સારો ખોટો ગણાય નહીં કદાપિ પેટીને દીવેની ગાળોને અંદર રહેનાર પોતાના ઉપર માની લે તો તે જેમ ભ્રાંત ગણાય છે તેમ આત્મા પણ શરીરરૂપ પેટીમા રહ્યો છે શરીરના ધર્મને આત્માના માની કોઈ અજ્ઞ સારૂ વા ખોટુ કહે તો શરીરરૂપ પેટીમા રહેનાર આત્માને પ્રિયાપ્રિયપણુ ન માનવુ જોઈએ, અને જો તે પ્રિયાપ્રિયપણુ માને તો તેની ભૂલ ગણાય ગાડીને ગાળ દેવાથી ગાડીવાળાએ દીલગીરી ન ધારણ કરવી જોઇએ શબ્દો તો રૂપી છે, આત્મા તો અરૂપી છે, રૂપી એવા શબ્દોમા પ્રિય અને અપ્રિયપણુ ભ્રાંતિથી મનાય છે, અર્થાત્ તે મનની કલ્પનાથી ઉઠેલુ છે અને આત્મજ્ઞાનથી મનની કલ્પનાનો નાશ થાય છે જિહ્વાથી કોઈપણ પદાર્થ ક્ષુધા લાગે ત્યારે ખાધા વિના છૂટકો થવાનો નથી તેમજ તૃષા લાગે ત્યારે જલપાન કર્યા વિના છૂટકો થવાનો નથી તેમજ વાણીથી વદ્યા વિના છૂટકો થવાનો નથી, ત્યારે શુ જિહ્વાને વશ કરી શકી શકાય ? કેટલાક જિહ્વાને વશ કરવા મૌનવ્રત ધારણ કરે છે, પણ વસ્તુત વિચારતા સર્વોત્તમ ઉપાય એજ છે કે જિહ્વા ઇન્દ્રિયથી ખાતાં પીતા તેમા મનોદ્વારા પ્રિયત્વ અને અપ્રિયત્વની કલ્પના થાય છે તે છોડી દેવી જિહ્વા ઇન્દ્રિયદ્વારા મિષ્ટાન્ન ખવાય તો તેથી મનમા ખુશ ન થવુ તેમજ અન્ય પદાર્થો ખવાય તો નાખુશ ન થવુ ખવાતા પદાર્થોમા મનોદ્વારા પ્રિયાપ્રિયની કલ્પના ન કરવી, એમ કરવાથી રસેન્દ્રિય જીતાય છે કેટલાક મનને જીત્યા વિના હઠથી સર્વ વસ્તુ ભેગી કરી ખાય છે તેથી શુ તેઓ મનના પ્રિય અને અપ્રિય ભાવનો જય કરી શકશે ? ના કદી નહિ વાણી એવી વદવી કે જેથી અન્યનુ કોઈ રીતે અહિત થાય નહીં અશુભ વિચારથી ઓરેલી વાણી વસ્તુત જૂઠી છે માટે શુભ પરિણામથી વાણી ઓલવી રાગ અને દ્વેષ વિના સ્વાત્મહિતાય ભાષા ઓલવાથી મન વશ થાય છે બાહ્યના કાર્ય કરતા છતા પણ મનને આત્મસન્મુખ કરવાથી મનની ચચળતા ટળે છે જલમા કમળ રહેતા છતા પણ તેને જલનો લેપ લાગતો નથી અને નિર્લેપ રહે છે તેમ આત્મા પણ પોતાના સ્વભાવમા રમતો છતો બાહ્યના કાર્ય કર્યા છતા પણ લેપાતો નથી જલકમલવત્ આત્માની નિર્લેપતા સિદ્ધ કરવામા મનને આત્મસન્મુખ કરવુ જોઇએ

આત્માર્થસાધક બંધુઓએ પ્રથમ સમ્યગ્ સાદ્વાદશૈલ્યા આત્મજ્ઞાન મેળવવુ બાહ્ય દશ્યમા ... નથી એવી દૃઢ ભાવના કરવી બાહ્યવસ્તુમા હુ અને મ્હારૂ એવો પરિણામ ન ઉઠે ત્યાસુધી આત્મભાવના કરવી, ...ભાવનાની પરિપક્વ દશામાટે દરરોજ એક બે ... પ્રાત ... ...રહિત,

રમણીય યોગ્ય પ્રદેશમાં જવું, જીવરહિત સ્થાનમાં હેઠલ કુંબલ વગેરે પાથરી સમપણે બેસાય તેમ બેસવું. બેસીને પ્રાણાયામ, ગુરૂગમપૂર્વક કરવા, છેવટે વીશ કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરવા, પદ્માસન વા સિદ્ધાસને બેસવાની ટેવ ત્રણ કલાક પર્યંતની પાડવી, પ્રાણાયામ કર્યાબાદ પ્રત્યાહારની ક્રિયા કરવી, મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી આકાશની પેઠે નિર્મલ પોતાનો આત્મા ધારી સ્થિર દૃષ્ટિથી આકાશ વગેરે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપવી. નાભિકમલ વા બ્રહ્મરન્ધ્ર તથા હૃદયકમળ વગેરે સ્થાનોમાં આત્માના અસંખ્યેય પ્રદેશની ધારણા કરવી, આત્માજ ધ્યેય છે તેના શુદ્ધગુણોનું સ્વરૂપ વિચારવું. આત્માનું શુદ્ધધ્યાન ધરવું, સર્વ જડ વસ્તુઓનાં ધ્યાન મૂકીને આત્મધ્યાન ધરવું જોઇએ. આત્માની નિર્વિકલ્પદશામાં સમાધિનાં સુખ અનુભવવાં જોઈએ, મનની નિર્વિકલ્પદશા થતાં આત્મા પોતાના સહજ ગુણોનો પ્રકાશ કરે છે. ક્ષયોપશમભાવના ચારિત્રમાં આ પ્રમાણે ઉદ્યમ કરતાં કરતાં અપ્રમત્તદશાનાં સુખ અનુભવી શકાય છે. મનને જીતવાના અનેક ઉપાયો કહ્યા છે. કોઇપિણ માર્ગ અવલંબીને આત્માના સ્વરૂપમાં રમવું, અને સ્વસાધ્ય સિદ્ધિ કરવી. મનને વશ કરતાં જે વશ કરવાનું હતુ તે વશ કર્યું સમજવું. ભિન્ન ભિન્ન રૂચિવાળા જીવો ગમે તે માર્ગે મનને જીતવા પ્રયત્ન કરે તો તે ઈષ્ટ છે. અસંખ્ય યોગથી મુક્તિ થાય છે એમ જિનેશ્વરભગવાન્ કહે છે. મનને વશ કરવાના ઉપાયો ભિન્ન ભિન્ન હોય તો પોતે જે ઉપાય આદર્યો હોય તેનાથી ભિન્નનું ખંડન કરવા પ્રયત્ન કરવો નહી. જેટલાં શાસ્ત્રો છે તે સર્વનો સાર એ છે કે ગમે તેમ કરી મનના વિકલ્પસંકલ્પોને જીતવા. મન વશ થતાં યોગી અનેક સિદ્ધિયોના ચમત્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. મનોજય થતાં સંસારનાં સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ થાય છે, મનુષ્યો એમ ધારે છે કે મનના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી સુખ મળે છે, પણ તેમ નથી. મનને જીતવાથી ખરાં સુખ મળે છે માટે પૂર્વોક્ત ઉપાયથી મન વશ કરવું.

આત્માનું સ્વરૂપ વિચારતાં ધ્યાવતાં મન વશ થાય છે માટે ઉત્તર શ્લોકથી આત્મસ્વરૂપ ધ્યેય દર્શાવે છે.

શ્લોકઃ

ज्ञानदर्शनचारित्र, वीर्यानन्दनिकेतनः ।
आत्मारामः सदा ध्येयः सर्वशक्तिमयः सदा ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, અને આનન્દનું સ્થાન, અને સદા સર્વશક્તિમય એવો આત્મા સદાકાલ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—આત્મા અનંત ગુણોનું ઘર છે. સર્વ વસ્તુઓને જાણવાની

શક્તિ જેનામા છે તે જ્ઞાન છે સામાન્યપણે દેખવાની શક્તિ તે દર્શન કહેવાય છે આત્મા સ્વશુદ્ધસ્વભાવમા રમે તે ચારિત્ર કહેવાય છે, આત્માની અતરાયકર્મના નાશથી શક્તિ પ્રગટે છે તેને વીર્યશક્તિ કહે છે બાહ્ય વસ્તુઓના સબધવાળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા વિના પણ નિર્વિકલ્પદશામા જે આનદનો સ્વાદ આપે છે તે આત્માનો આનદગુણ જાણવો

નિર્વિકલ્પદશા થતા આત્માનો આનદ આત્મા પોતેજ જાણે છે ત્યા અન્ય પ્રમાણની જરૂર નથી જેમ પોતે ગોળ ખાધો અને તે ગળ્યો લાગ્યો તેમા અનુમાન આદિના પ્રમાણોની મારામારીની શી જરૂર? સાકર મુખમા નાખી અને મીઠી લાગી તે લોકો માને નહીં તેમાં સમ ખાવા ની શી જરૂર? અલબત કઈ નહિ, તેમ આત્માનું ધ્યાન કર્યું, આત્માનો આનદ અનુભવાયો, ચાખ્યો તેમા પોતેજ સાક્ષી છે પુસ્તકોની સાક્ષી આપવાની શી જરૂર? અધ્યાત્મસ્વરૂપમા રમણતા કરતા આનદની ખુમારી આવી તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી અનુભવાઈ તે અન્ય ન માને તો શુ તેથી આત્માનદ ઉડી ગયો? ના કદી નહિ કોઈએ રાજાને દીઠો અને બસે આધળા એમ કહે કે, અમે દેખતા નથી માટે રાજા નથી તેથી શુ રાજા ન દેખાવાનો? અલબત દેખાવાનો ઘુવડો સૂર્યને ન દેખી શકે, તેથી સૂર્ય નથી એમ પોકારે તેથી શુ સૂર્ય નથી? અલબત છે તેમ જેણે અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી, આત્મધ્યાન કરી આત્માની નિર્વિકલ્પદશા મેળવી નથી તેને આત્માનો આનદ મળતો નથી તેથી શુ આત્માનો આનદ ન માનવો? અલબત માનવો જોઈએ કારણ કે, ધ્યાન કરતાં હાલ પણ નિર્વિકલ્પદશામા આત્માનો આનદ ભોગવી શકાય છે જે એ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે તેને તેનો અનુભવ થાય છે લેખક પણ જ્યારે જ્યારે ધ્યાન કરતા નિર્વિકલ્પદશા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ત્યારે આત્માનો આનદ પ્રત્યક્ષ વેદે છે અને જ્યારે નિર્વિકલ્પદશાનુ ઉત્થાન થાય છે ત્યારે આવરણો આવવાથી આત્માનો આનદ વેદી શકતો નથી પાછો ધ્યાન કરી નિર્વિકલ્પ દશામા સમાધિસ્થ રહે છે ત્યારે સાક્ષાત્ આનદ વેદે છે, તેથી તેને ક્ષણિક પૌદ્ગલિક આનદ ઉપર રૂચિ થતી નથી વિકલ્પ અને સકલ્પરૂપ આવરણો સર્વથા જો ખસી જાય તો સદાકાળ આત્માનો આનદ ભોગવી શકાય જ્યારે લેખક નિર્વિકલ્પદશામા રહે છે ત્યારે તેને જે આનદ થાય છે તે વર્ણવી શકાતો નથી તેમ બીજાને કહી શકાતો પણ નથી હું જે આત્માનો આનદ ભોગવુ છુ તે આનદને અન્ય ન માને તો મારે શુ? મને સાક્ષાત્ તેનો અનુભવ થાય છે તેમા અન્ય પ્રમાણની શી જરૂર? સાક્ષાત્ ચક્ષુથી ઘટ, પટ, ઝાડ વગેરે પદાર્થો દેખાય તો તેમા દીપક લાવવાની શી જરૂર તેમજ તેમા પુસ્તકોની સાક્ષીની શી જરૂર? અલબત કઈ નહિ—આત્માનુ અનત વીર્ય છે, તેની શુદ્ધિ થતા પરમા પરિણમતું નથી ચૌદ રાજલોકમાં અનેક

અવતાર લીધા તેમાં આત્માની અશુદ્ધ થએલી વીર્યશક્તિજ કારણ છે. આત્માની વીર્યશક્તિ છે તે આત્મામાંજ પરિણમે તો અનંતકર્મથી મુક્ત થઈ શકે. તે માટે ખાસ આત્માનુંજ ધ્યાન કરવું જોઈએ. ખરેખર પર જડ વસ્તુમાં રમણતા કરવાની શી જરૂર ? પરવસ્તુનું ધ્યાન કરતાં આત્માને શો ગુણ ? આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે તો સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકે.

આત્મધ્યાનથી અનંતભવનાં કરેલ કર્મનો ક્ષય થાય છે, જેટલું આત્મબળ આત્મામાં પરિણમે છે તેટલાં કર્માવરણોનો નાશ થતાં આત્માની નિર્મલતા પ્રગટે છે. બાહ્યની અનેક વસ્તુઓ કે જે ઈષ્ટ વા અનિષ્ટ નથી, ત્યારે તેઓનું ધ્યાન કરવાથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. આત્માના સ્વરૂપનુ ધ્યાન ધરવાથી આત્માની નિર્મલતા પ્રગટે છે અને અનેક દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે. આત્મા પોતે પરમાત્મા છે એમ ધ્યાન ધરવાથી આત્માની અનંતશક્તિયોનો પ્રકાશ થાય છે. પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં પણ આત્મા પરમાત્મા થાય છે. અરિહંતાદિક પદનું પણ ધ્યાન ધરતાં આત્મા પરમાત્મા થાય છે. આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહેલા અનંતગુણો પૈકી જે જે જ્ઞાનાદિ ગુણો અનુભવમાં આવે તેમાં સયમ કરવો. યોગવિદ્યાના આશય પ્રમાણે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણની એકત્ર સ્થિતિને સયમ કહે છે.

દુનિયાનાં ધર્મનાં પુસ્તક દરેક મનુષ્ય વાંચી જોશે તો માલુમ પડશે કે, આત્માજ અનંતશક્તિનું સ્થાન છે, આત્માજ પરમપૂજ્ય ભગવાન્ છે. અસ્મદીયકૃત આત્મશક્તિપ્રકાશમાં આ બાબત વિશેષતઃ સમજાવી છે. શ્રી મહાવીરપ્રભુ સૂત્રોમાં પ્રકાશે છે કે, આત્માજ તારવા યોગ્ય છે, આત્માની નિર્મલતા કરવામાટે સર્વ ક્રિયાઓ કહી છે, આત્માનેમાટે વ્રતો કહ્યાં છે. આત્માની અનંતશક્તિયોનો પરિપૂર્ણ પ્રકાશ થતાં આત્મા તેજ પરમાત્મા કહેવાય છે. અરે જગત્ના જીવો ! તમો ભ્રાંતિથી બાહ્યમાં ક્યાં શોધો છો. જેનાથી સર્વ વસ્તુઓ શોધાય છે, જણાય છે, અનતિ શક્તિયોનો ચમત્કાર જેનામાંથી પ્રગટે છે તે તમે પોતે દેહમાં રહેલા આત્માજ છો. બાહ્યવસ્તુઓમાં ઇષ્ટાનિષ્ટવિકલ્પનાનો ત્યાગ કરી આત્મામાંજ લક્ષ્ય રાખો. આત્માજ સર્વનો પ્રકાશક છે, પોતાનો પ્રકાશ કરનાર પણ આત્મા છે, આત્માની દશા આત્મા જાણવા સમર્થ છે, આત્મા વિના આત્માનું ધ્યાન ધરવા અન્ય સમર્થ નથી. જડ વસ્તુમાં તો જ્ઞાન બિલકૂલ નથી તેથી જડ વસ્તુઓ તો આત્માનું ધ્યાન ધરી શકતી નથી. આત્મા પોતે પોતાનું ધ્યાન ધરી શકે છે તેથી સહજ સ્વકીય આનંદનો ભોક્તા બની શકે છે. ક્રિયા વા ભક્તિથી પણ આત્માજ ઉપાસ્ય છે. કારણ કે ક્રિયા અને ભક્તિમાર્ગથી પણ આત્માને પરમાત્મા બનાવવાનોજ ઉદ્દેશ છે, આવું આત્માનું ધ્યાન ધરનારે યાદ

રાખવુ કે જ્યાસુધી બાહ્યવસ્તુઓમા મમતા છે ત્યાસુધી આત્મધ્યાન થઈ શકતું નથી

માટે સ્વપ્નપદાર્થ પેઠે બાહ્યપદાર્થોમાં મમતા તેમજ દ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઇએ તે બતાવે છે.

શ્લોક

स्वप्नवद् वाह्यभावेषु, ममत्त्वं नैव युज्यते ।
तथैव द्वेष्यता तत्र, ज्ञानिनो नैव युज्यते ॥ २८ ॥
नैव स्त्रीशत्रुभोज्यादि, पदार्था मोहहेतुकाः ।
मोहबुद्ध्या स्वय तत्र, द्विषन् रज्यन् विमुह्यति ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ—સ્વપ્નસમાન ક્ષણિક બાહ્ય દશ્ય પદાથામા મ્હારાપણાની બુદ્ધિ ધારણ કરવી તે યોગ્ય નથી તેમજ તે બાહ્યપદાર્થોમા જ્ઞાનિઓએ દ્વેષ્યતા કરવી તે યોગ્ય નથી

સ્ત્રી, શત્રુ, અને ભોજ્ય વગેરે પદાર્થો પોતે કઈ મોહના હેતુઓ નથી અને જીવ ફક્ત મોહબુદ્ધિથી રાગ કરતો અને દ્વેષ કરતો ત્યા મુઝાય છે

ભાવાર્થ—બાહ્યપદાર્થો ખરેખર સ્વપ્નના સમાન ક્ષણિક છે બાહ્યપદાથામા ઇષ્ટબુદ્ધિ થાય છે તે ખરેખર ભ્રાતિ છે બાહ્યપદાથાને મ્હારા માનવા તે ભ્રાંતિ છે બાહ્યપદાથા ક્ષણિક છે, અનેક જીવો બાહ્યપદાર્થોને મ્હારા મ્હારા માની ચાલ્યા ગયા પણ કોઈની સાથે બાહ્યવસ્તુઓ ગઇ નહીં જે વસ્તુઓ મનુષ્યો પોતાની માને છે તે વસ્તુઓ કોઈપણ રીતે તેમની નથી દાખલા તરીકે જેમ એક પુરુષ એક ઘરને મમતાથી પોતાનુ માને છે ત્યારે જમીનના હક્કવાળો રાજા તે ઘરને પોતાનું માને છે ત્યારે તેમા રહેતા ઉંદર વગેરે તે ઘરને મમતાથી પોતાનુ માને છે, ત્યારે અન્ય કુટુબીઓ પણ તેને પોતાનુ માને છે, કારણવશાત્ મમતાથી લડી પણ મરે છે

મમતા પોતાનુ જોર બતાવી જગત્ના જીવોને પોતાના વશમા કરે છે મમતાથી બાહ્યવસ્તુઓની સદાકાળ ઝખના થયા કરે છે અને તેથી મનમા જરા માત્ર પણ શાતિ થતી નથી, મમતા વશ થએલો મનુષ્ય ઇષ્ટ વસ્તુપર રાગ કરે છે અને અનિષ્ટ વસ્તુપર દ્વેષ કરે છે, મમતાયોગે મનુષ્ય આ દેખાતા શરીરમા મ્હારાપણાની બુદ્ધિથી મુઝાઈ જાય છે જે શરીરને પોતાનુ માને છે તે શરીર જડ પુદ્ગલપરમાણુઓથી બનેલુ છે શરીરમા રહેનારા કીડા એમ જાણે છે કે, આ શરીર અમારૂં છે ને મનુષ્ય જાણે છે કે મ્હારૂં છે વસ્તુત વિચારી જોતા માલુમ પડે છે કે, શરીર ત્રણુ કાલમા પોતાનુ નથી

સાત ધાતુનું શરીર બનેલું છે તેમાંની એક ધાતુ પણ આત્માની નથી, શરીરમાંથી આત્મા નીકળી જાય છે ત્યારે સાત ધાતુઓનું રૂપાંતર થઈ જાય છે અને તે વળી અન્ય જીવના શરીરપણે પરિણમે છે. મનુષ્યના આત્માએ ભૂતકાળમાં અનંત શરીરો ધારણ કર્યાં હતાં, તે શરીરો રૂપાંતર પામી અનેક જીવોના શરીરરૂપે પરિણમ્યાં હશે. હાલ પણ જે શરીરો દેખાય છે તે ભવિષ્યકાલમાં અન્ય શરીર વગેરે આકારોમાં ગોઠવાઈ જશે અને તેના માલીક અનેક અન્ય જીવો થશે, તેને માટે પરસ્પર લડાઈ પણ કરશે. હાલ જે સ્ત્રીના શરીરના પુદ્ગલ છે તે કોઈ વખત માતાના શરીરરૂપે પરિણમેલા હતા, અનેકપણે પરિણમવાનો પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. અહો ! કયા પદાર્થ ઉપર મમતા રાખવી જોઇએ ? જે પદાર્થો ઘડીમાં શાતાવેદનીયના હેતુપણે પરિણમેલા હોઈ વ્હાલા લાગે છે, તેના ઉપર રાગ થાય છે, તેજ પદાર્થો અશાતાવેદનીયના હેતુભૂત થતાં તેઓના પ્રતિ દ્વેષ પ્રગટે છે.

જે દૂધપાક ખાવાપર રાગ હોય છે તેના ઉપર ઘડીમાં કારણવશાત્ દ્વેષ પ્રગટે છે. દૂધપાકમાં કંઈ રાગદ્વેષ નથી પણ દૂધપાકપર મનથી રાગદ્વેષ થાય છે. આ પ્રમાણે ખરેખર રાગદ્વેષ મનમાંથી ઉઠે છે, ત્યારે એમ સિદ્ધ થયું કે બાહ્યવસ્તુઓ ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ નથી, પણ બાહ્યવસ્તુઓને ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ માની લેનાર મન છે. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણાની કલ્પના ધારણ કરનાર મન છે. મનમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું મોહથી કલ્પાએલું છે. જ્યારે બાહ્યવસ્તુઓમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું નથી ત્યારે તેપર શા માટે રાગદ્વેષ ધારણ કરવો જોઈએ ? ખરેખર જ્ઞાનિયોને બાહ્યવસ્તુપર રાગ વા દ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી. દુઃખે માથું અને કૂટે પેટ. તેમજ પાડાને રોગ અને પખાલીને ડામ દેવાની પેઠે આપણે બાહ્યવસ્તુઓને નિંદીએ છીએ. શા માટે તેના ઉપર રાગ થાય છે. બાહ્યવસ્તુઓ કહે છે કે, અમારામાં ઇષ્ટપણું વા અનિષ્ટપણું કંઈ નથી. ત્યારે શા માટે તમારી રાગદ્વેષ પ્રવૃત્તિથી હે મનુષ્યો ! તમે અમને નિંદો છો, સ્તવો છો. ચંદ્રને દેખી કેટલાકને શિતળપણાના ગુણથી તેના ઉપર રાગ પ્રગટે છે અને વિરહિણીઓને તેના ઉપર દ્વેષ પ્રગટે છે. વસ્તુતઃ વિચારીએ તો ચંદ્રના વિમાનને દેખી મનુષ્યો ફક્ત મનની કલ્પનાથીજ રાગદ્વેષ કરે છે, તેમાં ચંદ્રના વિમાનને કંઈ નથી. તેમજ બાહ્યપદાર્થો ઉપર રાગદ્વેપ થાયછે તે ખરેખર આત્માની ભ્રાંતિથીજ થાય છે. કોઈ છોકરો લાકડાના ઘોડા ઉપર બેસે છે ત્યારે રાગ કરે છે અને જ્યારે તે ઉપરથી પડી જાય છે ત્યારે લાકડાના ઘોડાને સોટી મારે છે. હવે વિચારો કે, લાકડાના ઘોડાપર બેસનાર છોકરાને રાગ વા દ્વેષ થયો તેમાં લાકડાના ઘોડાને શું ? અલબત કંઇ નહિ. ખરેખર તેમાં છોકરાના મનમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું થયું તેજ કારણ છે.

સ્ત્રીનું સુન્દર રૂપ દેખી પુરૂષના મનમાં રાગ પ્રગટે અને સ્ત્રીની પ્રાર્થના

કરે, તેમા સ્ત્રી જો પ્રાર્થના ન માને તો તેના ઉપર દ્વેષ પ્રગટે તેમા સ્ત્રીના શરીરનો શો વાંક ? અલબત કંઈ નહિ ફક્ત પુરૂષના મનમા રાગ અને દ્વેષની કલ્પના ઉઠી તેમા અજ્ઞાનનોજ વાંક છે પુરૂષો સ્ત્રીઓને દેખી કામઘેલા બની જાય, મોહના પાશમા સપડાય અને ઘોર કર્મ કરે અને કહે કે, સ્ત્રીઓ નરકનું બારણુ છે, તેમજ સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષને દેખી મોહ કરે અને કામના વશમા સપડાય અને કહે કે, પુરૂષોજ નરકનુ બારણુ છે કારણ કે પુરૂષો ન હોત તો અમારી ખરાબ અવસ્થા થાત નહીં, હવે અન ન્યાયથી વિચારીએ તો સત્ય જણાશે કે, પુરૂષોને સ્ત્રીઓ ઉપર મોહ થાય તેમા પોતાના મનમા ઉઠતા કામવિકારનોજ દોષ છે જો પોતાના મનમાથી કામવિકાર કે જે પુરૂષવેદ તરીકે ગણાય છે, તે જો શાંત થયો તો અનેક સ્ત્રીઓથી પોતાનુ કંઈ પણ ભુડુ થવાનુ નથી તેમજ સ્ત્રીઓના મનમા સ્ત્રીવેદરૂપ કામવિકાર થાય છે તે જો ન હોય તો પુરૂષોથી સ્ત્રીઓનું કંઈ પણ બગડવાનું નથી, બન્નેના મનમા ઉત્પન્ન થતા કામવિકારનોજ દોષ છે, તેમા અન્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે, માટે તત્ત્વથી વિચારીએ તો માલુમ પડે છે કે બાહ્યવસ્તુઓ મોહકારક નથી પણ મનુષ્યો પોતેજ મોહબુદ્ધિથી તેમા રાગદ્વેષાત્મક મોહને ધારણ કરે છે

કારણ કે-મોહીને બાહ્યવસ્તુઓ મોહના હેતુભૂત થાય છે અને વૈરાગીને બાહ્યની વસ્તુઓ વૈરાગ્યના હેતુભૂત તરીકે પરિણમે છે, માટેજ આચારાગ સૂત્રમા કહ્યુ છે કે, જ્ઞાનિને આશ્રવના હેતુઓ સવરરૂપે પરિણમે છે અને અજ્ઞાનીને સવરના હેતુઓ આશ્રવરૂપે પરિણમે છે, તેમા મનજ કારણ છે, રાગદ્વેષાત્મરૂપે પરિણમેલું મનજ સસાર છે અને રાગદ્વેષથી રહિત થએલુ મન મોક્ષકારક છે જો બાહ્ય વસ્તુઓમા ઇષ્ટાનિષ્ટપણું ન કલ્પાય તો રાગદ્વેષનો ઉત્પાદ થાય નહિ અને રાગદ્વેષના અભાવે આત્મા સમભાવમાં રમણતા કરી પરમાત્મ પદ પામે

મોહબુદ્ધિથી બાહ્યવસ્તુપર રાગ થાય છે અને દ્વેષ થાય છે બાહ્ય પદાર્થો છે પણ તે આત્મરૂપે નથી, તેમાં સુખ નથી, એમ જણાય તો બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર થતી મોહબુદ્ધિનો નાશ થઈ શકે, સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકાર રહે નહીં તથા આત્મજ્ઞાનનો ઉપયોગ છતા મોહબુદ્ધિ રહે નહીં આત્મજ્ઞાનથી અનત ભવના કરેલ કર્મનો ક્ષય થાય છે સાત ધાતુના બનેલા દેહરૂપ પિંજરમા રહીને મોહવાસનાનો નાશ કરી સ્વતત્ર પરમાત્મા બનવુ જોઇએ મ્હારૂં મ્હારૂ કરી મરી જવુ ન જોઈએ અનતકાળથી મમતાના વશે આત્મા મર્યા પણ હવે તો આત્મા પોતાનુ સ્વરૂપ સમજ્યો તેથી મમતાના પાશમા કેમ ફસાય અલબત કદી ફસાય નહીં, જિનેશ્વરો એમજ કહે છે કે, મ્હારા ત્હારાપણાનો અભ્યાસ ટળ્યો તો આત્મા પોતાની અ

નંત શક્તિયોનો પ્રકાશ કરી શકે છે, માટે રાગનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરવો. તેજ સંબધ લેઈ કહેવામાં આવે છે કે રાગના હેતુઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

રાગના હેતુઓ પણ પ્રસંગ પામી દ્વેષરૂપે પરિણમે છે.

श्लोकौ

रागस्य हेतवो ये ये, भजन्ते द्वेषहेतुताम् ।
सानुकूलप्रतिकूल, मनोवृत्ति प्रसङ्गतः ॥ २० ॥
रागरूपामनोवृत्ति, द्वेषरूपा तथैव च ।
रागद्वेषविनिर्मुक्तं, मनोमोक्षस्य कारणम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—રાગના જે જે હેતુઓ છે તે દ્વેષના હેતુઓરૂપે પરિણમે છે, તે ખરેખર સાનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિના પ્રસંગથી છે.

મનોવૃત્તિ બે પ્રકારની છે, રાગરૂપ મનોવૃત્તિ અને દ્વેષરૂપ મનોવૃત્તિ. રાગ અને દ્વેષથી રહિત મનોવૃત્તિ મોક્ષનું કારણ બને છે.

ભાવાર્થ:—રાગનાં કારણો જેટલાં છે તેટલાંજ પ્રસંગને પામી દ્વેષનાં કારણો બને છે. સ્ત્રી વગેરે મનની સાનુકૂલ વૃત્તિથી રાગનાં કારણો બને છે. તેજ સ્ત્રી જો પતિનું કહ્યું ન માને તો તેના ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, જે પિતાના ખોળામાં બેસનાર પુત્રપર પિતાનો અત્યંત રાગ હોય છે, તે પિતા રાગના યોગે પુત્ર માંદો પડે છે તો મહાદુ:ખી થાય છે, પુત્ર ઉપર અત્યંત રાગ ધારણ કરી તેને ભણાવે છે, પરણાવે છે, તેજ પુત્ર જો પિતાના વિચારોથી તથા આચારોથી વિરૂદ્ધ ચાલે છે તો પછી પિતાનો પુત્રપર અત્યંત દ્વેષ થાય છે. પિતા પોતે પુત્રને ઘરથી બાર કાઢે છે પુત્ર પણ પિતાનું બુરૂં કરવા ચૂકતો નથી. ક્યાં પરસ્પર અત્યંત રાગ અને ક્યાં પાછો પરસ્પર દ્વેષ ! અહો સાનુકૂળ વૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી રાગ અને પ્રતિકૂળ વૃત્તિ થતાં દ્વેષ એવી, મનની સ્થિતિ અજ્ઞાનના યોગે વહ્યા કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં કાષ્ઠનાં રમકડાં ઉપર અત્યંત રાગ હોય છે, તેજ રમકડાં ઉપર યુવાવસ્થા થતાં રૂચિ રહેતી નથી. ખરેખર અવસ્થાભેદે તથા પ્રસંગભેદે રમકડાં ઉપર રૂચિ તથા અરૂચિ કરનાર મનજ છે. જે મિત્રોપર અત્યંત રાગ હોય છે તેજ મિત્રો કોઈ વખત દ્વેષના હેતુઓરૂપે બને છે.

રાગકારક અને દ્વેષકારક બાહ્યની વસ્તુઓ નથી પણ ખરેખર શોધ કરતાં માલુમ પડે છે કે, સાનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિ તેજ કારણ છે. જો સાનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિ ન થતી હોય તો રાગ અને દ્વેષ થાય નહીં. સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ મનોવૃત્તિ થવાનું કારણ ફક્ત અજ્ઞાન અને મોહ છે.–

ચતુર્દશ રાજલોકમા અનતવાર પરિભ્રમણ કરાવનાર સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિજ છે યોગવાસિષ્ઠમા પણ કહ્યું છે કે વૃત્તિથીજ સસાર ઉત્પન્ન થાય છે બહિર્ મનોવૃત્તિથીજ આત્મા સસારમા પુણ્યપાપ ગ્રહણ કરી અનેક શુભાશુભ અવતારો ધારણ કરે છે, મનોવૃત્તિ જો શાત થઈ તો સસાર પણ શાત થયો સમજવો સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ મનોવૃત્તિને રોકવાથીજ મુક્ત થવાય છે મનોગુપ્તિ કરવાથીજ સત્યધર્મ પ્રગટે છે

મનોવૃત્તિરૂપ સ્ત્રીએ આત્મારૂપ સ્વામીને વિકલ્પરૂપ પારણામા અનતિ વાર ઝુલાવ્યો અને કોણ જાણે હજી ક્યા સુધી ઝુલાવશે મનોવૃત્તિ એક ભાવ વેશ્યા છે, તેના વશમા જગત્ના સર્વ જીવો ફસાયા છે રાગ દ્વેષાત્મક મનોવૃત્તિ એક દાસી છે, તેના તાબામા રહેનાર પુરૂષો પણ અપુરૂષાર્થપણાને ભજે છે મનોવૃત્તિરૂપ વ્યભિચારિણી સ્ત્રીના કબામા જે પુરૂષો છે તે વ્યભિચારી કહેવાય કે બ્રહ્મચારી ? તેનો સજ્જનોએ નિર્ણય કરવો જોઈએ પચેંદ્રિયના વિષયો તરફ દોડતી રાગરૂપ મનોવૃત્તિએ કયા કયા પુરૂષોને વિષય ભોગમા સપડાવ્યા નથી ? એક ઈન્દ્રિયના વિષય કરતા જે પાચ ઈન્દ્રિયોનો વિષય સેવે છે તેપણ મનોવૃત્તિના પરતત્રપણાથીજ જાણવુ પ્રારબ્ધયોગે રાગ દ્વેષરૂપ મનોવૃત્તિની શૂન્યતાએ ઉદાસીન પરિણામે વિષયભોગ ભોગવી જે આત્માઓ કર્મ નિર્જરે છે તેવા પુરૂષોને ધન્યવાદ ઘટે છે, તેવી દશાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે પાચે ઈન્દ્રિયોના જે બાહ્ય પદાર્થો વિષયરૂપે છે તેમા જો મન, રૂચિ વા અરૂચિપણુ ધારણ કરે નહિ તો ઉત્તમ આત્મિક સુખની ખુમારી પ્રગટે છે

ખરેખર અજ્ઞાન દશાથીજ આનદાર્થજ મનોવૃત્તિ, બાહ્ય પદાર્થો ઉપર રૂચિભાવ ધારણ કરે છે અજ્ઞાનદશામા જે આનદ મનાયો છે તે કલ્પનારૂપ છે કારણ કે બાહ્ય પદાર્થો આનદવાળા નથી તો તેના ઉપર રાગ ધારણ કરવાથી ક્યાથી આનદ મળી શકે ? બાહ્ય પદાર્થોમા જો આનદ હોય તો તે જડ હોય નહિ, કારણ કે જડપદાર્થોમા આનદ હોતોજ નથી લાખો વા કરોડો મનુષ્યો, રાજાથી તે રકપર્યંત સર્વે સ્ત્રી પુરૂષો આનદનેમાટે રાત્રીદિવસ બાહ્યપદાર્થોનો ગ્રહણ ત્યાગ કરે છે છેવટે મરી પણ જાય છે પણ બાહ્યપદાર્થોથી તેમને આનદ મળતો નથી તેમ વાચકો અને લેખકો પણ કોટી ઉપાય કરે તોપણ બાહ્ય જડ પદાર્થોથી કદી આનદ મેળવી શકનાર નથી

મનોવૃત્તિથીજ બાહ્યમા આનદ કલ્પાય છે જો મનોવૃત્તિ સાચી હોય તો તેની કલ્પનાપ્રમાણે બાહ્યપદાર્થોમા આનદ પણ હોઈ શકે, પણ મનોવૃત્તિ ક્ષણિક છે, શુદ્ધ જ્ઞાનથી રહિત છે, ત્યારે મનોવૃત્તિની કલ્પનાથી બાહ્યમા આનદ કેમ માની શકાય ? કદાપિ માની શકાય નહીં.

રાગદ્વેષાત્મક મનોવૃત્તિ અનંત કાળથી લાગેલી છે પણ અદ્યાપિપર્યંત તેનાથી સત્ય આનંદ પ્રાપ્ત થયો નથી તો હવે સત્ય આનંદની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે. જે પોતેજ ઘડીમાં નવનવા કષાયના રંગને ધારણ કરે છે તેવી મનોવૃત્તિ પોતે આનંદરૂપ જ નથી, અને તેનાથી જે જે વસ્તુઓમાં આનંદ કલ્પાય છે તે પણ સત્ય નથી. ત્યારે રાગદ્વેષાત્મક મનોવૃત્તિમાં રમવાથી કંઈ-પણ સુખ મળનાર નથી એમ નિશ્ચય ધારણ કરવો.

રાગદ્વેષાત્મક મનને ભાવમન કહેવામાં આવે છે, અને તેનેજ વિકલ્પ સં-કલ્પવાળું મન કહેવામાં આવે છે, રાગદ્વેષરહિત મનને નિર્મલમન કહેવામાં આવે છે. રાગદ્વેષાત્મક મનોવૃત્તિને બહિર્મુખ મનોવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે, અન્તર્મુખ મનોવૃત્તિ થતાં કર્મનો નાશ થાય છે, વિશેષ શું કહેવું ! સારાંશ કે, આત્મામાં મનને જોડી રાગદ્વેષને જીતી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

રાગદ્વેષ રહિત થવામાટે જે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તેપ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. મનની નિર્મલતા કરવામાટે દયાની પણ જરૂર છે, જેમ જેમ દયાપ્રતિ મનનું વલણ થાય છે તેમ તેમ ક્રોધ હિંસાદિક દોષો મનમાંથી ક્ષય પામે છે.

બાહ્ય ભાવમાં રાગ થાય છે અને તેમાં ઇષ્ટત્વ અહંત્વ મનાય-છે તેનું ખરેખર કારણ અજ્ઞાન છે તે હવે જણાવે છે.

શ્લોકઃ

अज्ञानेन स्वयं जीवो, बाह्यभावेषु रज्यति ।
ज्ञानात्मा तु विवेकेन, जडेषु नैव रज्यति ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થઃ—અજ્ઞાનવડે પોતે આત્મા બાહ્યપદાર્થોમાં રંગાય છે. અને જ્ઞાનાત્મા તો વિવેક બળથી જડમાં રાગથી રંગાતો નથી.

ભાવાર્થઃ—અજ્ઞાનવડે જ જીવ બાહ્ય ભાવમાં રાગી બની રંગાય છે એમ તો પ્રસિદ્ધ ઠર્યું. અનંત કાળથી જીવ સંસારમાં ભમે છે તેનુ કારણ ખરેખર અજ્ઞાન છે. જેમ કૂતરૂં હાડકાં ચુસી પોતાનું જ લોહી આસ્વાદી આનંદ માને છે અને હાડકાં ચૂસવા રાગ ધારણ કરે છે, તેમ સંસારમાં જીવો પણ અજ્ઞાનથી જ—પર—જડવસ્તુઓમાં રાગથી રંગાય છે અને પ્રતિ-કૂળ વસ્તુપર દ્વેષ ધારણ કરે છે. અહો ! અજ્ઞાનની કેટલી બધી પરિસી મા !!! જે વસ્તુ પોતાની છે ત્હેને પોતાની માનતો નથી અને જે વસ્તુ પો-તાની નથી તેને પોતાની માને છે. અજ્ઞાની પશુ આત્મા "અજ્ઞાની કરશે કિશું રે શું લહેશે પુણ્યને પાપરે" ઈત્યાદિ વાક્યો જણાવેછે કે અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વી છે. અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાન પણાથી સુખ પ્રાપ્ત કરતો નથી. જે

જીવોએ વીતરાગ આજ્ઞાપ્રમાણે સ્યાદ્વાદભાવે આત્મા જાણ્યો નથી તે જીવો અજ્ઞાની કહેવાય છે અજ્ઞાની ખરેખર અંધ છે અજ્ઞાની પોતાનું અને પારકું હિત જાણી શકતો નથી સંસાર અને મોક્ષનો ભેદ જાણી શકતો નથી અનાદિકાળથી જીવ સંસારમાં ભટકેછે તેનું કારણ ખરેખર અજ્ઞાન જ છે અજ્ઞાનિનું બોલવું ચાલવું શેખચલ્લીના વચનની પેઠે જાણવું શ્રીવીર પ્રભુ કહે છે કે અજ્ઞાનના જેવો કોઈ દુનિયામાં શત્રુ નથી બાહ્ય જગતના પદાર્થોને પોતાના માની તેમાં રમાવાનું થાય છે તેનું ખરેખર કારણ અજ્ઞાન છે ધતુરો ખાધો હોય છે ત્યારે ધોળી વસ્તુઓ પણ પીળી દેખાય છે તેમ અજ્ઞાન હોય છે ત્યાં સુધી જ જગતના પદાર્થોપર રાગ થાય છે

અને જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે જ્ઞાનાત્મા તો વિવેકદૃષ્ટિના યોગે જાણે છે કે, દૂધ તે દૂધ, અને પાણી તે પાણી, આત્મા તેજ આત્મા પણ જડ વસ્તુઓ આત્મા નથી અને જડ વસ્તુઓથી સુખ થવાનું નથી, માટે શામાટે રાગ ધારણ કરવો જોઈએ! જ્ઞાનાત્મા એમ વિચારે છે કે, રાગ છે તે મનનો ધર્મ છે, રાગથી આત્મા ભિન્ન છે રાગથી આત્મા બંધાય છે માટે કોઇ પણ સારી અગર ખોટી વસ્તુ ઉપર રાગ વા દ્વેષક કરવો તે યોગ્ય નથી મુક્તિ સારી છે, સંસાર ખરાબ છે એમ વિવેકથી જણાય છે પણ તેથી મુક્તિના ઉપર રાગ અને સંસારના ઉપર દ્વેષ કરવો જોઈએ નહીં એમ જ્ઞાનિના મનમાં ભાસે છે, मुक्ति संसार बेउ समगण आ श्री આનંદઘનજીના અનુભવપ્રમાણે જ્ઞાનિને ભાસે છે અને તેથી સદ્ગુણી ઉપર રાગ અને દુર્ગુણી ઉપર દ્વેષ પણ ધારણ કરતો નથી આવી જ્ઞાનિની ઉત્કૃષ્ટ જીવનદશા થતાં પંચ પરમેષ્ઠિ ઉપર પણ રાગભાવ થતો નથી તેમજ પોતાના આત્મા ઉપર પણ રાગભાવ થતો નથી તેમજ વિષયોપર દ્વેષ, અરૂચિપણું થતી નથી, જ્ઞાનિની આવી ઉત્તરોત્તર દશા વૃદ્ધિ પામતાં અધ્યાત્મ સારમાં કહ્યાપ્રમાણે ઉત્તમ સામ્યભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે આત્મજ્ઞાનિ જ્ઞાનના બળથી વિષયવાસનાનું જોર હઠાવી દે છે કરોડ રૂપૈયાનો હીરો હોય તો પણ તેના ઉપર જરા માત્ર રાગભાવ થતો નથી તેમજ દેવેન્દ્રની પદવી ઉપર પણ જરા માત્ર રાગભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી, પંચેન્દ્રિયના ભોગો તો નાકના મેલ સમાન લાગે છે જ્ઞાનિની અન્તરદશાને જ્ઞાનિ જન જાણી શકે છે અજ્ઞાનિ જન શું જાણી શકે? જ્ઞાનીની બલિહારી છે, જ્ઞાની રાગદ્વેષનો ક્ષય કરે છે

રાગ દ્વેષ ક્ષયાય જે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તથા રીત્યા વર્તવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ મનની નિર્મલતા માટે દયાની પણ જરૂર છે જેમ જેમ દયા પ્રતિ મનનું વલણ થાય છે, તેમ તેમ ક્રોધ હિંસાદિક દોષોનો ક્ષય થાય છે

માટે અત્ર પ્રસંગને અનુસરી દયાની સિદ્ધિનું માહાત્મ્ય છે તેનો અનુભવ સમતાથી થાય છે એમ જણાવે છે.

શ્લોકઃ

अहिंसायाःप्रतिष्ठायां, वैरत्याग इतिश्रुतिः ।
साम्यभावप्रतिष्ठायां, प्रत्ययस्तस्य जायते ॥ २२ ॥

શબ્દાર્થઃ—અહિંસાની (દયાની) સિદ્ધિ થયે છતે વૈરનો ત્યાગ થાય છે આવું યોગ પાતંજલ સૂત્ર છે તેનો પ્રત્યય (નિશ્ચય)પણ સામ્યભાવની સિદ્ધિ થતાં થાય છે.

ભાવાર્થઃ—અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં વૈરનો ત્યાગ થાયછે એ વાત ખરી છે, એવો અનુભવ શાથી થાય છે એમ કોઈના મનમાં આશંકા થાય તો તેનો જવાબ આપે છે કે સમતાભાવ થતાં દયાથી વૈર ત્યાગ થાય છે; એવો સાક્ષાત્ અનુભવ વેદાય છે. કહેવાનો સારાંશ એ છે કે દયાની સિદ્ધિ થતાં કોઈના ઉપર દ્વેષ રહેતો નથી અને તેથી કોઈ મ્હારો શત્રુ છે એવું મનમાં આવતું નથી તેથી સર્વ જીવોનો પણ પ્રાયઃ તેના ઉપરથી વૈરભાવ ટળી જાય છે. એવા દયા યોગિયોની પાસે સિંહ જેવા ક્રૂર પ્રાણિયો આવીને બેસે છે. આવી દયાની સિદ્ધિનો અનુભવ જેના મનમાં રાગદ્વેષરહિતદશારૂપ મનની સમાન અવસ્થારૂપ સમતા પ્રગટી હોય તે જાણે છે. પૂર્વોક્ત પાતંજલયોગ સૂત્રનો અનુભવ કરવો હોય તો સમતાથી કરવો, કારણ કે સમતાવંત પુરૂષના ઉપર કોઈ લોકો વૈરબુદ્ધિ રાખતા નથી, અને વૈરબુદ્ધિ હોય છે, તો તે ટળી જાય છે. ઉત્તમ સમતાની પરિપકવ દશામાં આ દશા અનુભવાય છે. આવી ઉત્તમ સમતા કે કોઈ પદાર્થ વા પ્રાણી પુત્રાદિ ઉપર રાગ પણ નહિ અને કોઈના ઉપર દ્વેષ પણ નહિ. શાતા વેદનીયના ઉદયથી મકલાવું નહિ અને અશાતા વેદનીયના ઉદયથી ચિંતા નહિ, લાભ અને અલાભમાં રાગ નહિ તેમ દ્વેષપણ નહિ, શરીર હોય તો તેના ઉપર રાગ નહિ અને નાશ પામે તો તેના ઉપર દ્વેષ નહિ. મુક્તિના ઉપર મનમાં રાગ નહિ અને સંસાર ઉપર પણ દ્વેષ નહિ, ધર્મી ઉપર રાગ નહિ તેમ તેમ અધર્મી ઉપર દ્વેષ નહિ, શરીર ઉપર મમત્વ નહિ અને શત્રુ ઉપર દ્વેષ નહિ, કીર્તિ ઉપર રૂચિ નહિ, અને અકીર્તિ ઉપર દ્વેષ નહિ, જૈન ઉપર પણ સમભાવ અને મિથ્યાત્વી ઉપર પણ સમભાવ, ચેતન દ્રવ્યો જેટલા તેટલાં ઉપર પણ સમભાવ અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ જેટલી છે તેટલી ઉપર પણ સમભાવ, પ્રાણ રક્ષકપર પણ સમભાવ અને પ્રાણ ભક્ષકપર પણ સમભાવ, આવી ઉત્તમ સમભાવની દશામાં મનની અત્યંત નિર્મલ દશા થાય છે. આત્માના પ્રદેશોને લાગેલા કર્મના

ઘણુા આવરણો તૂટી જાય છે સમરાદિત્યને જેમ અગ્નિશર્માં ઉપર બીલકુલ દ્વેષભાવ રહ્યો નહિ, તેવી સમતાની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ દૃઢપ્રહારી રૂષિરાજે સમતાના બળથી ઉપવાસ નહિ કર્યા છતા પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું એવી સમતાનુ જેટલું વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછુ છે

મમતા સેવો સમતા સેવો એમ ગર્વં મનુષ્યો વદે છે પણ સમતાની પ્રાપ્તિ કરવી દુર્લભ છે સુખદુખના સયોગોમા મનની સમાનતા આકડાના રૂની પેઠે આકાશમા ઉડી જાય છે, માનપ્રતિષ્ઠાના ભગ વખતે મનની સમાનતા હવાઈની પેઠે ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે રોગના સમયમા મનની સમાનતા વિદ્યુત્‌ની પેઠે ચચળ થઈ જાય છે પુત્ર, પુત્રી, શિષ્ય, અને શિષ્યાના, મરણ પ્રસગે મનની સમાનતા રહેવી દુર્લભ છે પોતાની અપકીર્તિ સાભળતા દુર્જનો ઉપર મહાવીર પ્રભુની પેઠે સમતા રાખવી અશક્ય છે અકસ્માત્ કોઈ જાતનો ભય આવતા મનની સમાનતારૂપ સમતા રાખવી દુર્લભ છે, પોતાના કોઈ ગુણ ગાય તે વખતે મનની સમાનતા (અર્થાત્ હર્ષવિનાની સ્થિતિ) રહેવી દુર્લભ છે પુનર્જન્માદિ સાભળતા મનની સમાનતા રાખવી દુર્લભ છે, માતપિતાનુ મરણ દેખતા, સાભળતા મનની સમાનતા રાખવી દુર્લભ છે, કોઈ પણ પ્રકારનુ સરકારતરફથી માન મળતા મનની સમાનતા રાખવી દુર્લભ છે મિષ્ટાન્ન ભોજન ખાતા વા કુત્સિત ભોજન ખાતા મનની સમાનતા રાખવી દુર્લભ છે, પચેન્દ્રિયોના ભોગો સાનુકૂલપણે ભોગવતા રાગદ્વેષ રહિત મનની સમાનતા રાખવી દુર્લભ છે, સુન્દર લલનાઓના મુખ દેખતા મનની સમાનતા દુખે રાખી શકાય છે દુર્જનોને દેખતા વૈરદશાનો ત્યાગ થવો મુશ્કેલ છે તરવાર વા બદુક લેઈને મારવા આવેલા દુશ્મનોને દેખી ભય શોક વા વૈરની લાગણી મનમાં ન પ્રગટે એમ બનવુ મુશ્કેલ છે જ્યારે એવી દશામાં ભય, શોક, ચચળતા વૈર વગેરે ન પ્રગટે ત્યારેજ મનની સમાનતા ગણાય છે મરણની વાત સાભળતા અથવા વિશેષ જીવવાની વાત સાભળતા મનની સમાનતા રાખવી દુર્લભ છે, ઘરના મનુષ્યો અનેક પ્રકારે ઉપાધિ કરે, સગા સબધીઓ ઉપાધિ કરે તેમ છતા મનની સમાનતા રાખવી મુશ્કેલ છે અરેખર કાજળની કોટડીમાં રહેતા ડાઘ ન લાગે એમ જો બને તો પ્રસગની આવી સ્થિતિમા મનની સમતોલ સ્થિતિ રાખી શકાય એમ કહી શકાય, આવુ દૃષ્ટાત સાભળી અધીરા ન બનવુ જોઈએ રાગ અને દ્વેષના પ્રસગોમા પણ રાગ અગર દ્વેષમાં ન પડવુ, અને મનને બેની અલગ રાખવુ, એવી મનની સમતોલ દશા પ્રાપ્ત કરવી દુર્લભ છે એવી દશા માટે સત્પુરૂષોના ચરણકમળની સેવા કરવી જોઈએ પૂર્વોક્ત પ્રસગોમા મનનુ સમતોલપણુ જાળવી શકાય એવુ ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ મનનુ સમતોલપણુ [illegible] આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપના લક્ષ્ય

આપવું જોઇએ, જે જે હેતુઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે આદરવાની આવશ્યકતા જણાય તે તે હેતુઓ આદરવા કે જેથી સામ્ય પ્રગટે.

હવે સામ્યનો મહિમા વિશેષતઃ વર્ણવે છે.

श्लोकाः

सामयात्मा नैव बध्नाति, कर्माणि किन्तु छेदकृत् ।
साम्यात्मा पूर्णयोगी स्यात्, योगशास्त्रेषु सम्मतम् ॥ ३४ ॥
शुद्धानन्दस्य भोक्ता स्यात्, समात्मा भगवद्गिरा ।
समत्त्वं सर्वभावेषु, जीवाजीवेषु सम्मतम् ॥ ३५ ॥
समत्वमात्मनो धर्मो, रागरोषविवर्जनात् ।
समुल्लसति जीवेषु, तत्त्वसम्मुखदृष्टिषु ॥ ३६ ॥
घोरकर्म्माणि कुर्वाणा, जना यान्ति परांगतिम् ।
साम्यभावप्रतापेन, तस्मात्तं प्राप्तुमुत्सहे ॥ ३७ ॥
साम्यादात्मस्थिरीभावो, वीर्योल्लासः प्रवर्धते ।
क्षपकश्रेणिमारुह्य, भव्यो याति शिवग्रहम् ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ:—સામ્યાત્મા કર્મોને બાંધતો નથી, કિંતુ કર્મોનો છેદ કરનાર થાય છે. સામ્યાત્માજ પૂર્ણયોગી થાય છે. એમ યોગશાસ્ત્રોમાં સમ્મત છે. ।૩૪। જિનેન્દ્ર વાણીવડે સમાત્મા શુદ્ધાનન્દનો ભોક્તા થાય છે, જીવાજીવ સર્વ ભાવોમાં સમત્વ સમ્મત હોય છે. ।૩૫। રાગદ્વેષના વર્જનથી સમત્વ એ આત્માનો ધર્મ છે. સ્વાત્મસમ્મુખદષ્ટિવાળા જીવોમાં સામ્ય પ્રગટે છે. ।૩૬। સામ્યભાવ પ્રતાપથી અઘોર કર્મ કરનારા પણ શિવપદને પામે છે. માટે મુમુક્ષુ કહે છે કે તે સામ્યભાવ પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સાહી થાઉં છું. ।૩૭। સામ્યથી આત્માનો સ્થિરીભાવ થાય છે અને વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે. અને ક્ષપક શ્રેણિ ચઢી ભવ્ય શિવઘરમાં જાય છે. ।૩૮।

ભાવાર્થ:—સમભાવી આત્મા કર્મોને બાંધતો નથી. કારણ કે તેણે આશ્રવના હેતુઓ રોકયા છે માટે મુખ્યતાએ કર્મનો છેદ કરનારજ કહેવાયછે; સમત્વના લાખો, અસંખ્ય ભેદ કહી શકાય. તેમાં ઉચ્ચ ઉચ્ચ સમત્વના ભેદોને પામતો છતો અંતે પૂર્ણયોગી થાય છે, હેમચંદ્રાદિકૃત યોગશાસ્ત્રોમાં સામ્યત્વનો અત્યત મહિમા વર્ણવ્યો છે; ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થો જેમ વસ્તુતઃ નથી, વા અજ્ઞાનથી મનાયા હતા તે સમભાવ પ્રાપ્ત થતાં ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ જણાતા નથી; કારણ કે આત્માનું કોઈ ઇષ્ટ કરનાર વા કોઈ અનિષ્ટ કરનાર બાહ્યપદાર્થ નથી, એમ સમભાવી સમજી

શકે છે, સમતાધારી એમ સમજે છે જડ તે હું નથી અને હું છુ તે જડ નથી. રાગદ્વેષ એ કઈ મ્હારો શુદ્ધ સ્વભાવ નથી રાગ અને દ્વેષવિનાની જ્ઞાનદૃષ્ટિમા સત્ય ભાસે છે અને તે દૃષ્ટિથી કેવલજ્ઞાનિયો વદે છે કે, સામ્ય એ તમારો ધર્મ છે હે જીવો! સત્ય ધારવો કે, રાગ અને દ્વેષ એ આત્માનો મૂળધર્મ નથી જો તમો બાહ્યપદાર્થોને રાગ અગર દ્વેષ રહિત દૃષ્ટિથી દેખશો તો બાહ્યમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણુ જણાશે નહિ ભરત રાજાને આરીસા ભવનમા જડમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણુ ભાસ્યુ નહિ ત્યારે કેવલજ્ઞાન થયુ, મરૂદેવી માતાને પણ ઇષ્ટાનિષ્ટપણુ ટળ્યુ ત્યારે કેવલજ્ઞાન થયુ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેમ જેમ આત્મા સમતાની ઉત્તમતાને અધિક અધિક પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેમ તેમ તે અનત કર્મની નિર્જરા કરતો જાય છે અને આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોનો પ્રકાશ કરતો જાય છે ક્ષપકશ્રેણિ પ્રાપ્ત કરીને અતે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પામી આત્મા પરમાત્મરૂપ થાય છે

પુત્રાનન્દ, લલનાનન્દ, મિત્રાનન્દ, હવાનો આનન્દ, મુસાફરી આનન્દ, રમત ગમત આનન્દ, ભોજ્યાનન્દ, ગપ્પાસપ્પાનો આનન્દ, પચેન્દ્રિયવિષયાનન્દ વગેરે અનેક પ્રકારનો પૌદ્ગલિક આન દ કહેવાય છે આ બાહ્ય આનન્દ જોકે મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે તો પણ તે ક્ષણિક છે, માટે તેના કરતાં વિશેષ અને સદાકાલ રહેનાર આનન્દ મળતો હોય તો કોણ મનુષ્ય બાહ્યાનન્દને ઇચ્છે? અલબત કોઈ ઇચ્છે નહિ લાડુ મળતા હોય તો કોદરાના રોટલા કોણ ખાય? દૂધપાક મળતો હોય તો ઘેંસ કોણ ખાય? ગગાનુ જલ મળે તો મલીન જલ કોણ પીવે? તેવીજ રીતે સદાકાલ સ્થાયિ રહેનાર આનન્દ મળતો હોય તો કોણ એક ક્ષણના આનન્દને ઇચ્છે? અલબત કોઈ ઇચ્છે નહિ

સામ્યભાવનો આનન્દ સહજ છે સામ્યાનન્દ તે આટ્લાટિક મહાસાગર જેવડો છે તેની આગળ બાહ્યાનન્દ તો એક ખાબોચીઆ જેટલો પણ નથી, બાહ્યાનન્દ તો વિજલીના ચમકારા જેવો ક્ષણિક છે અને સામ્યાનન્દ તો સૂર્યના જેવો પ્રકાશક છે બાહ્યાનન્દ તો અન્ય વસ્તુઓના સબધથી થાય છે માટે તે પરતન છે અને સમતાનન્દ તો પોતાની મેળે આત્મામાંથી પ્રગટે છે માટે સ્વતન છે બાહ્યાનન્દને માટે દુ ખ વેઠવા પડે છે અને સમતાના આનન્દ માટે દુ ખ વેઠવાં પડતા નથી બાહ્યાનન્દ પછી દુ ખ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, સમતાના આનન્દ પછી દુ ખ નથી બાહ્યાનન્દ કૃત્રિમ છે ત્યારે સામ્યાનન્દ સત્યરૂપ છે સમતાનન્દ તેજ શુદ્ધાનન્દ કહેવાય છે શાત યોગી શુદ્ધાનન્દનો ભોક્તા ભગવાનની આજ્ઞાનુસારે થઈ શકે છે

એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અને પચેન્દ્રિય જીવો,

પંચેન્દ્રિયના દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ, અને નારકી એ ચાર ભેદ છે. એમ સર્વ જીવો તથા સિદ્ધ જીવો એ સર્વ મ્હારા આત્માની સમાન છે, મ્હારા આત્મા સમાન જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રાદિ ગુણે સર્વે આત્માઓ છે, માટે જેમ હું છું તેમ સર્વ જીવો છે, કોઈના ઉપર રાગ વા દ્વેષ કરવાનું કંઈ કારણ નથી, ચૈતન્યધર્મવિશિષ્ટ હું છું તેમ સર્વજીવો છે. સર્વ એકસરખા જ્ઞાનગુણાદિવિશિષ્ટ છે તેમાં શો રાગ અને દ્વેષ કરવો! જડ વસ્તુઓ પણ અનેક સ્વભાવવાળી અનાદિ કાળથી જુદા જુદા સ્વરૂપે પરિણમે છે, તેમાં શો રાગ કે દ્વેષ કરવો! ખરેખર રાગ કે દ્વેષ કોઈ પણ જડ વા ચૈતન્ય વસ્તુઓપર કરવો તે યોગ્ય નથી.

માટે સિદ્ધાંત ઠરે છે કે જીવ અને અજીવ પદાર્થોપર સમત્વ ધારણ કરવું તેજ યોગ્ય છે. વિવેકદૃષ્ટિથી વિચારતાં સમત્વગુણ ખરેખર સત્ય લાગે છે, સમત્વ દશામાં જેમ આત્મા વિશેષતઃ રહેતો જાય છે, તેમ તેમ તે શુદ્ધાનન્દને ભોગવતો જાય છે. આવી સમતાના ધારક ગીતાર્થજ્ઞાની ભક્ત યોગિયો થઈ શકે છે.

રાગદ્વેષ દોષના અભાવે આત્માની જે દશા અનુભવાય છે. તે દશાને સમતાદશા કહેવામાં આવે છે, અને તેજ ખરેખરો આત્માનો ધર્મ છે. સર્વ જીવોમાં આવો સમત્વગુણ પ્રગટે છે. રાગ, દ્વેષ, ક્ષયધર્મવાળા છે માટે તેનો ક્ષય થવો જોઇએ, જ્યારે રાગ દ્વેષનો જ્ઞાન ધ્યાનથી ક્ષય થાય ત્યારે જ્ઞાનધ્યાનના અભ્યાસક સર્વ જીવોમાં સમતા પ્રગટે છે. શુદ્ધાનન્દને પ્રગટાવનારી સમતા જગત્‌માં જયવંતી વર્તે છે.

અઘોર કર્મ (મહાપાપનાં કાર્ય) કરનારાઓ પણ સમતાને પામી પરમ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. લેખક મુમુક્ષુ પણ અભિલાષા કરે છે કે સામ્યભાવપ્રતાપથી તેવું મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવા હું ઉત્સાહ ધારણ કરૂં છું. કોણ મનુષ્ય અહો! આ જગત્‌માં પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરે? અલબત સર્વે કરેજ. સમતાને પ્રાપ્ત કર્યાથીજ પરમસુખ મળે, ત્યારે તે પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થવું તે કોને ન ગમે, અર્થાત્ સર્વેને ગમે. સમતાના અભાવેજ અનંતકાળ નિષ્ફળ ગયો, હવે જાગ્રત્ થતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સમતામાટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો, તેમ ઈચ્છાય છે. સમતાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થાઓ, એમ જગત્‌ના સર્વ જીવો ઇચ્છો. જ્યારે ત્યારે પણ સમતા વિના મુક્તિ નથી.

સામ્યથી આત્માની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે, અને વીર્યાંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમ વા ક્ષયથી વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે. સમતાની દશામાં વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે એવો અનુભવ છે. સમતામાં સ્થિરીભાવ પામેલો આત્મા ક્ષપકશ્રેણિ આરોહીને શિવઘરમાં જાય છે.

સમતા કહે છે કે એક હું મોટી સ્ટીમર છુ મારામાં બેસી અનેક ભવ્ય જીવો સસારસાગરની પેલીપાર જાય છે સમતા કહે છે કે જ્યા હું ત્યા રાગદ્વેષ રહેવા પામતા નથી સમતા કહે છે કે, અનતકાળનાં લાગેલાં કર્મ પણ હું કાચી બે ઘડીમાં ખેરવી નાખુ છુ સમતા કહે છે કે, મુક્તિ મ્હારા હાથમા છે, આ ઉપરથી ભવ્ય જીવોએ સમજવુ કે સમતા સદાકાળ સુખકારી છે

હવે સામ્યભાવ વા સમતાનું વિવેચન વિશેષત: કરાય છે.
સમતા તેજ ભાવચારિત્ર છે.

શ્લોક

साम्यमेवहि चारित्रं, सर्वदा सम्मत स्फुटम् ।
फलं ज्ञानस्य साम्य वै, सूत्रेषु तत् प्रकीर्तितम् ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થ —સમતા તેજ ભાવચારિત્ર છે, હમેશ તે ભાવથી પ્રત્યક્ષ છે જ્ઞાનનું ફળ સમતા છે, એમ સૂત્રોમા કહ્યુ છે

ભાવાર્થ —જિનવાણી અનુસાર દીક્ષા અગીકાર કરવી તે દ્રવ્યચારિત્ર છે, અને સમભાવદશા પ્રાપ્ત કરવી તે ભાવચારિત્ર છે દ્રવ્યચારિત્રથી ભાવ ચારિત્રની પ્રગટતા થાય છે દ્રવ્યચારિત્ર કારણ છે અને ભાવચારિત્ર કાર્ય છે, સર્વ તીર્થંકરો દ્રવ્યચારિત્ર અગીકાર કરી ભાવચારિત્ર પ્રગટ કરે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાધિનાશક દ્રવ્યચારિત્ર હોવાથી ભાવચારિત્રરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ કરે એમા કાંઈ પણ સશય નથી. દ્રવ્યચારિત્ર વિના ગૃહસ્થને કોઈ વખત અત્યત પરિણામની વિશુદ્ધિથી સામ્યભાવરૂપ ભાવચારિત્ર–અપવાદમાર્ગે–પ્રગટે છે એમ જાણવુ દ્રવ્યચારિત્રનુ પણ સાધ્યબિંદુ સામ્યભાવ છે

જ્ઞાનનુ ફળ સામ્યભાવ છે

આત્મજ્ઞાનનું ફલ સમતા છે એમ શાસ્ત્રકારો પ્રતિપાદન કરે છે, જ્ઞાન વિના સમતા પણ આવતી નથી રાગદ્વેષથી વિરામ પામવો તે વિરતિ કહેવાય છે અને તે વિરતિ તેજ સમતા કહેવાય છે સમતાથી આનન્દ પ્રગટે છે માટે ભાવચારિત્ર તે આનન્દરૂપ ગણાય છે ચારિત્ર ત્યા આનદ, અને જ્યાં આત્માનન્દ હોય ત્યા અપેક્ષાએ ચારિત્ર હોય છે સમતારૂપ ચારિત્ર જગત્ના પ્રત્યેક મનુષ્યો ધારણ કરે તો જગત્મા અદ્ભુત શાતિ પ્રસરી રહે નાતજાતના ભેદ વિના સમતારૂપ ભાવચારિત્ર ધારણ કરવાનો સર્વને અધિકાર છે સમતારૂપ ચારિત્રના પ્રતાપે સવ દેશોમાં પણ મારામારી, લડાઈ, ટટા, યુદ્ધ, ગાળાગાળી, કજીયા, નિંદા, ઈર્ષ્યા, કુસપ વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે કુટુબમા કલેશ કકાસ રહેતો નથી, સાધુવર્ગમા પણ સામ્યભાવની

પ્રકટતાથી સાધુવર્ગ ઉચ્ચ દશાને પામે છે. સાધુવર્ગની સમતા જોઈ ગૃહસ્થવર્ગ તેનું અનુકરણ કરે છે. સાધુવર્ગનું સામ્યભાવે ખાવું, પીવું, ઉઠવું, બેસવું, બોલવું, વિચરવું, વગેરે ક્રિયાઓથી સાધુવર્ગ બોલ્યા વિના પણ લાખો ગૃહસ્થોને સમતાની અસર કરી શકે છે.

સાધુ શબ્દનો અર્થજ એવો છે કે તેઓ સમતાના ધારક છે, જ્ઞાન વિના સમતાની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થતી નથી, દ્રવ્યથી સાધુ થએલાઓએ સમતારૂપ ભાવચારિત્રપર લક્ષ્ય દેવું જોઇએ. કારણ કે સમતા વિના યતિપદ શોભતું નથી. જેમ જેમ રાગદ્વેષની મંદતા થતી જાય છે તેમ તેમ ભાવસાધુપણું વિશેષતઃ પ્રગટતું જાય છે. સાધુ થઇને જે કોઇની હાંસી કરતા નથી તેમજ કોઇને ગાળ આપતા નથી, કોઈના ઉપર દ્વેષ કરતા નથી, કોઈને ઉપર રાગ ધારણ કરતા નથી, તેમજ પુસ્તકોના ભંડાર રાખતા છતાં તેના ઉપર રાગ ધારણ કરતા નથી, તેમજ ખાવામાં અને પીવામાં સામ્યભાવ રાખે છે, અને અનેક મનુષ્યો તરફથી અનેક ઉપાધિયો આવ્યા છતાં પણ જે ગભરાતા નથી, પંથના ભેદોની લડાઈમાં ક્રોધાગ્નિથી બળતા નથી. માન અને અપમાનના પ્રસંગોમાં સમતાનું વિશેષતઃ અવલંબન કરે છે, પરસ્પર એકબીજાના સમુદાયને હલકો પાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી, આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનરૂપ વાયુને જે સ્પર્શતા નથી, કોઈનું પણ બુરૂં કરવા જેની મનોવૃત્તિ ખરાબ થતી નથી, જગત્‌ના જીવોને ઉચ્ચ કોટીપર ચડાવવા ઉચ્ચ જ્ઞાનનો લાભ આપતા હોય છે, એવા સાધુઓથી જગત્‌ની શાંતિ અને આત્માની શાંતિ વર્તે છે. સમતાના ઉચ્ચ પરિણામને ધારણ કરનારા સાધુઓ જગત્‌માં કલ્પવૃક્ષ, ભાવદેવ, ચિંતામણિ છે, તેઓનાં દર્શન કરે છતે સમતાના સન્મુખ થવાય છે. અનેક ભવનાં પાપ છૂટે છે, એવં ગૃહસ્થ અને સાધુવર્ગ એ પણ જો સામ્યદૃષ્ટિથી વર્તે તો પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે.

આવી સામ્યભાવની દશામાટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે.

શ્લોકઃ

आत्मज्ञानं विना नास्ति, समत्वं क्वापि विद्धि तत् ।
आत्मज्ञानाय भव्यैश्च, यतितव्यं पुनः पुनः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્મજ્ઞાન વિના સમતા ક્યાંય પણ નથી. માટે ભવ્યાત્માઓએ આત્મજ્ઞાનાર્થે વારંવાર પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થઃ—ષડ્દ્રવ્યોના ગુણપર્યાયને સાત નયપૂર્વક જાણવાથી આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, સ્યાદ્વાદપણે આત્માને જાણવાથી આત્માનું સમ્યગ્

જ્ઞાન થાય છે, આત્માને જાણતા સર્વ જાણ્યુ એમ કહેવાય છે શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે અધ્યાત્મસાર ગ્રથમા આત્મજ્ઞાનનો અપૂર્વ મહિમા વર્ણવ્યો છે આત્મજ્ઞાન થવાથી બાહ્યવસ્તુઓમા થતો મમત્વભાવ દૂર થાય છે મન, વાણી અને કાયામા થતો મમત્વભાવ દૂર થાય છે આત્મજ્ઞાન થવાથી બાહ્ય પદાર્થોમા રાગ અને દ્વેષ થતો નથી, આત્મા ઉપર પણ (આગળની ઉત્તમ સામ્યદશામા) રાગ થતો નથી કારણ કે આત્માપર પણ રાગ કરવાનુ કઈ કારણ રહેતું નથી ખરેખર આત્મજ્ઞાનિયોજ સમતાને પ્રાપ્ત કરે છે આત્મ જ્ઞાન કરવુ તે સહેલ છે પણ આત્માની સમતા પ્રાપ્ત કરવી તે મુશ્કેલ છે અજ્ઞાનિ જનો તો આત્માના જ્ઞાનના અભાવે કારણપ્રસગે બલાત્કારથી ઉપરઉપરની સમતા રાખે, પણ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક થતી સમતાના અભાવે સંસારસમુદ્રથી તરી શકતા નથી દ્રવ્યચારિત્રની તો પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, અ ભવ્ય જીવો પણ દ્રવ્યચારિત્ર તો લેઈ નવગ્રૈવેયક પર્યંત જાય છે પણ તત્ત્વની શ્રદ્ધાના અભાવે દ્રવ્યચારિત્રથી ભાવચારિત્રરૂપ સમતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, ભાવચારિત્રમાટે આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે આત્મજ્ઞાનાર્થ ભવ્યાત્માઓએ સદાકાલ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આત્મજ્ઞાનની, પિસ્તાલીશ આગમ વગેરે જે જે હેતુઓથી પ્રાપ્તિ થાય તે તે હેતુઓનું પણ અવલબન કરવુ જોઇએ, એમ અકારનુ ફળ છે

માનપ્રતિષ્ઠા, લક્ષ્મી, કુટુબ, કીર્તિ, નામનાદિને માટે તો સદાકાળ મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે બાહ્ય જગત્મા ચાવા થવા (પ્રસિદ્ધ થવા) અનેક જાતના ઉદ્યમ કરો પણ અતે ક્ષણિક વસ્તુઓમાં ક્ષણિકપણુજ પ્રાપ્ત થશે બાહ્યની માનપ્રતિષ્ઠા, ભવિષ્યભવમા સાથે આવનાર નથી, લક્ષ્મીમાટે લાખો ઉદ્યમ કરવામા આવે તો પણ તે પરભવમા સાથે આવનાર નથી, કુટુબ પણ સ્વાર્થની ખાતર સ્નેહ રાખે છે ચેલા, ચેલીઓ પણ સ્વાર્થની ખાતર સ્નેહ રાખે છે, ભક્તો પણ સ્વાર્થની ખાતર સ્નેહ રાખે છે, આવી બાહ્યવસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કરનારા મોટા મોટા રાજાઓ, બાદશાહાઓએ પણ અતે હાથ ઘસ્યા છે, અને મુખે બોલ્યા છે કે અરેરે! અતે કોઈ કોઈનુ થયુ નહિ, ખરી શાતિ મળી નહિ આમ અનેક મનુષ્યોએ નિશ્ચય કર્યો છે મોટા મોટા વિદ્વાનો અને પ્રોફેસરોએ પણ આમ નિશ્ચય કર્યો છે ત્યારે હવે બાહ્યના માટે જીવન નકામુ ગાળવુ એમ તો યોગ્ય લાગતું નથી તેમ આત્માર્થિઓના મનમાં નિશ્ચય થાય છે

આત્માની શાતિજ ખરી છે એમ આત્મજ્ઞાન થતાં નિશ્ચય થાય છે, માટે આત્મજ્ઞાનમાટે સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરવી જોઇએ સદ્ગુરૂનુ બહુ માન કરવુ જોઇએ સદ્ગુરૂના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ, કારણ કે

પ્રથમ ધોરણવાળાની નિન્દા કરે તે પણ અયોગ્ય ગણાય. એકેકથી નિન્દા કરી જુદા પડવાથી કલાસોની નષ્ટતા થાય અને તેથી આખી શાળા ભાગી જાય; તેમ સ્થૂલક્રિયા અને ધર્મની સૂક્ષ્મક્રિયા કરનારાઓમાં પણ સમજી લેવું. સમજીને પરસ્પર સંપીને રહેવું જોઈએ.

ધ્યાન અને સમતામાં ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવની અપેક્ષાએ ભેદ પણ પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાતાઓના અનુભવમાં તે કોઈ અપેક્ષાએ ભાસ્યા કરે છે. ત્રયોદશગુણસ્થાનકની સમતામાં ક્ષાયિકભાવ હોવાથી ક્રિયાની જરૂર પડતી નથી. બાકી બે ધ્યાન તો હોય છે તે ધ્યાનક્રિયા ચૌદમા ગુણઠાણા સુધી હોય છે. માટે મુક્તિના પ્રતિ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉપકારી છે, જ્ઞાન અને ધ્યાનક્રિયા વિના મુક્તિ નથી, માટેજ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મુક્તિ છે. પ્રથમ જ્ઞાન અને પશ્ચાત્ સ્થૂલ વા ધ્યાનરૂપ સૂક્ષ્મક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે. पढमं नाणं तओदया. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પણ પ્રથમ જ્ઞાન અને પશ્ચાત્ દયારૂપ ક્રિયાની સ્થિતિ જણાવી છે, અને પશ્ચાત્ સમતારૂપ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનને રાગ અને દ્વેષથી ભિન્ન રાખવું આવી સમતારૂપ ક્રિયા ક્ષણે ક્ષણે પ્રસંગ પામી કરવાની આવશ્યકતા છે. સમતાથીજ સાક્ષાત્ આત્મસુખ વેદાય છે.

શુદ્ધધ્યાનરૂપ ક્રિયા કરવાથી શું ફલ થાય છે.

श्लोकौ

प्राधान्यं शुद्धवीर्यस्य, ध्याने भवति निश्चलम् ।
शुद्धवीर्यं क्रियारूपं, क्षयोपशमभावतः ॥ ४३ ॥
क्षयोपशमवीर्यात्मा, क्रियैव ध्यानमात्मनः ।
आत्मधर्मस्थिरीभावे, ध्यानं हि ज्ञानसङ्गकृत् ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ:—ધ્યાનમાં શુદ્ધવીર્યનું પ્રાધાન્ય નિશ્ચલ છે. ક્ષયોપશમભાવથી શુદ્ધવીર્ય ક્રિયારૂપ છે, ક્ષયોપશમભાવીયવીર્ય ક્રિયારૂપજ આત્માનું ધ્યાન છે, આત્મધર્મની સ્થિરતામાં જ્ઞાનસંગકૃત્ ધ્યાન જ છે.

ભાવાર્થ:—ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના પહેલા બે પાયા ધ્યાવતાંપર્યંત ક્ષયોપશમભાવીય શુદ્ધવીર્યનું પ્રાધાન્યપણું છે. રાગદ્વેષમાં જે વખતે આત્માનું વીર્ય ન પરિણમે તે વખતે તે શુદ્ધવીર્ય કહેવાય છે. બારમા ગુણઠાણાસુધી ક્ષયોપશમભાવસહિત ધ્યાન કહેવાય છે, પંચભાવનું જેણે સ્વરૂપ જાણ્યું હશે તે આ બાબતમાં વિશેષ સમજી શકશે. ધ્યાનમાં ક્ષયોપશમભાવનું જ્ઞાન છે, ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમભાવ વા ક્ષયોપશમભાવ વા દશમા

ગુણઠાણે લોભનો ક્ષય થતાં ક્ષપકશ્રેણિમાં મોહનીયનો ક્ષાયિકભાવ તથા ક્ષયોપશમભાવનુ વીર્ય હોય છે હાલ સાતમા ગુણસ્થાનકપર્યંત જઈ શકાય છે સાતમા ગુણસ્થાનકે ક્ષયોપશમભાવનુ જ્ઞાન હોય છે ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ વા ક્ષયોપશમભાવ હોય છે, ક્ષયોપશમભાવનું વીય હોય છે, ભાવમન તથા દ્રવ્યમન હોય છે, શુકલલેશ્યાના વિશુદ્ધ પરિણામ હોય છે, સાતમા ગુણસ્થાનકે જે ધ્યાન છે તેમાં શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય છે, અને ત્યાં સહાયતા મનની વર્તે છે

અન કહેવાનુ કે, ધ્યાનમા જ્ઞાન, ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વ અને વીર્ય એ ચાર ગુણની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે ધ્યાનમાં ઉપયોગ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનનો વ્યાપાર ઠરે છે, સમ્યક્ત્વ પણ કોઈ જાતનુ હોવાથી ત્યા સમ્યક્ત્વ પણ ઘટે છે, ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ વા ક્ષયોપશમભાવ હોવાથી ત્યા ચારિત્રનો વ્યાપાર પણ ઘટે છે ક્ષયોપશમભાવનુ વીર્ય હોવાથી જ્ઞાન, ચારિત્રાદિ ગુણોની શક્તિને પણ બળ મળે છે ભાવમન પણ શુકલલેશ્યામય હોવાથી વિશુદ્ધ પરિણામવાળુ હોય છે, તે વખતે આત્માનો સુખ ગુણ પણ આવરણોનો નાશ થવાથી સાક્ષાત્ અનુભવાય છે, આવી આત્મધ્યાનની દશામા અપ્રમત્તપણું મુખ્યપણે વર્તે છે અનુત્તરવિમાનવાસી દેવતાનાં સુખ કરતા પણ આત્મા તે વખતે અનતગુણ સહજસુખનો ભોક્તા બને છે

ધ્યાન વખતે ક્ષયોપશમભાવનુ વીર્ય પણ રાગદ્વેષમા પરિણમતું નથી માટે તે નિશ્ચલ કહેવાય છે ક્ષયોપશમભાવનું વીર્ય છે તે આત્મામાં રમણતારૂપ ક્રિયા કરે છે તેથી તે પણ ક્રિયારૂપ કારણકાર્યની અપેક્ષાએ કહેવાય છે

ધ્યાનમાં જે શક્તિ વિશેષ ભાસે છે તે વીર્ય છે તેમજ જે સ્થિરતા ભાસે છે તે ચારિત્ર છે જે ઉપયોગ છે તે જ્ઞાન છે, ધ્યાનને બળ આપવાની ક્રિયા, ક્ષયોપશમવીર્યની છે મનોબલ, વચનબલ અને કાયબલ પણ ક્ષયોપશમવીય કહેવાય છે, મનોબલ જે ધ્યાનમાં વર્તે છે તે પણ ક્રિયાવિશેષ અપેક્ષાએ જણાય છે,

આત્મધ્યાનમાં ક્ષયોપશમવીર્યની શુદ્ધતા અને પ્રાધાન્યપણું ભાસે છે મન તે વખતે પરપરિણતિમા હોતું નથી તેથી અપેક્ષાએ નિશ્ચલ શુદ્ધવીર્ય કહેવાય છે, તેના પણ મદ, તીવ્ર આદિ અનેક ભેદ અપેક્ષાથી કહેવાય છે ક્ષયોપશમવીર્યરૂપ જે ક્રિયા આત્માના સ્વરૂપમા જ્ઞાનોપયોગની સાથે પરિણમે છે તે ક્રિયા છે અને તે આત્માનું ધ્યાન કહેવાય છે, મનોબલ અનાદિકાળથી પરમાં પરિણમતુ હતુ તે જ્યારથી આત્મામાં જ્ઞાનોપયોગે પરિણમે ત્યારથી તે આત્માની શુદ્ધક્રિયારૂપ ધ્યાન કહેવાય છે

આત્માના ધર્મની સ્થિરતામાં જ્ઞાનસહ ધ્યાન છે જ્ઞાનસહકૃતધ્યાન એ

વાક્યથી એવો ફલિતાર્થ નીકળે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના કેટલાક અજ્ઞ આ-વાઓ ધ્યાન ધ્યાન પોકારે છે, તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ધ્યાનને પામી શકતા નથી. કારણ કે જેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં ધ્યાન હોય છે, જેટલું બળ તેટલું ચાલવું થાય છે, જેટલી આંખમાં દર્શન-શક્તિ, તેટલા પ્રમાણમાંજ દેખી શકાય છે, માટે જ્ઞાન તેટલું ધ્યાન કહેવાય છે.

આ ઉપરથી ભવ્યાત્માઓએ સમજવું કે ધ્યાનમાટે પ્રથમ સદ્ગુરૂ પાસે જ્ઞાન મેળવવું. પરિપૂર્ણ જ્ઞાન વિના ગુફામાં પણ ચિત્ત ઠરવાનું નથી. ધો-બીનો કૂતરો જેમ ઘરનો નહિ ને ઘાટનો નહિ, તેમ સિદ્ધાંતના જ્ઞાનવિનાના મનુષ્યો ધ્યાન કરી શકવાના નથી. જ્ઞાન કરતાં ધ્યાનરૂપ ક્રિયા અત્યંત ઉપયોગી છે, તે કંઇ જ્ઞાનવિના પામી શકાય નહિ. આત્મજ્ઞાનવિના વૈરાગ્ય થતો નથી, અને વૈરાગ્યવિના વાસનાનો ક્ષય થતો નથી. દુનિયાના પદાર્થો-પરથી રાગ અગર દ્વેષ ટળતો નથી. આત્મજ્ઞાનવિના ચિત્તને શી રીતે વશ કરવું તે સમજી શકાય નહિ, ત્યારે ધ્યાનરૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયાની આશા તો શી રીતે રાખી શકાય ? આત્માનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં અજ્ઞાનદશાનો નાશ થાય છે ત્યારે આત્મજ્ઞાની ખાતાં, પીતાં, બેસતાં, ઉઠતાં, અને ચાલતાં પણ આત્માનું ધ્યાન ધરી શકે છે. રાગદ્વેષની અનેક વાસનાનો આત્મજ્ઞાનથી ક્ષય કરી શકે છે. પરિપૂર્ણ સ્યાદ્વાદતત્ત્વના જ્ઞાન વિના ધ્યાનની ઇચ્છાવાળાઓ કંઈ પણ સમજ્યા વિના કોઈ વખત મિથ્યાત્વ દશામાં પણ ઉતરી જાય છે. તેમના મનમાં વાસનાઓ ફૂદાફૂદ કરી મૂકે છે, માટે પ્રથમ સિદ્ધાંતાનુસાર આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ધ્યાન કરવું જોઈએ. જ્ઞાનસંગકૃત ધ્યાનની અત્યંત આવ-શ્યકતા છે, જ્ઞાનવિનાના પુરૂષોને ધ્યાનનો અધિકાર નથી. ધ્યાનયોગ ક્રિયા-રૂપ છે, તેમાં જ્ઞાનિ પુરૂષોનો પ્રવેશ થઇ શકે છે. આત્મજ્ઞાન–વૈરાગ્યવિનાના જીવો બાહ્યકષ્ટ, પ્રાણાયામ આદિથી કંઈક સિદ્ધિયો મેળવે છે, પણ તેથી તે સિદ્ધિયો તેમના આત્માના હિતમાટે થતી નથી. કારણ કે તેઓ ક્રોધી બની શ્રાપ આપી શકે છે. આત્મજ્ઞાનવિના અને વૈરાગ્યવિના બાહ્યની સિદ્ધિયોના લોભમાં પડી મુક્ત થવાનું ભાન ભૂલી જાય છે. માટેજ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાનની આવશ્યકતા છે. અત્ર બાહ્યના જ્ઞાનનો અધિકાર નથી. તત્ત્વજ્ઞાનની આવશ્યકતા સૂચવી છે. કારણ કે વ્યાકરણ, ન્યાય, રસ, અલંકાર વગેરે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય પણ ષડ્દ્રવ્યપૂર્વક આત્મજ્ઞાન, યોગજ્ઞાન કે જે જૈન શાસ્ત્રોમાં સમ્યગ્રીતે વર્ણવ્યું છે તેનું જ્ઞાન ન હોય તો તે મનુષ્યોને આત્મજ્ઞાન, અને ધ્યાનનો અધિકાર નથી. અત્ર તો આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાવી છે.

આત્મજ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાનરૂપ ક્રિયા કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે, ધ્યા-નમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેનો સંબંધ થાય છે. જ્યાં જ્ઞાન, ક્રિયા, એ બે

મળે ત્યા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે, એમા કઈ આશ્ચર્ય નથી સૂક્ષ્મજ્ઞાન અને સૂક્ષ્મક્રિયાનુ આત્મામા એવુ બળવાન ચક્ર ચાલે છે કે અનેક કર્મની પ્રકૃતિયો મૂળમાથી ટળી જાય છે આત્મજ્ઞાનથી શુક્લધ્યાનમા શક્તિમાન્ થએલા આત્મામા એટલું બધુ સામર્થ્ય પ્રગટે છે કે તે અનતભવના કર્મ ખપાવી નાખે છે તે સેમાં જો અન્ય જીવોના કર્મ હોય તો તેનો પણ નાશ કરી શકે, આવુ આત્મસામર્થ્ય વર્તે છે જેના ઘેર કોટી ધનનો વ્યાપાર ચાલતો હોય તેને સામાન્ય વ્યાપાર ગમે નહિ, તેમ આત્મધ્યાનીઓના ત્યા મોટામા મોટો ધ્યાનક્રિયારૂપ ધર્મનો વ્યાપાર ચાલતો હોય છે તેથી તે પ્રમત્તદશાની ધર્મક્રિયાઓમા પણ લક્ષ્ય આપતા નથી, અર્થાત્ અપ્રમત્તદશામા ધ્યાનજ કર્યા કરે છે અપ્રમત્તદશાના ધ્યાનમા ન રહેવાય ત્યારે તે પ્રમત્તદશાની ધર્મક્રિયાઓને અવશ્ય કરે છે યોગ્ય છે કે મુનિયોએ સૂક્ષ્મક્રિયામાથી મન પાછુ હઠે ત્યારે તેને ધર્મની નિરવદ્ય સ્થૂલક્રિયાઓમાં રોકવુ જ્ઞાન કરતા ક્રિયા ઉત્તમ છે તે આવી અપેક્ષાએ સર્વેને સમજાય છે, આત્મજ્ઞાન એ રૂપુ છે અને આત્મધ્યાન વા આત્મામા રમણતા એ સોનું છે, એમ જાણીને આચારમા મૂકવુ તે ચારિત્રરૂપ ક્રિયા જે કરે છે તેને ઇન્દ્રો પણ નમસ્કાર કરે છે આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન અને આત્મધ્યાનરૂપ ક્રિયા એ બેનો અત્યત આદર કરવો જોઇએ

સિદ્ધાતોમા પણ જ્ઞાનક્રિયાથી મુક્તિ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે જણાવે છે.

શ્લોકો

अतो ज्ञानक्रियाभ्यां च, मुक्तिः सूत्रे प्रदर्शिता ।
एकान्ततोहि मिथ्यात्व, मेकान्तवाददर्शिनाम् ॥ ४५ ॥
सप्तभगीनयोपेतं, सम्यक्स्याद्वाददर्शनम् ।
आत्मज्ञानाय विज्ञेयं, भव्यजिज्ञासुभिःशुभम् ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ—તેમાટે જ્ઞાન અને ક્રિયાથી સૂત્રમા મુક્તિ દેખાડેલી છે એકાતથી એકાતવાદિયોને મિથ્યાત્વ દર્શાવ્યુ છે સપ્તભગી અને સાત નયોવડે પ્રત્યેક પદાર્થની પ્રરૂપણા કરવી તે સમ્યક્ સ્યાદ્વાદદર્શન કહેવાય છે ભવ્ય જીજ્ઞાસુઓએ આત્મજ્ઞાનમાટે તે વિજ્ઞેય છે

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં યુક્તિયો દર્શાવી છે તે માટે જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે મુક્તિ થાય છે સૂત્રોમાં પણ એથીજ મુક્તિ દેખાડેલી છે જ્ઞાન (જાણવુ) ક્રિયા, આત્મા આઠ કર્મથી મુક્ત થાય તેવી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ યથાયોગ્ય ક્રિયા કરવી, જે જે ઉપાયોથી રાગ અને દ્વેષ ઘટે તેવી જિનાજ્ઞાનુસાર ક્રિયા કરવી, સાધુ અને શ્રાવકના ધર્મની ક્રિયાથી મુક્તિ થાય છે

જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાનદર્શન, અને ચારિત્રની પ્રાપ્તિ માટે જે જે ક્રિયાઓ કરવી તે પણ સત્ક્રિયા છે. અસંખ્યયોગથી પણ મુક્તિ છે માટે અસંખ્યયોગરૂપ ક્રિયા પણ મુક્તિના પ્રતિ હેતુભૂત છે. વ્યાવહારિક જે જે ધર્મક્રિયાઓ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે કે જેનાથી પરિણામની શુદ્ધિ થાય છે તે તે ક્રિયાઓ, ગુરૂઆજ્ઞાનુસાર આદરવી જોઇએ. જૈનસિદ્ધાંતોમાં કહેલી ક્રિયાઓની કેવા પ્રકારની આવશ્યકતા છે, તે સમજીને તેના યોગ્ય અધિકાર મેળવી તેનો આદર કરવો જોઇએ. આત્મા પોતાના સદ્ગુણોનો પ્રકાશ કરે એવી ક્રિયાઓને ચારિત્ર કહે છે. કારણરૂપ ચારિત્રને દ્રવ્યચારિત્ર કહે છે અને ફળરૂપ ચારિત્રને ભાવચારિત્ર કહે છે. ભાવચારિત્ર, ઉપશમ ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવરૂપ છે, એ ત્રણની પ્રાપ્તિ માટે જે જે પ્રયત્ન કરવા તે દ્રવ્યચારિત્ર કહેવાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો નાશ કરવા જે જે પ્રયત્ન કરવા તે દ્રવ્યચારિત્ર કહેવાય છે.

બાહ્યની ક્રિયાઓ જે જે ધર્મની ધર્મસૂત્રોમાં બતાવી હોય તે તે ક્રિયાના જે જે મુદ્દાઓ જે જે નયોની અપેક્ષાએ કહ્યા હોય તે તે બરાબર સમજીને આત્માના ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયાઓ કરવામાં મનને જોડી દેવાથી બાહ્યભાવમાં ભટકતું મન બંધ થશે. મનની ક્રિયાઓ આત્માના સમ્મુખ કરવી. અર્થાત્ સારાંશ કે, આત્માના સદ્ગુણોના ચિંતવનમાંજ મનની ક્રિયા થવી જોઇએ. અરિહંતાદિક પંચપરમેષ્ઠિ તથા, જ્ઞાનાદિ ચાર પદના ગુણોનું ચિંતવન મનમાં કરવું. વાણીવડે પ્રભુના ગુણ ગાવા, તેમજ, ધર્મોપદેશ દેવો, અને ધર્મચર્ચા કરી તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ મેળવવો, કાયાની ક્રિયા પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે કરવી.

પરમાત્માની મૂર્તિ વા સ્થાપનાચાર્ય આગળ ધર્મની તે તે ક્રિયાઓ કરવી, તદ્ધેતુ અને અમૃતક્રિયામાં વિશેષતઃ લક્ષ્ય આપવું. પ્રથમાવસ્થાની ક્રિયામાં જો કે કંઈ ભૂલ થાય તો પણ દરરોજ ભૂલો સુધારીને શુદ્ધ ક્રિયાઓ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. તપનું અજીર્ણ ક્રોધ છે, જ્ઞાનનું અજીર્ણ અહંકાર છે, અને ક્રિયાનું અજીર્ણ પરની નિંદા છે. પારકી નિન્દા કરવાથી ક્રિયાની શુદ્ધિ થતી નથી. જૈનશ્વેતાંબર માર્ગમાં હાલ તો ઘણા ગચ્છો છે, તેઓની ભિન્નતા ક્રિયા વગેરેની બાબતમાં દેખાય છે, તો પણ ક્રિયાની ભિન્નતાથી જીવોએ પરસ્પર લડી મરવું જોઈએ નહિ, મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ ધારણ કરવી.

એકલા જ્ઞાનથી વા એકલી ક્રિયાથી મુક્તિ થતી નથી. જ્ઞાનવિનાની ક્રિયાથી કંઇ કર્મનો ક્ષય થતો નથી, તેમજ જ્ઞાનમાત્રથી સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થતો નથી. જ્ઞાનપક્ષી સર્વથી આરાધક છે અને દેશથી વિરાધક છે, અને ક્રિયાપક્ષી દેશથી આરાધક છે અને સર્વથી વિરાધક છે, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેને માનનાર તો અનેકાન્તવાદી હોવાથી સર્વથીજ આરાધક છે.

શુષ્કજ્ઞાન અને શુષ્કક્રિયાથી મુક્તિ થતી નથી, ગાડરીયા પ્રવાહની પેઠે અધશ્રદ્ધાથી જેઓ ક્રિયા કરે છે તેઓ ઉચ્ચ કોટિપર ચઢી શકતા નથી ક્રિયા કરનારાઓને ભલામણ છે કે તેઓ અધક્રિયા થાય છે એમ જાણી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરે નહીં, પણ શુદ્ધક્રિયા કરવાનો ખપ કરે કારણ કે, ક્રિયા ન કરવાથી ઉપર ચઢાતું નથી પણ પાછુ ઉતરાય છે અધ્યાત્મજ્ઞાનપૂર્વક ધર્મક્રિયાઓનો આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ જો કે સ્થૂલદૃષ્ટિવાળા જીવોને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય, તો પણ ગીતાર્થ અધ્યાત્મજ્ઞાનીની આજ્ઞાપૂર્વક ધર્મક્રિયાઓ કરવી જોઇએ જે જે ક્રિયાઓમાં અત્યત શુદ્ધ પ્રેમ, ભક્તિ, ઉત્સાહ, વૈરાગ્ય, આનદ પ્રગટે તે તે ક્રિયાઓમા વિશેષત આદર કરવો જોઇએ પ્રભુપદ, ષડાવશ્યકની ક્રિયા, આદિ ક્રિયાઓ જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને કરવામા આવે તો અધ્યાત્મા ઉત્તરોત્તર ચઢતો જાય છે

માનપૂજા, કીર્તિની લાલચ, આજીવિકાની લાલચ, વગેરે આશયથી ધર્મની ક્રિયાઓ કરવામા આવે તો મુક્તિની સિદ્ધિમાટે થતી નથી સમતા, જ્ઞાન, ભક્તિ આદિપૂર્વક ક્રિયાઓ કરવામા આવે તો આત્મકલ્યાણ થઈ શકે જે જે ધર્મની ક્રિયાઓથી ઉપશમપણું પ્રાપ્ત થાય તે તે ક્રિયાઓ કરવા લાયક છે

કેટલાક એકાતપક્ષથી જ્ઞાનવિના ક્રિયામાજ અધશ્રદ્ધાથી ધર્મ માનનાર અધ્યાત્મજ્ઞાનની નિન્દા કરે, ધિક્કારે, સદ્ગુણ લે નહિ જ્ઞાનિની આશાતના કરે, ધમાધમ ચલાવે, આત્મજ્ઞાન ઉપર ઝેર હોય, અધ્યાત્મજ્ઞાનિયોને ઉડાવતા હોય, તેવાઓની તેવી પ્રવૃત્તિ પ્રશસ્ય નથી, અને તેવી પ્રવૃત્તિથી તેઓ આત્મકલ્યાણ કરી શકતા નથી

કેટલાક નામમાત્ર અધ્યાત્મજ્ઞાની વા શુષ્કજ્ઞાની બન્યા હોય, સદાચર ણથી વિમુખ હોય, આત્માનુ ધ્યાન કરે નહિ, ધ્યાન વા સમતારૂપ ક્રિયા કરતા ન હોય, ધાર્મિક ક્રિયાઓની નિન્દા કરતા હોય, ક્રિયાપક્ષનું એકાતે ખડનજ કરતા હોય, કઈ પણ કરવુજ નહિ એમ માને અને સાસારિક આશ્રવોની ક્રિયાઓ તો કર્યા કરે, ધર્મના વ્યવહારોને એકાતે નિન્દે, તેવાઓની દશા ચિંતનીય છે તેવા જીવો સદ્ગુણદૃષ્ટિથી અનેકાંતવાદ ધારણ કરે, તો જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સબન્ધ ધારીને અલ્પ કાલમા મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરી શકે

•આત્મજ્ઞાનિયો સ્થૂલ (બાહ્ય) અને આભ્યતર (સૂક્ષ્મ) ક્રિયાઓ અવિકારદશા પ્રમાણે કરી આત્મસ્વરૂપાનન્દને અનુભવે છે આત્મિક સુખના અનુભવીઓ નિમિત્ત અને ઉપાદાનક્રિયાનું કારણકાર્યપણે સ્વરૂપ સમજી યથાયોગ્ય ધર્મક્રિયાઓમાં મગ્ન રહે છે બાહ્યક્રિયાઓના અનેક ભેદ છે તેમાથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે ક્રિયાઓ યો ય છે તેનો તે આદર કરે છે અને અન્યના અધિકારની જે ક્રિયાઓ છે તેનો પોતે આદર કરતા નથી, તો પણ તેનું ખડન

કરતા નથી. કારણ કે અધિકાર પ્રમાણે ભિન્ન રૂચિવાળા જીવો ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓને અવલંબીને પણ અભ્યંતર આત્મરમણતારૂપ ભાવચારિત્રમાં આવવા ઇચ્છે છે. એક નગરને પચીશ દરવાજા હોય તો પણ ગમે તે દરવાજાથી નગરમાં ઇચ્છિત સ્થાને જવાની જરૂર છે. જૈનસિદ્ધાંતોના અનુસારે વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ કરી આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવી. ધર્મક્રિયા કરતાં મનની શુદ્ધિ થાય છે, અનેક વિષયોમાં પરિભ્રમણ કરતું ચિત્ત સ્થિર થાય છે, ધર્મધ્યાનનું અવલમ્બન થાય છે.

કેટલાંક દર્શન અક્રિયવાદી છે, તે એમ કહે છે કે, આત્મા બંધાયોજ નથી તેથી તેને મુક્ત થવા ક્રિયા કરવી તે ભ્રમણામાત્ર છે. આવા એકાંતે અક્રિયવાદને માનનારાઓ કૃષ્ણપાક્ષિક ગણાય. જૈન દર્શનમાં સક્રિય અને અક્રિય એ બે વાદ આત્મામાં ઘટે છે, કર્મસહિત આત્મા સક્રિય છે, કર્મથી મુક્ત થયાબાદ અક્રિય આત્મા થાય છે. આશ્રવક્રિયાના વિરૂદ્ધ સંવરક્રિયાની જરૂર છે તેથી જૈનો મુક્તિમાટે ક્રિયા કરનારા હોવાથી શુકલ પાક્ષિક ગણાય છે, સંવરની ક્રિયા બે પ્રકારની છે બાહ્ય અને અભ્યંતર. આ બેમાંથી અધિકાર પ્રમાણે જે જે ભવ્યો જે જે ક્રિયાઓ સાધ્ય લક્ષ્ય રાખીને કરે છે તે અનેકાંત જ્ઞાનથી ક્રિયાવાદી હોવાથી, શુકલ પાક્ષિક ગણાય છે. આભ્યંતર સંવરરૂપ ધ્યાનાદિક ક્રિયા કરનારને કેટલાક અજ્ઞો અક્રિયવાદી કહે છે તે અયોગ્ય છે, ખરેખર તેવા અજ્ઞો ક્રિયાનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણતા નથી તેનુંજ તે પરિણામ છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર ધર્મક્રિયાઓ કરી આત્મામાં લયલીન થઈ સહજાનંદ સાધવો તેજ સાધ્યબિંદુ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનની અત્યંત આવશ્યકતા છે જ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે અને ક્રિયા આગીયા જેવી છે—જ્ઞાન દેખતું છે ક્રિયા આંધળી છે. બેનો સંયોગ થવો જોઇએ. જો એકલી ક્રિયા વા એકલું જ્ઞાન જ માનવામાં આવે તો એકાંતવાદ થાય છે અને એકાંતવાદ તેજ મિથ્યાત્વરૂપ ગણાય છે. તેથી એકાંતવાદી આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, જે જે એકાંતવાદિયો છે તે મિથ્યાત્વબુદ્ધિવાળા કહેવાય છે.

સપ્તભંગી અને સાત નયસહિત પદાર્થનું સ્વરૂપ કહેવાથી સ્યાદ્વાદ દર્શનની સિદ્ધિ થાય છે, તેમાં એકાંતવાદ નથી માટે તે સમ્યગ્ સ્યાદ્વાદદર્શનની ખ્યાતિથી જગત્માં જયકારી વર્તે છે.

આત્મજ્ઞાનમાટે સ્યાદ્વાદદર્શન ભવ્યોએ જાણવા યોગ્ય છે, સ્યાદ્વાદદર્શનના જ્ઞાનથી એકાંત આગ્રહ, મતભેદ, ધર્મભેદ, ધર્મનાં ખંડન, મંડન અનપેક્ષવાદ, ધર્મકલેશ અને મિથ્યાબુદ્ધિ આદિ સર્વ દોષોનો નાશ થાય છે અને આત્મામાં સમતા પ્રગટે છે, તેથી આત્મા પરાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

સ્યાદ્વાદદર્શન પ્રમાણે આત્મદ્રવ્યને ઉદ્દેશી મુમુક્ષોએ ઉદ્યમ કરવો જોઇએ.

શ્લોક

आत्मधर्मं समालम्ब्य, यतितव्य मुमुक्षुभिः ।
आत्मा हि ज्ञापनीयश्च, भव्यानां शर्महेतवे ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ —મુમુક્ષુઓએ આત્મધર્મને અગીકાર કરીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને મુમુક્ષુઓએ ભવ્ય જીવોને આત્માનું સ્વરૂપ જણાવવુ જોઇએ, આત્માનું સ્વરૂપજ ભવ્યોને આત્મિક સુખમાટે થાય છે

ભાવાર્થ —આત્માને અધિકાર કરીને જે કરવુ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે, તાત્પર્યાર્થ કે અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સવરની ક્રિયાઓમા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, અને ભવ્ય જીવોને મોક્ષસુખમાટે આત્માજ જણાવવો જોઇએ, જગત્મા આત્માની શુદ્ધ ક્રિયા મૂકીને અશુદ્ધ ક્રિયા કે જે આશ્રવરૂપ ગણાય છે, તેને કરનારાઓ ઘણા હોય છે, જગત્ની ઉન્નતિનો ઉપદેશ આપનારા ઘણા હોય છે, પણ તેવા ઉપદેશકો પોતાનું શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને અન્યોને પણ શાશ્વત સુખાર્થે ઉપકારી બની શકતા નથી દુનિયાના સુખમાટે અનેક જીવો ઉદ્યમ કર્યા કરે છે, દુનિયાના કૃત્રિમ સુખમાટે અનેક ઉપદેશો અપાય છે, પુસ્તકો રચાય છે, યત્રો બનાવાય છે, વ્યાપારો કરાવાય છે, રાજ્યના અને પ્રજાના સુધારા કરવાય છે, રાત્રીદીવસ ઘાણીના બલદની પેઠે ગદ્ધાવૈતરૂ કરાય છે, સુખની જખનામા ઉંઘ પણ આવતી નથી, ઝાડીવાડી લાડીમાટે ન કરવાનુ કરાય છે, સસારની ઉપાધિમા ખુચી રહેવાય છે, અને આખી ઉમર તેમાં ગાળવામા આવે છે તો પણ આત્માને સદાનું સુખ મળતું નથી, સાન્નિપાતિકની પેઠે ચિત્તની સ્થિરતા રહેતી નથી આવી સાસારિક ક્રિયાઓ કરનાર તથા તેના ઉપદેશ આપનારાઓને સત્યસુખ મળતું નથી ઉલટા કર્મ બાધી સસારમા પરિભ્રમણ કરે છે માટે, મુમુક્ષુ જીવે આત્મિકક્રિયા કરવી જોઇએ, દેવગુરૂ અને ધર્મની આરાધના વા આત્માનુ ધ્યાન, આત્માનો ઉપયોગ ઇત્યાદિને આત્મિક ક્રિયા કહેવામા આવે છે, આત્માને ઉદ્દેશીને જે જે ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે, તેમા બાહ્યસુખની ઇચ્છાના અભાવે આત્મિક ક્રિયાઓ શાશ્વત સુખને પ્રગટાવનારી થાય છે

આત્માનું બળ એવુ થવુ જોઈએ કે જેવી આત્માનો સત્ય આનદ અનુભવાય આત્માના આનદની ખુમારી આવે છે ત્યારે મુક્તિના સુખનો વિશ્વાસ બરાબર હૃદયમાં થાય છે

સારમાં સાર આત્મા છે, આત્માવિના સુખ નથી ત્યારે મુમુક્ષુએ સર્વ જીવોને આત્માજ જણાવવો જોઇએ, મુમુક્ષુઓ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભવ્ય

જીવોને સુખ મળે એવો ઉપદેશ કરે છે, દુઃખપ્રદ સાંસારિક કાર્યોનો ઉપદેશ કરતા નથી. જે જે જીવો ભૂતકાલમાં મુક્તિ ગયા છે. મહાવિદેહમાં હાલ મુક્તિ જાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં જશે તે સર્વ આત્માના આલંબનથી, આત્માને જાણવાથી આત્મામાં રમણતા કરવાથીજ સમજી લેવું.

ક્ષણિક સુખ જણાવનારનો પામર મનુષ્ય મોટો ઉપકાર માને છે પણ તે સમજતો નથી કે ઉલટું તેથી મ્હને સત્યસુખ મળતું બંધ થાય છે, ક્ષણિક સુખને જણાવનારનો ઉપકાર પણ ક્ષણિક છે અને સત્ય નિત્ય સુખ જણાવનારનો ઉપકાર પણ ઉત્તમોત્તમ અને સદાનો છે. ક્યાં વિષ અને ક્યાં અમૃત, ક્યાં સરસવનો દાણો અને ક્યાં મેરૂપર્વત, ક્યાં કીડી અને ક્યાં ઇન્દ્ર મહારાજા, સત્ય સુખ જેનામાં છે એવા આત્માને જણાવનાર ચડતી ઉપમાએ મોટા ઉપકારી છે.

જે સત્ય સુખમય હોય તેજ વસ્તુને દેખાડવી જોઇએ એવી વસ્તુ આત્મા છે, માટે આત્માને જણાવવો કે જેથી ભવ્યાત્માઓ મોક્ષનાં સુખ પામે.

આત્મજ્ઞાનોપદેશથી ઉપદેષ્ટાઓ તીર્થંકર થઇ મુક્ત થાય છે.

શ્લોકાઃ

आत्मज्ञानोपदेशेन, भव्यानामुपकारकाः ।
तीर्थकृत्त्वं समासाद्य, यान्ति मुक्तिगृहं शुभम् ॥ ४८ ॥
सर्वपरोपकारेषु, देशनाया उपक्रिया ।
प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्यां, सतामेतादृशी स्थितिः ॥ ४९ ॥
द्रव्यपरोपकारेण, साध्या भावोपकारता ।
निष्कामवृत्तितो भव्यैः, साध्यं लक्ष्यं सुखास्पदम् ॥ ५० ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્મજ્ઞાનોપદેશવડે સાધુઓ, ભવ્યોને ઉપકાર કરનાર એવું તીર્થંકરપણું પામી મુક્તિગૃહમાં જાય છે. સર્વ પ્રકારના પરોપકારમાં આત્માની દેશનાનો ઉપકાર શ્રેષ્ઠ સત્યતાને પામે છે. સત્પુરૂષોની એવા પ્રકારની સ્થિતિ છે.

દ્રવ્યપરોપકારવડે ભાવ ઉપકારતા સાધવા યોગ્ય છે. એમ નિષ્કામવૃત્તિથી આત્મસાધક સાધુઓએ સુખાસ્પદ એવું શિવપદ સાધવું જોઇએ.

ભાવાર્થઃ—આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશવડે તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય છે, 'સવી જીવ કરૂં શાસન રસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી.' પ્રશસ્ત સરાગ ભાવમાં પરિણમેલ કોઈ ભવ્યાત્મા જ્યારે મનમાં વિચારે છે કે સર્વ જીવોને જૈન શાસનના રસિક બનાવી દઉં એવી ભાવદયાનો સાગર પ્રગટતાં તીર્થંકર નામ-

કર્મના દલિક ગ્રહણ કરે છે, આ ઉપાયથી આત્મસાધકોને તીર્થંકર પદની ઇચ્છા હોય તો દેશનાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ, સર્વ જીવોને ધર્મી બનાવવા આવી ભાવદયાનો સાગર હૃદયમા ઉછળતા તીર્થંકરનામ કર્મ અનેક જીવોએ ભૂતકાલમા બાધ્યુ અને બાધશે તેમજ મુક્તિ પામ્યા અને પામશે, મનમાં ભાવદયાના ઉપદેશની ભાવના ઉલ્લસે અને વાણીવડે ઉપદેશ ન દેવાય તોપણ તીર્થંકરનામ કર્મ બધાય છે, જેઓ અન્યને ઉપદેશ દેવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, ફક્ત પોતેજ તરવુ એમ ઇચ્છે છે, કોઇને ઉપદેશ આપતા નથી તે કેવલજ્ઞાની થાય છે તોપણ મૂકકેવલી રહે છે ભવ્ય જીવોને અનત સુખ આપવા જેઓની ઇચ્છા છે તેઓએ ભવ્ય જીવોને તારવામાટે આત્મધર્મ ઉપદેશ આપવા તૈયાર થવુ પાપના ઉપદેશ કરતા પુણ્યનો ઉપદેશ અત્યુત્તમ છે, આશ્રવના ઉપદેશ કરતા સવરનો ઉપદેશ અત્યુત્તમ છે મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ વા મિથ્યાત્વ ગ્રથો બનાવવા કરતાં સમ્યક્ત્વનો ઉપદેશ અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેવા ગ્રથો બનાવવા તે અનતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે

વ્યાવહારિક વિદ્યાની કેળવણીનો ઉપદેશ અને તત્સબધી ગ્રથો રચવાના કરતા ધાર્મિક વિદ્યા અને તત્સબધી ગ્રથો રચવા તે અત્યુત્તમ કાર્ય છે, દ્રવ્યજ્ઞાનના ઉપદેશ કરતા ભાવજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો વા તે પ્રાપ્ત કરવુ તે અનતગુણ ઉત્તમ છે, અશુદ્ધ વ્યવહારમા પ્રવૃત્યર્થ ઉપદેશ આપવાના કરતા શુદ્ધ વ્યવહારમા પ્રવૃત્યર્થ ઉપદેશ આપવો તે અનતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે આજીવિકાનો ઉપદેશ આપવા કરતા મન અને આત્મા સુધરે તેવો ઉપદેશ આપવો વા તેમાટે સહાય આપવી તે ઉત્તમ કાર્ય છે વ્યવહારમા રહેવાનો ઉપદેશ આપવા કરતા આત્માના ધર્મમાં રહેવાનો ઉપદેશ આપવો તે અનતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, સસારસુધારાના ઉપદેશ કરતાં ધર્મના સુધારાનો ઉપદેશ આપવો તે અનતગુણ ઉત્તમ કાય છે, શ્રાવક કરવાનો ઉપદેશ દેવા કરતા સાધુ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે અનતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, એકાત ધર્મનો ઉપદેશ કરતા અનેકાત ધર્મનો ઉપદેશ આપવો એ અનતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, રાગદ્વેષવૃદ્ધિકારક ઉપદેશના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય તેવો ઉપદેશ આપવો તે અનતગુણ ઉત્તમ છે, અશાતિના ઉપદેશ કરતાં શાતિનો ઉપદેશ અનતગુણ ઉત્તમ છે એકાત વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવવા કરતા અને કાતપણે વસ્તુ સ્વરૂપ બતાવવુ (ઉપદેશવુ) એ અનતગુણ ઉત્તમ છે, એકેક નયથી એકાતે વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવાનો ઉપદેશ આપવા કરતા સાત નયોથી અનેકાતપણે વસ્તુધર્મ સમજાવવામાટે ઉપદેશ આપવો એ અનતગુણ ઉત્તમ છે જડ પદાર્થના જ્ઞાનમાટે ઉપદેશ આપવો તેના કરતા આત્મજ્ઞાનમાટે ઉપદેશ આપવો એ અનતગુણ ઉત્તમ છે આમ અપેક્ષાએ સમજવુ આ ઉપરથી ભવ્યોના સમજવામા આવશે કે આત્મ

જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો તે સર્વ પ્રકારના ઉપદેશમાં શ્રેષ્ઠ છે, આ ઉપરથી એમ કહેવાનું નથી કે અન્ય જે જે ઉપદેશો આપવા તે ખોટા છે. તે પણ અપેક્ષાએ યોગ્ય છે, અન્ય તત્ત્વોનો ઉપદેશ તે કારણ છે અને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કારણ છે, કારણ કે સર્વ જગત્‌ના જડ પદાર્થોને જાણવા ઉદ્યમ કર્યો, તેનો ઉપદેશ આપ્યો, પણ જ્યાંસુધી આત્મા એ શું છે તેનો ઉપદેશ ન આપ્યો ત્યાંસુધી જગત્‌ના ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો એમ કહી શકાય નહીં, સર્વ જિનાગમોના ઉપદેશની આવશ્યકતા છે પણ તેમાં આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશની અત્યંત આવશ્યકતા છે, તેમાં પણ સમજવાનું કે દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો તેજ શ્રેષ્ઠ છે. આત્મજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન એમ તો સર્વ પોકારે છે, પણ સાત નય, સપ્તભંગી નિક્ષેપપૂર્વક અનેકાંતપણે આત્માને જાણવો અને તેનો ઉપદેશ આપવો એ કંઈ સામાન્ય વાત નથી. કોઈ વિરલા દ્રવ્યાનુયોગપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે અને તેમ જાણે છે. આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની રૂચિ થવી વા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એ કંઈ સહેલી વાત નથી. કોઈ ભાગ્યવંતને, આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો સ્યાદ્વાદપણે ઉપદેશ આપવો સુજે છે.

સર્વ પરોપકારોમાં ભાવદેશનાનો ઉપકાર મોટો છે. આ ઉપરથી ભવ્યો સમજશે કે જે સાધુઓ ભાવદેશનાથી ભવ્ય જીવોને તારે છે ત્હેના સમાન કોઈ મોટો ઉપકાર કરી શકતું નથી. સુદર્શનાચરિત્રમાં પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.—सुदर्शनाचरित्रे.

जिणिंदधम्मोवएसदाणं महातित्थं ॥

વીતરાગકથિત ધર્મના ઉપદેશનું દાન એ મોટું તીર્થ છે, એજ મોટી યાત્રા છે.

गाथा.

जिणभुवण विंवपूया, दाणदया तवसुतित्थजत्ताणं ॥
धम्मोवएस दाणं, अहियं भणियं जिणंदेहिं ॥ १ ॥
एगंपि जो पवोहइ, पावासत्तं जिणिंदधम्मंमि ॥
सव्वजियाण विदिन्नं, अभय महादाण मिहतेण ॥ २ ॥
धम्मोवएसदाणं, जिणेहिं भणियं इमं महादाणं ॥
सम्मत्तदायगाणं, पडिओवयारो जओ नत्थि ॥ ३ ॥
सम्मत्तमहादाणं जीवो जो देइ धम्मवुद्धीए ॥
तंनत्थि जए जं तेण, नय विढत्तं सुहं पुन्नं ॥ ४ ॥

तिर्यंसिदनमियचल्णावि, जिणवरा जंति जोयणसयाइ ॥
जीवस्स वोहणथ्थ, पगस्सचि पावयस्स दुहि ॥ ५ ॥
पडिवोहिउय जीवो, धम्म आयरइ वज्जए पाव ॥
जम्मे जम्मे सुहिओ, हवइ सासय सुह लहइ ॥ ६ ॥

જિનમદિર, જિનપ્રતિમા, જિનપ્રતિમાપૂજા, દાન, દયા, તપ, અને તીર્થની યાત્રા ઇત્યાદિ ધર્મકાર્યો કરતા શ્રીતીર્થંકરોએ ધર્મના ઉપદેશનુ દાન દેવુ તે અધિકતર શ્રેષ્ઠ બતાવ્યુ છે

એક પણ પાપાસક્તને પ્રબોધીને તેને જે જૈનધર્મ પમાડે છે તેણે આ જગત્મા સર્વ જીવોને અભયદાન આપ્યુ એમ જાણવુ

ધર્મોપદેશનું દાન જિનોએ મોટામા મોટુ દાન કહ્યું છે સમ્યક્ત્વ પમાડનારાઓનો જેમાટે પ્રત્યુપકાર થઈ શકતોજ નથી ધર્મની બુદ્ધિથી ધ-ર્મોપદેશ દ્વારા જે ઉપદેશક મુનિરાજ સમ્યક્ત્વ મહાદાન આપે છે, તેણે દુનિયામા સર્વ પુણ્ય વા સુખ પ્રાપ્ત કર્યું ચોસઠ ઇન્દ્રો પણ જેના ચરણ-કમલમાં નમસ્કાર કરે છે એવા તીર્થંકર પણ એક પાપી જીવને બોધ દેવા સો યોજનપર્યંત જાય છે પ્રતિબોધેલો આત્મા ધર્મનો આદર કરે છે અને પાપનો ત્યાગ કરે છે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ભવ પામી સુખી થયો છતો અતે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પામી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે

આ ઉપરથી ધર્મસાધક સાધુ મહારાજાઓ સમજશે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો એમા મહાન્ ઉપકાર છે ગૃહસ્થો કરતા ધર્મોપદેશકો જગત્મા મોટો ઉપકાર કરી શકે છે તે ઉપકાર કોઈથી પણ થતો નથી અર્થાત્ અ યને ધર્મોપદેશ આપવો એ સર્વ ઉપકાર શિરોમણિ છે ધમદેશનાનો દ્રવ્યઉપકાર અને ભાવઉપકાર સમજવો જોઇએ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ યોગ્ય જે જે શાસ્ત્રો ભણાવવા, વચાવવા, ઉપદેશવાં, એ દ્રવ્યઉપકારની દેશના છે, અપેક્ષાએ એમ સમજાય છે અને સમ્યક્ત્વ યોગ્ય જે ઉપદેશ આપવો કે જેથી જીવો સમ્યક્ત્વ પામે તે ભાવઉપકારરૂપ દેશના છે, વા સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના જે જે હેતુઓ હોય, તેમજ ભાવદેશનારૂપ પરોપકારના જે જે હેતુઓ હોય તેનો ઉપદેશ દેવો તે દ્રવ્યપરોપકાર છે એવા દ્રવ્યપરોપકારવડે પણ ભાવપરોપકાર–સમ્યક્ત્વદેશનારૂપ–પ્રાપ્ત કરવો આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિના જે જે નિમિત્ત હેતુઓ હોય તેનો ઉપદેશ, સાધ્યની અપેક્ષાએ દેવો અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવો અનેકાંતપણે ઉપદેશ દેવો, આમ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાથી અન્ય જીવો ઉપર મો-ટામાં મોટો ઉપકાર કરી શકાય છે માટે યોગ્ય જીવોને યોગ્ય વિધિથી યોગ્ય ઉપદેશવડે યોગ્ય ઉપદેશકોએ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો. આત્માને આ-

ત્મારૂપે ઓળખાવવાથી મુમુક્ષુઓ આત્મજ્ઞાન પામી પરમાત્મપદ પામે છે. માટે સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી સર્વ જીવોએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેમ મન, વાણી, અને કાયાથી પ્રયત્ન કરવો, એજ હિતશિક્ષા ક્ષણે ક્ષણે સ્મરણીય છે. નિષ્કામવૃત્તિથી ભવ્યોએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શિવપદ સાધ્ય કરવું.

આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશનું માહાત્મ્ય જણાવી ગ્રંથકાર હવે આત્મામાં લક્ષ્ય રાખી મુમુક્ષુઓએ વર્તવું એમ જણાવે છે.

શ્લોક

दत्तलक्ष्योपयोगेन, वर्त्तितव्यं मुमुक्षुणा ।
आविर्भावः सुखाब्धेस्तु, जीवः परात्मतां व्रजेत् ॥ ५१ ॥

શબ્દાર્થ:—આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ લક્ષ્યમાં જેણે ચિત્ત દીધું છે એવા મુમુક્ષુએ શુદ્ધ માર્ગમાં વર્તવું જોઇએ, કે જેથી સુખસાગરનો આવિર્ભાવ થાય અને આત્મા પોતે પરમાત્મપણું પામે.

ભાવાર્થ:—બાહ્યપદાર્થો જડ હોવાથી તેમાં લક્ષ્ય દેવું યોગ્ય નથી. આત્મામાંજ ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિવડે લક્ષ્ય આપવું જોઇએ. જગત્માં આત્મા, વા પરમાત્મા વિના કોઈ ઉત્તમ પદાર્થ નથી. જેમાં જ્યારે ત્યારે પણ પરમાત્મપણું પ્રગટવાનું છે તે આત્મામાંજ લક્ષ્ય આપવાથી પ્રગટશે. જે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, દેખે છે, નિશ્ચય કરે છે તેવા આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં લક્ષ્ય ધારવું જોઇએ. આત્મામાં લક્ષ્ય દીધું છે એવા મુમુક્ષુએ ઔદયિકભાવના સાક્ષી રહી અને સમભાવે રહી, અન્તરમાં રમણતા કરવી જોઈએ. તેમ વર્તવાથી શું થાય તે બતાવે છે. સહજ આત્મિક સુખસાગરનો આવિર્ભાવ થાય છે જેમ જેમ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવપ્રમાણે વર્તન થાય છે તેમ તેમ કર્મની વર્ગણાઓ ખરે છે અને ખરેખર અશુદ્ધ પરિણતિ ટળીને શુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. જેમ જેમ રાગદ્વેષની પરિણતિ મંદ પડે છે તેમ તેમ શુદ્ધ પરિણતિયોગે અંશે અંશે આત્મિકસુખનો અનુભવ આવે છે. ક્ષાયિકભાવે પરિપૂર્ણ શુદ્ધપરિણતિ થતાં પરિપૂર્ણ સુખનો ભોગ થાય છે. આત્મા જે વખતે રાગદ્વેષની પરિણતિમાં હોય છે તે વખતે બાહ્યસમ્મુખ ચિત્ત હોવાથી આત્માના સુખનો પરોક્ષદશામાં અનુભવ આવતો નથી. જેમ જેમ મન, વચન અને કાયાની સ્થિરતા થાય છે અને મન, વચન અને કાયામાં હું અને મ્હારાપણું લાગતું નથી તેમ તેમ આત્મિકસુખનો અનુભવ થાય છે. જેમ જેમ બાહ્યની અને અન્તરની જ્ઞાનના બળે ઉપાધિ ઓછી થાય છે તેમ તેમ સુખનો અનુભવ આવે છે. આત્મજ્ઞાનવડે શુભાશુભ જાણતો છતો બાહ્યમાં

રાગ વા દ્વેષ કરતો નથી અને તે બાહ્યપદાર્થોનો નિર્લેપપણે ફૂટસ્થ સાક્ષીરૂપે જોનાર, અને દેખનાર, થાય છે અને મનની સમતોલ દશા જાળવી સમતા સગે ખેલે છે ત્યારે આત્મિક સહજસુખનો અનુભવ થાય છે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, માયા, ઈર્ષ્યા, નિંદા, હાસ્ય, હર્ષ, શોક, અને રાગ આદિ દોષોના હેતુઓના સબધમા આવતા પણ ફૂટસ્થ સાક્ષી તરીકે રહે અને દોષોમા લેપાય નહીં એવી આત્માની શુદ્ધદશા થતાં આત્મિકસુખનો અનુભવ આવે છે પરિપૂર્ણ દોષો નાશ પામતાં પરિપૂર્ણ આત્મિકસુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ફોનોગ્રાફની પેઠ કેટલાક આત્મજ્ઞાન અને યોગની ફક્ત વાતોનો લવારો કરે છે અને ભક્તો બનાવી તેના પૈસા ધુતે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમા એક આજીવિકા પથ ઉભો કરે છે તેઓ આત્માના શુદ્ધ વર્તન વિના આત્મિક સુખ પામતા નથી, અધ્યાત્મ અને યોગજ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે વર્તી ગૃહસ્થપણાની જજાળ પરિહરી ઉપાધિમુક્ત થઈ અ તરઉપાધિને છોડતા આત્મિક સુખનો અનુભવ આવે છે, તેમાટે તીર્થંકરોએ ઉપાધિમુક્ત થઈ આત્મિક સુખ આસ્વાદવા સાધુમાર્ગની પ્રરૂપણા કરી છે સાધુમાર્ગ સર્વોત્તમ હોવાથી અનેક ઉપાધિથી દૂર રહેવાય છે આત્મજ્ઞાનમા રમણતા થાય છે, માટે ગૃહસ્થોએ આરભાદિકની હિંસાનો નાશ કરવા સાધુમાર્ગ ગ્રહણ કરી, આત્માના સ્વરૂપમા લયલીન થઈ, આત્મિક સહજસુખના ભોક્તા થવુ ભોગાવલીકર્મની બળવત્તાથી ગૃહમાથી ન નીકળાય તો પણ ઘરમાં રહીને ફૂટસ્થ સાક્ષીપણે સર્વ વસ્તુઓના જ્ઞાતા-દૃષ્ટા-બનવુ અને અન્તરમા નિર્લેપ રહેવા સત્સમાગમ કર્યા કરવો. ગૃહસ્થાવાસમા રહી જેટલા બને તેટલા વ્રતો પાળવા, ગૃહસ્થાવાસમાં રહી ગમે તેટલા સારા ભક્ત કહેવાય તો પણ તેઓએ સાધુઓની તથા સાધુમાર્ગની નિન્દા પ્રાણાતે પણ ન કરવી કારણ કે નિન્દા કરવાથી આવતા ભવમાં સાધુની દશા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી સસારમા રહીને પણ સાધુધર્મની અનુમોદના કરવી સાધુધર્મ પ્રાપ્ત કરવા અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવો, પ્રતિદિન નિર્લેપદશાનુ ઉચ્ચ જીવન કરવા માટે અને આત્મિક સુખનો વિશેષત અનુભવ કરવા માટે યોગ્ય હેતુઓનુ અવલબન કરવુ જલકમળની પેઠ રાગદ્વેષથી દૂર રહી સાંસારિકદશા ગાળવા પ્રયત્ન કરવો, બાહ્યની દશા ભૂલીને અતરમાં એક આત્મારૂપ લોકાલોક સૂર્યની ઉપાસના કરવી, તેમાં લીન થઈ જવુ ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિવડે આત્મામાં સયમ કરવો આત્મામાં સયમ કરવાથી આત્મિકસુખનો સાગર પ્રગટ થયાવિના રહેશે નહિ. અને પાચ ઇન્દ્રિયોના વિષય વિના પણ જ્યા ત્યાં આત્માના સુખની લ્હેરિયો ભોગવી શકશો આત્માના સુખનો ભોગ ભોગવ્યાથી વિશ્વાસ આવતાં બાહ્યસુખમાથી ચિત્ત પાછુ હઠશે, બાહ્યમા સુખની ભ્રાંતિ નાશ પામશે આત્મા અનત સુખનો સાગર થતાં પરમાત્મપણે પ્રગટ થાય છે

હવે આત્મિકસુખ પ્રગટ કરવા અને પરમાત્મ
થવાની કુંચી કર્તા બતાવે છે.

શ્લોક:

यादृक् सिद्धस्वरूपं मे, तादृग् भेदस्तु कर्मणः ।
कर्मभेदविनाशाच्च, सोऽहं भव्यशिरोमणिः ॥ ५२ ॥
अहो जीवः परात्माऽहं, सत्तातः सम्प्रति स्मृतः ।
उत्थितो व्यक्तिसिद्ध्यर्थं, साधयिष्ये परात्मताम् ॥ ५३ ॥
आत्मसामर्थ्यतः शीघ्रं, मया किं किं न साध्यते ।
सर्वकार्याणि सिद्ध्यन्ति, यत्नेनातः समुत्सहे ॥ ५४ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવું સિદ્ધનું સ્વરૂપ છે તેવું મ્હારૂં સ્વરૂપ છે. પણ હાલ હું તેવો નિર્મલ નથી તેમાં કર્મે ભેદ કર્યો છે. કર્મના ભેદના નાશથી હું આત્મા પણ સિદ્ધ પરમાત્મા થાઉં. ॥ ૫૨ ॥ અહો! હું જીવ છું. પણ સત્તાથી હું પરમાત્મા છું એમ સંપ્રતિ ધાર્યું, હવે આત્માની પરમાત્મદશા કરવા હું ઉઠ્યો છું. ખરેખર પરમાત્મપણાને હું સાધીશ. ॥ ૫૩ ॥ આત્માના સામર્થ્યથી મ્હારાવડે શું શું સાધ્ય ન કરી શકાય? અર્થાત્ સર્વ સાધ્ય કરી શકાય. કારણ કે પ્રયત્નવડે સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. કાળા માથાનો માનવી શું નથી કરી શકતો? અર્થાત્ સર્વ કરી શકે, છે માટે પરમાત્મપદ સાધવા હવે હું ઉત્સાહ રાખું છું એમ સાધક પોતાના ઉદ્ગાર કાઢે છે.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધપરમાત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ આત્માનો આ જગત્માં મુખ્ય સાધ્ય ઉદ્દેશ છે. સિદ્ધસમાન હું છું ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે સત્તાથી કે વ્યક્તિથી? ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે હાલ તો સત્તાથી સિદ્ધસમાન છું. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે કેમ વ્યક્તિથી સિદ્ધસમાન નથી? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, સિદ્ધપરમાત્માની વ્યક્તિ જેવી મ્હારી વ્યક્તિ નથી; કારણ કે તેવી વ્યક્તિ થવામાં કર્મનો ભેદ છે. અર્થાત્ આ આત્માને કર્મ લાગ્યાં છે, તેથી સિદ્ધપરમાત્મા સમાન હાલ નથી; પણ કર્મભેદનો ક્ષય થતાં ભવિષ્યમાં આત્મા તે પરમાત્મા થઈ શકે. अप्पासोपरमप्पा. આત્માજ પરમાત્મા કહેવાય છે. વ્યક્તિથી આત્મા પરમાત્મા થાય એવો સાધ્ય ઉદ્યમ આરંભવો જોઈએ. ઉપર્યુક્ત सोऽहं શબ્દનો અર્થ વિશેષતઃ મનનીય છે.

सोऽहं.

ઘણા લોકો સોઽહં સોઽહં એમ બોલ્યા કરે છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે સોઽહં એ એક મહાન્ મંત્ર છે, સોઽહં એમ બોલવા માત્રથીજ મુક્તિ

થાય છે કેટલાક હેનોયાફની પેઠે બે ત્રણ કલાક પર્યંત સોઽહ શબ્દનો જાપ જપ્યા કરે છે કેટલાક ૐસોઽહ શબ્દને મોટો માને છે અને તેનાથી સમાધિ થાય છે એમ માને છે

સ એટલે શુદ્ધસ્વરૂપ અહ એટલે હુ અર્થાત્ હું શુદ્ધસ્વરૂપમય છુ શુદ્ધસ્વરૂપ આત્માનું અનતજ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય છે સિદ્ધપરમાત્મા જેવુજ આત્માનુ શુદ્ધસ્વરૂપ છે પણ કર્મના આવરણથી ઢકાયલુ છે અનાદિ કાળથી આત્માને કર્મ લાગ્યા છે, આઠ પ્રકારના કર્મે આત્માના આઠ ગુણ દાબ્યા છે જો અષ્ટપ્રકારના કર્મનો ક્ષય થઈ જાય તો આત્માના અષ્ટગુણ પ્રગટી શકે પરમાત્માના સમાન હુ પણ છુ રાગદ્વેષમય અશુદ્ધ હું નથી, રાગ તે હુ નથી, જગત્‌ના જીવોપર જે દ્વેષની પરિણતિ થાય છે તે હુ નથી, ક્રોધ થાય છે તે હુ નથી, કારણ કે ક્રોધ એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી હુ મ્હારૂં એવો જે પ્રત્યય થાય છે તે હુ નથી જગત્‌ના દૃશ્ય વા અદૃશ્ય જડ પદાર્થો છે તે હુ નથી, કપટ, અભિમાન અને લોભનો સ્વભાવ એ હુ નથી, કારણ કે કપટ, અભિમાન, અને લોભ એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી જગત્‌મા કુટુબપરિવાર વગેરે છે તે પણ હુ નથી મિથ્યાત્વ પરિણતિ જે હૃદયમા પ્રગટે છે તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયથી જોતા હુ નથી પાચ પ્રકારના જે શરીર છે તે હુ નથી પુદ્‌ગલાસ્તિકાય તે પણ હુ નથી મનના જે રાગાદિક ધર્મો છે તે હુ નથી વાણી પણ હુ નથી, ત્યારે હુ કોણ ? તેના ઉત્તરમાં કહેવુ પડશે કે, હું એટલે શુદ્ધસ્વભાવમય આત્મા છુ જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્રસ્વભાવમય હુ છુ મતિ શ્રુત, અવધિ, મન પર્યવ અને કેવલજ્ઞાનમય હુ આત્મા છુ, ચાર પ્રકારના દર્શનમય હું આત્મા છુ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક ચારિત્રમય હુ આત્મા છુ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છુ અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છુ મ્હારા આત્માનો જાણવાનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે, સર્વ પદાર્થ દેખવાનો મારો શુદ્ધસ્વભાવ છે આત્માના અનતગુણે સ્થિર રહેવાનો મ્હારો શુદ્ધસ્વભાવ છે અનત શક્તિમય મારો શુદ્ધસ્વભાવ છે આત્માના અસખ્ય પ્રદેશ છે એકેક પ્રદેશમા અનતજ્ઞાન, અનતદર્શન અને અનતચારિત્ર આદિ અનતગુણપર્યાયો છે સમયે સમયે આત્મામા અનતગુણનો ઉત્પાદ, અને વ્યય થયા કરે છે વસ્તુત આત્મા અરૂપી હોવાથી નિરાકાર છે અને કર્મમેલ જવાથી નિરજન થાય છે એવો આત્મા હું છુ આત્મા કદા ઉત્પન્ન થયો નથી માટે તે અજ કહેવાય છે, તેવો અજ હું છુ આત્માના એક પ્રદેશનો પણ કદાપિ નાશ ન થાય તેવો છુ તેથી હું અવિનાશી કહેવાઉં છુ દુનિયાના ઈષ્ટ વા અનિષ્ટ ગણાતા પદાર્થોમા રાગદ્વેષથી લેપાવાનો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી મ્હારો સ્વભાવ નહિ હોવાથી હુ નિર્લેપ છુ, આત્માના અનતગુણો આત્માથી ભિન્ન નથી તેવો હુ છુ

તેથી અભિન્ન કહેવાઉં છું. અનન્તસુખનો ભોક્તા કર્મનો નાશ થતાં હું છું, બાહ્ય અને આન્તરિક ગ્રન્થિથી મ્હારો આત્માનો મૂળ શુદ્ધસ્વભાવ ભિન્ન હોવાથી હું નિર્ગ્રંથ છું, કર્મના આવરણથી મ્હારી જે જે શક્તિયો સત્તાએ છે તેને પ્રગટાવવા હું સમર્થ છું. ચાર ગતિ પરિભ્રમણનો ક્ષય કરવા શક્તિમાન્ છું, અષ્ટકર્મનો ક્ષય કરવા સમર્થ છું. મનના ધર્મનો નાશ કરવા હું સમર્થ છું, અનંતશક્તિમય હું છું, ક્ષાયિકનવલબ્ધિનો ભોગી તે હું છું. એકત્રીશ ગુણયુક્ત હું છું, તેજ શુદ્ધ આત્મા હું છું, અશુદ્ધાત્મા હું નથી. અશુદ્ધપરિણતિથી હું ભિન્ન છું. શુદ્ધસમતામય હું છું, પરમપુરૂષાર્થમય હું છું, સચ્ચિદાનન્દમય હું છું. આ પ્રમાણે સોઽહંશબ્દનો અર્થ બરાબર મનમાં ધારી તન્મય થવું. પરમશુદ્ધસ્વભાવમય તેજ હું છું, અનંતગુણવ્યક્તિમય હું છું.

અહો ! હું જીવ છું પણ સત્તાથી પરમાત્મા છું એવું હવે ધ્યાનમાં આવ્યું છે. પરમાત્મવ્યક્તિ પ્રગટ કરવા હું ઉઠયો છું, હવે હું દૃઢ નિશ્ચયથી પરમાત્મપણાને સાધીશ. પરમાત્મપદવ્યક્ત્યર્થે અત્યંતોત્સાહપૂર્વક ધર્મોદ્યમ આરાધવાની આવશ્યકતા છે. રાગ અને દ્વેષનો નાશ કરી પરમાત્મપદ સાધીશ. મનના વિભાવિક ધર્મોનો ત્યાગ કરી હું પરમાત્મપદ સાધીશ. બાહ્યભાવનો સાક્ષી થઈ તેમાં રાગ અને દ્વેષ ન કરતાં હું આત્મસ્વભાવમાં વર્તીશ. વ્યવહારે વ્યવહારમાં રહી અને નિશ્ચયથી નિશ્ચયધર્મમાં ઉપયોગ રાખી પરમાત્મપદ સાધીશ. જ્ઞાન અને ક્રિયાવડે સાધ્યોપયોગ રાખી પરમાત્મપદ સાધીશ. આત્મોપયોગમાં રહી આત્મજીવન ઉચ્ચ કરીને પરમાત્મપદ સાધીશ. સમતાભાવથી ક્ષણે ક્ષણે આત્મજીવનની આનન્દમય દશા ઉચ્ચ કરી પરમાત્મપદ સાધવા ઉદ્યમ કરીશ. વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવા વીતરાગમય થઈને વીતરાગપદ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમ કરીશ. ઔદયિકકર્મ ભોગવતાં છતાં પણ મૂળ આત્માના સ્વભાવમાં રહી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

વૈરઝેર અને ક્લેશના પ્રસંગોમાં પણ આત્મસ્વભાવમાં રહી પરમાત્મપદ સાધીશ. મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ અને કરૂણા એ ચાર ભાવનાઓને હૃદયમાં ભાવી મનશુદ્ધિ કરી પરમાત્મપદ સાધવા નિશ્ચય દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો થાઉં છું.

શ્રીતીર્થંકરોને ચાર નિક્ષેપાથી સત્ય, સ્વીકારીને તેમની ધારણા તથા ધ્યાન ધરીને; પરમાત્મપદ સાધવા દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળો થાઉં છું. ઔદયિકભાવમાં આત્મિક ધર્મ નથી એમ ઉપયોગ રાખી પરમાત્મપદ સાધવા ઉદ્યમ કરીશ. અનેક તર્કવાદિયો કદાપિ મ્હને કુતર્કથી જૂઠું સમજાવવા પ્રયત્ન કરશે તો પણ તેમના કુતર્કમાં નહિ ફસાતાં જિનાગમોની શ્રદ્ધાપૂર્વક, જ્ઞાન અને ક્રિયાથી પરમાત્મપદ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરીશ; કારણ કે મોક્ષનું અનન્ત સુખ ભોગવવું તેજ નિશ્ચય ધાર્યો છે.

અહો આત્મસામર્થ્યથી મ્હારાવડે કયુ કાર્ય સાધ્ય ન થઈ શકે? અર્થાત્ સર્વ થઈ શકે દુનિયાના કાર્ય સાધ્ય કરવા એમા કિંચિત્ પણ આત્મસુખ નથી માટે આત્માનું સહજ અનન્તસુખ પ્રાપ્ત કરવુ તેજ સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમા રાખી હું ઉભો થયો છુ, અર્થાત્ અનન્તસુખમય પરમાત્મપદ સાધવા ઉદ્યમી થયો છુ ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ પણ પરમાત્મપદની છે પ્રત્યાહાર પણ પરમાત્મપદ માટેજ છે માટે હવે હું ઉત્સાહભાક્ થયો છુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરતા કપાયાદિ મનમા ઉદ્ભવશે તોપણ ત્હેનો નાશ કરવાનુજ સાધ્યબિંદુ લક્ષ્યમા રાખીને જિનવાણી અનુસાર ઉદ્યમથી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સાહી બનું છુ, એમ સાધકના ઉત્સાહ ઉદ્ગારો પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિ માટે સાધક અવસ્થામા નીકળે છે

સાધક વિશેષત અનતસુખમય શિનપદ સાધવા પ્રતિજ્ઞા જણાવે છે.

શ્લોક

लक्ष्यसाधकबुद्ध्या वै, परमात्मान सराम्यहं ।
स्वप्नवद् बाह्यभावेषु, दृष्टिर्देया न कुत्रचित् ॥ ५५ ॥

શબ્દાર્થ —લક્ષ્યસાધકબુદ્ધિથી પરમાત્માને સ્મરૂ છુ ખરેખર સ્વપ્ન સમાન ક્ષણિક બાહ્યપદાર્થોમા દૃષ્ટિ દેવી કદાપિ યોગ્ય નથી

ભાવાર્થ —પરમાત્મપદ લક્ષ્ય અવબોધીને તત્સાધક બુદ્ધિથીજ હું પરમાત્માને સ્મરૂ છુ, પરમાત્માનુ ધ્યાન ધરૂ છુ, પરમાત્મલક્ષ્યપદ રાખી, તેને સાધવાની બુદ્ધિથી પરમાત્માનુ સ્મરણ કરવાથી, બાહ્યવૃત્તિયોનો નિરોધ થવા ઉપરાત, અન્તર્મુખવૃત્તિ થાય છે અને આત્મા પોતે પરમાત્મરૂપજ બને છે અન્ય કેચિત્ જનો પરમાત્માને ભજે છે પણ પરમાત્મપદ સાધ્યદશાને વિસ્મરી જઈ સાસારિક વાસનાઓના કીટક બને છે અને પરમાત્મસ્મરણનુ કાર્ય, બાહ્યવાસનાઓની તૃપ્તિને ગણે છે પરમાત્મપદલક્ષ્યજ્ઞાનના અભાવે કેટલાક પરમાત્મા, એવા શબ્દો ફોનોગ્રાફની પેઠે ઉચ્ચારે છે, પરમાત્માનુ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજ્યા વિના શુકની માફક પરમાત્મા પરમાત્મા એમ બોલ્યા કરે છે અને વૈષયિકસુખની માગણી કરે છે પોતાના શત્રુઓનો ક્ષય થાઓ એવી પરમાત્માના સ્મરણની સાથે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે, એવા અજ્ઞ જનો સાધ્યદશાના જ્ઞાનના અભાવે ઘાંચીની ઘાણીના બળદની પેઠે ચતુર્ગતિરૂપ સસારમાથી છૂટી શકતા નથી કેટલાક દેવલોકનાં સુખ ભોગવવા એજ સાધ્ય લક્ષી પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે, કેટલાક સુદર સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિ તથા માનપ્રતિષ્ઠાના ઉદ્દેશથી પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે, કેટલાક પરમાત્માને લક્ષપૂર્વક સમજ્યા વિના શબ્દથી પરમાત્મા પરમાત્મા એમ બોલી સ્મરણ કરે છે કેટલાક પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે, પણ રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, અને

નિન્દા વગેરે દોષોને મૂકતા નથી. કેટલાક પરમાત્માના નામે આજીવિકા ચાલે એમ લક્ષી પરમાત્માનું ભજન સ્મરણ કરે છે. આવા મનુષ્યો પરમાત્માનું ભજન સ્મરણ કરે તો પણ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવું એવા લક્ષ્યના અભાવે ઉચ્ચ કોટીના ઉત્તમ સાધક થઈ શકતા નથી, માટે પરમાત્માના સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જ્ઞાન કરી નિષ્કામવૃત્તિથી પરમાત્મરૂપ થવા માટે પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય છે.

परमात्मानुं स्मरण.

સાત નય અને સપ્ત ભંગી તેમજ ચાર નિક્ષેપાથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણી પરમાત્મ પ્રાપ્ત્યર્થ પરમાત્મમય, મનોવૃત્તિ કરવી. ધારણા અને ધ્યાનમાં પરમાત્માનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ ધારવું, તન્મય બનીને પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું, મનમાં ઉઠતા વિકલ્પ સકલ્પો બંધ કરવા. અનેક દુનિયાનાં કાર્ય, કર્મયોગે કરવાં પડે તો પણ પરમાત્માના સ્વરૂપની સાધ્યદશામાં ધૂન રાખવી. પરમાત્માના સ્મરણમાં પ્રસંગ પામી મનમાં ઉઠતા વિક્ષેપોને સમાવવા, પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખીને બોલ્યા વિના પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું. કદાપિ તેમ ન રહેવાય તો પરમાત્માના ગુણોનાં સ્તવનો અને પદો ગાઇને પણ પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું. ભજનસંગ્રહ દ્વિતીય ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે પરમાત્માની નવધા ભક્તિથી પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશના ધર્મમાં પોતે (આત્મા) રહી શકે છે, અને એમ વર્તવાથી ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવમાં આત્મા પ્રવેશે છે. સાધક દશામાં ઉપશમ અને ક્ષયોપશમભાવથી ક્ષાિકભાવે સર્વ ગુણો થતાં આત્મા પોતે પરમાત્મરૂપે સાદિઅનંતમે ભાગે થાય છે.

પરમાત્મ સ્મરણનો અભ્યાસ પ્રતિદિન વધારતા જવું. પરમાત્મ સ્મરણ કરનારાઓએ દુર્જનોની સંગતિ ત્યજવાની જરૂર છે, તેમજ મનુષ્યોના શુભ અને અશુભ શબ્દોમાં સમતા રાખી પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણ કરવાની આવશ્યકતા છે. દુનિયા દીવાની ગમે તેમ કહે તોપણ પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણરૂપ રણાંગણમાંથી પાછા નહિ ફરતાં હિંમતથી રાગાદિ દોષોને હઠાવી પરમાત્મસ્મરણમાં આગળને આગળ વધવું; એમ કરવાથી આનન્દની ખુમારી પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણાર્થી જીવોએ સૃષ્ટિના સૌન્દર્ય પદાર્થની લીલાઓને સ્વપ્નસમાન માનવી. અર્થાત્ બાહ્યના પદાર્થોને સ્વપ્નવત્ ક્ષણિક જાણી તેમાં રાચવું નહિ, તેમજ તેમાં ચિત્તવૃત્તિ દેવી નહિ. બાહ્યપદાર્થોમાં રાગ અને દ્વેષથી દૃષ્ટિ દેવાથી પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણ યથાયોગ્ય થઈ શકતું નથી. અને ઉલટું મનની નીચદશા થતાં પરમાત્મસ્મરણમાં ચિત્ત ચોંટતું નથી. માટે ભવ્યજીવોએ બાહ્યભાવોમાં દૃષ્ટિ દેવી નહિ. બાહ્યભાવમાં દૃષ્ટિ ન દેવાથી પરમાત્મસ્મરણ અવિચ્છિન્ન ધારાથી બન્યું રહે છે. આ પ્રમાણે સાધક કહે છે કે, બાહ્યપદાર્થોમાં દષ્ટિ ન દેતાં પરમાત્મસાધ્યલક્ષ્યથી હું પરમાત્માને સ્મરૂં છું.

પરમાત્મા થવાને માટે આત્માની ક્રિયારૂપ ભક્તિ કરવી જોઇએ તે ગ્રન્થકાર બતાવે છે.

શ્લોક

अविच्छिन्ना विधातव्या, नवधा भक्तिरात्मनः ।
आत्मभक्तिप्रतापेन, जीवा यान्ति परं पदम् ॥ ५६ ॥

શબ્દાર્થ —આત્માની નવ પ્રકારે અવિચ્છિન્ન ભક્તિ કરવી યોગ્ય છે આત્મભક્તિપ્રતાપથી આત્માઓ મોક્ષપદ પામે છે

ભાવાર્થ —ભક્તિના નવ પ્રકાર છે अस्मदीयकृत भजनसंग्रह द्वितीय भागमां નવ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે ભક્તિ દર્શાવી છે

प्रथम श्रवणक्रियाभक्ति

અનન્તગુણપર્યાયમય ચેતનદ્રવ્યનું બહુ માનથી શ્રવણ કરવું જોઇએ સ્યાદ્વાદપણે ચેતનદ્રવ્યનું શ્રવણ કરવું જોઈએ તીર્થંકરભાષિત ચેતનદ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, અનાદિકાળથી અશુદ્ધપરિણતિથી પરનો કર્તા તથા ભોક્તા આત્મા કહેવાય છે, અને જ્યારે ભેદજ્ઞાન થાય છે ત્યારથી અશે અશે આત્મા સ્વરૂપનો કર્તા ભોક્તા થાય છે આત્મા જે જે અશે પોતાના સ્વરૂપે પરિણમે છે તે તે અશે પર પરિણતિનો નાશ કરે છે પોતાનું સ્વરૂપમા પરિણમવાથી કર્મનો નાશ થાય છે, અને ગુણોનો પ્રગટભાવ થાય છે મોક્ષના જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ ત્રણ ઉપાયો છે આત્માનાં ષટ્સ્થાનકોના શ્રવણથી આત્માનો સમકિત ગુણ પ્રગટે છે, અને ઉપશમભાવ આદિ ભાવોનો પ્રગટભાવ થાય છે સમકિતગુણ, દેશવિરતિ, અને સર્વ વિરતિગુણો પણ આત્માના શ્રવણથી પ્રગટે છે આત્માનુભવામૃત કારણ શ્રવણક્રિયા છે, જેમ જાગુલી મન્ત્રશ્રવણથી સર્પાદિક વિષનો નાશ થાય છે, તેમ આત્મદ્રવ્ય શ્રવણમાહાત્મ્યથી મોહરૂપ સર્પવિષનો નાશ થાય છે અસખ્ય પ્રદેશી રૂપારૂપી અક્રિય આત્મા છે, આત્માના એકેક પ્રદેશે અનન્તગુણપર્યાય સમયે સમયે વર્તે છે

સંગ્રહનયથી ચાર ગતિના જીવો સિદ્ધસમાન છે, ભેદજ્ઞાનથી વ્યક્તિનો પ્રકાશ થતા જીવ તે પોતે શિવ થાય છે આત્મશ્રવણની એકતાનતાના પ્રતાપે અનુભવજ્ઞાન પ્રગટે છે અને કર્મવર્ગણાઓ ત્વરિત ખરે છે સૂર્યની પેઠે આત્મા સર્વત્ર પ્રકાશ કરનારો થાય છે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનું શ્રવણ કરી અનન્ત જીવો મુક્તિ પામ્યા, પામે છે અને પામશે શ્રવણક્રિયા એ ચેતનની પૂજા છે આત્મશ્રવણક્રિયામાં સત પુરૂષો સદાકાળ રાચી માચી રહે છે, કારણ કે તેઓને આત્મદ્રવ્યશ્રવણમાં અત્યંત આનન્દ પ્રગટે છે ચિદાનન્દચેતન

અહો! આ શરીરમાં વસ્યો છે તેનું શ્રવણ કરવાથી મોહમાયાનાં આવરણ દૂર થઈ જાય છે. આત્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ સાંભળવાથી આત્મા પૂજવા યોગ્ય થાય છે.

દ્વિતીય કીર્તનક્રિયાભક્તિ.

ગુણપર્યાયાધાર જીવદ્રવ્યનું કીર્તન કરવાથી આત્મામાં આનન્દઓઘ પ્રગટી નીકળે છે, નિત્યાનિત્ય તેમજ ભેદાભેદપણે આત્માને ગાવો જોઈએ. આત્માના કીર્તનથી ચિત્તવૃત્તિનો લય થાય છે, અને બાહ્યની ઉપાધિનાં દુઃખો વિસરાય છે. કામાદિકની વાસનાઓના વેગરૂપ ઘોડાઓ કૂદાકૂદ કરતા હોય છે, તો પણ આત્મસ્વરૂપકીર્તનથી તે શાંત થાય છે, આત્માનું કીર્તન કરવાથી વિવેક પ્રગટે છે, અને સમકિતની નિર્મલતા થાય છે. આત્માનું કીર્તન કરતાં વૃત્તિયો શાંત થઈ જાય છે, સાવદ્યવાણીના દોષો પણ આત્મકીર્તનથી ખરેખર ટળી જાય છે. આત્મદ્રવ્યના કીર્તનથી પોતાને અને પરને ઉપકાર થાય છે. પરા અને પશ્યંતીથી આત્માને ગાનાર અલખખુમારીમાં લદબદ રહે છે એટલું તો નહિ પણ તેથી વિશેષ એ છે કે તેને આત્માની સત્યપ્રતીતિ થાય છે. મધ્યમા અને વૈખરીથી આત્માનું કીર્તન કરવાથી બાહ્યપદાર્થોના યોગે થતા વિકલ્પ અને સંકલ્પો નાશ પામે છે.

આત્માના કીર્તનથી કર્મની વર્ગણાઓ આવતી અટકે છે, અને આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં જાગ્રત્ થાય છે. અહો! આત્મકીર્તનમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ રહી છે કે તેનાથી ભવસાગરની પેલીપાર જવાય છે. શ્રીતીર્થંકર ભગવાન્‌ની વચનવર્ગણાના માહાત્મ્યથી અનેક જીવો તરી જાય છે, અને આપણને પણ તેમની વાણીનો ઉપકાર છે. જ્ઞાનિના વચનથી સત્ય અને અસત્ય જણાય છે, આત્માનું કીર્તન એવું છે કે તે આત્માની ઝળહળ જ્યોતિ ઝટ પ્રગટાવી શકે છે. આત્માના કીર્તનયોગે આત્માનો અર્પિત ધર્મ ગ્રહણ કરી શકાય છે, આત્મકીર્તનથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર ઉપયોગી થાય છે. આત્માનું કીર્તન કરવાથી આત્માની અલખધૂનમાં પોતે પોતાને નિર્ભય અને નિત્ય આનન્દમય દેખે છે. વિશેષ શું કહેવું! આત્માનું કીર્તન કરવાથી [illegible] અનંત ભવનાં કરેલ કર્મનો ક્ષય થઈ જાય છે, વારંવાર ચેતનને ગાઓ, આત્મામાં મનને સ્થિર કરો, સદ્‌ગુરૂપ્રતાપથી આત્માની કીર્તનભક્તિથી સર્વ સુખનો પ્રગટભાવ થાય છે અને થશે.

તૃતીય સેવનક્રિયાભક્તિ.

અરિહંતાદિ[illegible]ની સેવા કરવી તે પોતાની સેવા અર્થે થાય છે. આત્મદ્રવ્યની રમણતારૂપ [illegible] સેવા જો આત્માના ઉપયોગથી થાય તો આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટે છે. ભવ્ય [illegible]રૂપોએ સમજવું કે આત્માની સેવા આત્મભાવેજ કરવી

જોઇએ, આત્માની સેવાથી રાગદ્વેષ દશાનો નાશ થાય છે, ઉપરામાદિ ભાવે આત્માની શુદ્ધ સેવા કહાય છે

આત્મદ્રવ્યની સેવાના અનેક ભેદ છે, પણ તે આત્મદ્રવ્યસેવાના ભેદનું જિનાજ્ઞાથી આરાધન કરવુ જોઇએ વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી આત્મદ્રવ્યનુ યથાશક્તિ સેવન કરવુ જોઇએ ઉપાદાન અને નિમિત્તના ભેદથી આત્મદ્રવ્યની સેવા કરવી જોઇએ સાત નયોથી આત્માની સેવા સમજીને વર્તનમા મૂકવાથી મગલ વાજા વાગે છે અર્થાત્ સુખધામ આત્મા સ્વય બને છે સગ્રહનયથી આત્મા પણ પ્રભુ ગણાય છે તેની ઉપાદાનકારણથી સેવા કરવી એજ પર માર્થ છે બાકી સહુ આલ્પાથ છે આ જીવે અનતવાર પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્કધો કે જે અનેક આકારરૂપે પરિણમેલા, તેને સેવ્યા છે તોપણ આત્મા તેથી તૃપ્તિ પામ્યો નહિ કારણ કે જડ વસ્તુમા કિંચિત્ પણ સુખ નથી ત્યારે તૃપ્તિ ક્યાથી મળે ? જડ પુદ્ગલરૂપ જે ધન, દેહ, અને ઘર વગેરેની સેવા છે તે રાગ અને દ્વેષના સબધે દુ ખની કરનારી થાય છે નિજજાતિશુદ્ધદ્રવ્ય એવા પરમાત્માઓની સેવાથી અનન્તસુખ કે જે પોતાના આત્મામા તિરોભાવે હોય છે તે આવિર્ભાવપણે થાય છે અનન્તગુણપર્યાયનય એવુ આત્મદ્રવ્ય પોતે છે પોતાના સ્વભાવમા રહેવુ અને ક્રોધ, માન, અજ્ઞાન, અને કામાદિ દોષોથી દૂર રહેવુ એજ ખરેખરી સેવા છે આમ કહેવાથી એમ ન માનવુ કે વ્યવહારથી જે જે સદ્ગુરૂ, પ્રતિમા અને તીર્થયાત્રા આદિ સેવાના ભેદો છે તેનુ અવલબન ન લેવુ જોઇએ, અલબત વ્યવહાર સેવારૂપ કારણનુ સેવન કરવુ જોઇએ, પણ ઉત્તમોત્તમ સેવાની સાધ્યતાએ વ્યવહારસેવાનુ યોગ્યના પ્રમાણે અવલબન કરવુ આત્મામા ષટ્કારકની શક્તિ છે તેને પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ અના દિકાળથી પરભાવકર્ત્તા આદિ કારકો અવળી પરિણતિએ પરિણમ્યા છે તેને સવળા કરી આત્માની શુદ્ધતાય પ્રગટાવવા જોઇએ ભેદજ્ઞાનથી આત્માની સેવા કરવી, આત્માની સેવા ઉપાદાનપણે હૃદયમા સેવતા સર્વ સેવાઓ સેવાઈ એમ માની લેવુ આત્માની શુદ્ધ પરિણતિશક્તિથી પોતે પોતાને સેવો અ રિહતાદિ પચપરમેષ્ઠિની સેવાથી પણ આત્મા નિર્મલ થાય છે, માટે અવશ્ય સાધ્યબુદ્ધિએ પરમેષ્ઠિઓનુ સેવન કરી આત્માને સેવ્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરવો પોતે સેવક બને તો તે જ્યારે ત્યારે પણ પરમાત્મા થવાથી અન્ય જીવોવડે સેવ્ય બની શકે દ્રવ્યભાવથી આ પ્રમાણે સેવા છે તે મુક્તિપુરી જવાની છાપ છે એમ નિશ્ચય કરવો

ચતુર્થી વચનક્રિયાભક્તિ

આત્મપ્રેમ મનમાં ધારણ કરીને હે ભવ્ય જીવો ! તમે વચનદ્વારા આત્માનુ ગાન કરો વચનભક્તિ મહિમા જગત્માં એટલો બધો મહાન્ છે કે

મોટા મોટા યોગીન્દ્રો પણ આત્મભજન શ્રવણ કરતાં તેમાં એકતાન થઈ જાય છે. વચનભક્તિ અનેક ભવનાં પાપોનો નાશ કરીને શિવમંદિરમાં પ્રવેશ કરવા સહાયભૂત થાય છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ગાવાનો વધાવારૂપ લ્હાવો લેવાની અત્યન્તાવશ્યકતા છે. જેઓ સમજે છે તેમને સદાકાલ નમસ્કાર હો. પરાપશ્યંતીરૂપ નાદયોગભક્તિથી યોગી અનહદતુર વજાવે છે, અને જ્યાં નિર્વિકલ્પદશાનો અનુભવ અમૃતરસ સ્વાદી શકાય છે. દેહતંબુરાને વચનના સ્વરથી વગાડનાર ભક્ત ખરેખર પરમાત્માની ભક્તિમાં એવો તો લયલીન થઈ જાય છે કે તે ઉલટી આંખોથી (જગત્‌ના કરતાં જુદી ચક્ષુથી) પરમાત્માને દેખી શકે છે. વચનભક્તિથી અન્તે અયોગી થઈ પરમપ્રભુતા પામે છે.

पञ्चम वन्दनक्रियाभक्ति.

શુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવને હે ભવ્યો ! તમે વારંવાર વદો. જ્ઞાનાદિકનો આધાર અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા હોવાથી તે પૂજ્યજ છે. સર્વ ચેતનદ્રવ્યો જ્ઞાનાદિ ગુણવિશિષ્ટ હોવાથી આત્મભાવે નયની અપેક્ષાએ વાંદવા યોગ્ય છે. પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન ચેતનદ્રવ્ય જાણીને તે પોતે હું છું એમ નિર્ધાર કરવો જોઇએ. આનન્દઘનરૂપ આત્માના પ્રેમમાં સ્થિરોપયોગે રહેતાં લીન દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્હન્તાદિક પંચપરમેષ્ઠિની વન્દના કરવી તે શુભ વ્યવહાર છે. આત્મા તો નિશ્ચયથી પંચપરમેષ્ઠિરૂપ છે, આત્મદ્રવ્યનું જ્ઞાન તે રવિસમાન છે અને દર્શન તે ચંદ્રસમાન છે. ચેતનના ત્રણ પ્રકાર છે, તેમાં બાહ્યભાવને દૂર કરી અન્તરાત્મતા પ્રાપ્ત કરી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવું એજ કર્તવ્ય છે. સ્વપરપ્રકાશી આત્માને વંદન કરતાં પરમકલ્યાણ થાય છે. સંગ્રહનયથી સર્વ જીવોને વંદન અને વ્યવહારનયથી શુદ્ધવ્યવહારવંતને વંદન જાણવું. સાત નયોથી વંદન સમજી તેનો આદર કરવો, દ્રવ્ય અને ભાવથી વંદન કરવું તેજ હિતકર છે. અન્તર્યામીને વંદન કરતાં મંગલમાલા પ્રાપ્ત થાય છે. વન્દનભક્તિમાં વિશેષતઃ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

छट्ठी ध्यानक्रियाभक्ति.

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને આદરવું જોઇએ. જો કે સંપ્રતિકાલમાં શુક્લધ્યાન નથી તો પણ તેનો અંશ છે. ધર્મધ્યાનના ચાર પાયાનું અવલંબન કરવું, પોતાના આત્માને કહેવું કે હે ચેતન ! તું પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન ધર અને પરપરિણતિ કે જે રાગદ્વેષમય છે તેનો ત્યાગ કર. પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એ ચાર ધ્યાનનો અત્યન્ત આદરજ કર. સાલંબન ધ્યાનવડે ચિત્તની સ્થિરતા

કરી અશુભ વિચારોને આવતા રોકના જોઇએ સાલબનધ્યાનમાથી નિરાલબ નધ્યાનમા જઈ અખડ આનદરસ ચાખવો જોઇએ વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, સુશ્લિષ્ટ, અને સુલીનતા એ ચાર પ્રકારનુ મન છે અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર મનનો ભેદ પ્રાપ્ત કરીને સઘળા ખેદ ટાળવા આ ચાર પ્રકારના મનનુ સ્વરૂપ શ્રી અધ્યાત્મસારમા છે અન્તરના ઉપયોગમાં રહેવુ અને પરપરિણતિનો નાશ કરવો એજ ધ્યાનની સર્વોત્તમદશા છે પરમમહોદય શિવસુખસ્વામિનુ ધ્યાન ધરતા પોતાની અનતશક્તિયો પ્રગટે છે

सातमी लघुताक्रियाभक्ति

લઘુતા પ્રભુતાને આપે છે અને અહતાનો નાશ કરે છે લઘુતાથી રાગદ્વેષ ટળે છે અને મુક્તિપુરીમા વાસ થાય છે લઘુતામા સુખકારી પ્રભુતા રહેલી છે અને તે આત્મિક લઘુતા કરનારી છે ચેતનની શક્તિ કેળવવામા લઘુતા એ મોટુ ઔષધ છે પુદ્‌ગલવસ્તુ ભારે છે, અને ચેતન તો હલકો છે તેથી કર્મનો ભાર ટળતાં થકા સાત રાજલોક ઉર્ધ્વ થતા સિદ્ધ શિલાપર જાય છે જલમા કાદવથી ન્યારી થએલી તુબડી જલ ઉપર હલકી થતા આવે છે તેમ આત્મા પણ કર્મના નાશથી હલકો થતા મુક્તિપુરીમા પધારે છે દીનભાવથી પુદ્‌ગલની જે મમતા તેરૂપ જે લઘુતા છે તે તો સસારમાં દુ ખની કરનારી છે માટે તેવા પ્રકારની લઘુતાનો તો ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે મમતારૂપ લઘુતાથી આત્માની જ્ઞાનાદિક ઋદ્ધિનો નાશ થાય છે

આત્માની અનેક લબ્ધિયો (શક્તિયો) પ્રગટે તો પણ મનમા ગર્વ થાય નહીં, અને પૂર્ણોદક કુભની પેઠે જરા માત્ર પણ અભિમાનથી છલકાય નહીં, તેવા પ્રકારની આત્માની લઘુતા આદરવા યોગ્ય છે હે ચેતન ! જે તુ દેખે છે તે તુ નથી અને જે અરૂપી છે અને જેને તુ દેખી શકતો નથી, તે તુ આત્મા છે આત્માના સ્વભાવમા તું ખેલ કે જેથી અન્તરની સુજ પડતા પોતે પોતાને હલકો દેખી શકે અનુભવયોગની તાળી લાગતા પ્રભુતા હૃદયમા પ્રવેશ કરે છે અને કર્મવર્ગણા જે જે અશે ખરવા માડે છે તે તે અશે આત્માની લઘુતા (હલકાપણું) પ્રગટે છે ક્ષાયિકભાવે ઋાતકચારિત્રમા લઘુતા પરિપૂર્ણ પ્રકાશે છે, નિર્મલતા એજ લઘુતા ચેતનમા રહી છે અને તે આત્માના સહજોપયોગે પ્રકાશે છે લઘુતાથી ઉચ્ચ જીવન થાય છે માનાદિક દોષનો નાશ થાય છે, અને અનુભવજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય ઝળહળ કરતો હૃદયમા પ્રગટે છે

आठमी एकताक्रियाभक्ति

આ જીવ એકાકીલો અનતવાર સસારમાં ભટક્યો સંસારમાં કોઈ સાથે

આવતું નથી, માટે હે જીવ ! હજી તું ચેત, ચેત, પરભવમાં કુટુંબ, ધન અને દેહ વગેરે કોઈ પણ વસ્તુઓ સાથે આવતી નથી, ગમે તે ગતિમાં એકીલો પુણ્ય અને પાપ ભોગવે છે. હે શુદ્ધ ચેતન ! તુ પુદ્‌ગલથી ન્યારો છે, એક શુદ્ધ-ચેતન તું છે. પુદ્‌ગલથી પોતાના આત્માને ભિન્ન વિચારી એકત્વભાવના ભાવવી, એકત્વભાવનાથી અનંત જીવ મુક્તિ પામ્યા છે અને પામશે. શુકલધ્યાનના બીજા પાયામાં એકત્વ ધ્યાનભાવ પ્રગટે છે આવી શુદ્ધતા, શુદ્ધસ્વરૂપ કરનારી છે, તેનાથી અન્તરમાં ઉદ્યોત થાય છે. મંગલ પદકારિકા એકત્વભાવના છે.

नवमी समताक्रियाभक्ति.

સમતા શિવસુખની વેલડી છે અને સમતા સુખનું મૂળ છે. જ્ઞાનનું તથા વ્યવહારચારિત્રનું ફળ સમતા છે. સમતાવણુ સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફલ જાણવી. સમતાથી શિવસુખ મળે છે અને સમતા આનંદનું પૂર છે. પરમ-મહોદય પ્રાપ્તિમાં સમતા એક મંગલતૂર છે. નિજ અને પરને ઉપકાર કર-નારી અને શાશ્વત સુખ કરનારી ખરેખરી સમતા છે. શત્રુ અને મિત્રપર સમતાથી સમાનભાવ વર્તે છે, સમતા તેજ ભાવદયા જગત્‌માં છે, સમતાથી શુદ્ધ ઉપયોગમાં રમણુતા થાય છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ પણ સમતાથી ઝટ થાય છે, સર્વયોગશિરોમણિ સમતા છે, જ્યાં સમતા ત્યાં મુક્તિ અવશ્ય જાણવી. ષડ્‌દર્શનમાં પણ સમતાથી અન્ય લિંગે જીવો ક્ષણમાં મુક્તિ-પદ પામે છે. ધર્મક્ષમા, સમતાગુણ ખરેખર મોટો છે અને તે જે પ્રાપ્ત કરે છે તે સસારસમુદ્ર તરી જાય છે. સમતાસરોવરના અનુભવજલમાં મુનિવર હંસો ઝીલ્યા કરે છે, સમતાથી આત્માની અનંત શક્તિયો ખીલે છે, સ્પર્શ-મણિ કરતાં પણ સમતા અનંતગણી મોટી છે, સમતા વિનાના જીવો મરણ પામેલાની પેઠે જીવતા છતા પણ નથી જીવતા એમ જાણવું. અહો ! સમતાનું શું વર્ણન કરીએ ? ખરેખર સહજસુખની ક્યારી સમતા છે, સમતાધારક સંત જનોની હું બલિહારી જાઉં છું. સમતાના અનુભવયોગે આત્મસુખની ખુમારી પ્રગટે છેજ. સન્ત જનોને સમતા પ્યારી લાગે છે, અને દુર્જનોને સ-મતા લીબડાના રસ જેવી કડવી લાગે છે.

આ પ્રમાણે નવધા ભક્તિનું જે જીવો અવલંબન કરે છે તે જીવો શિવપદને ત્વરિત પ્રાપ્ત કરે છે. ભક્તો જ્ઞાનથી ભક્તિના રસમાં સદાકાલ લયલીન રહે છે, ભક્તિના રસમાં રસીલા થઈ આત્માનંદખુમારી ભોગવવા ભાગ્યશાલી થવું, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય સમજી તેનો ભવ્ય જીવોએ આદર કરી પરમાત્મપદ સાધવું, આવી ઉત્તમોત્તમ ભક્તિથી આત્માઓ શાશ્વત પદ પામે છે; માટે સાધક તેનું અવલમ્બન કરે છે.

ભક્તિની પેઠે ભવ્ય જીવોએ ભાવશાન્તિરૂપ પરમાત્મપદ-પ્રાપ્તિમાટે આત્મદૃષ્ટિ જ્યાં ત્યાં ધારણ કરવી એમ ગ્રન્થકાર જણાવે છે.

શ્લોક

आत्मवत् सर्वजीवेषु, दृष्टिः स्वोन्नतिकारिका ।
भावशान्तिप्रकाशार्थं, देया भक्तिपरायणैः ॥ ५७ ॥

શબ્દાર્થ—ભક્તિપરાયણ જીવોએ ભાવશાંતિરૂપ પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિ પ્રકાશમાટે આત્માની પેઠે સર્વ જીવોમાં સ્વોન્નતિકારક આત્મદષ્ટિ ધારણ કરવી જોઈએ

ભાવાર્થ—ભક્તિપરાયણ ભક્તોએ પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ જીવોને દેખવા જોઇએ જ્યાંસુધી આત્મવત્ સર્વ જીવો ઉપર જોવાતુ નથી ત્યાંસુધી ઉચ્ચ જીવનની આશા રાખવી વ્યર્થ છે આત્માર્થી જીવોએ પોતાનુ ભલુ ઇચ્છવુ તેમ અન્ય જીવોનું પણ ભલુ ઇચ્છવુ જોઇએ જેવી પોતાની સારી દશા ઇચ્છાય છે તેવી અન્યોની પણ સારી દશા ઇચ્છવી જોઇએ પોતાને સુખ મળે એમ ઇચ્છાય છે તેવી રીતે અન્ય જીવોને પણ સુખ મળે તેમ ઉપાયો ઇચ્છવા જોઇએ અન્ય જીવોપર ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, દ્વેષ, અને ક્રોધ, વગેરે થાય નહિ, અન્ય જીવોને મારવાની બુદ્ધિ થાય નહિ, અન્ય જીવોને ઉપદ્રવ, અને કલેશ, થાય એવી મનમા ઇચ્છા થાય નહિ, અન્યનું ખરાબ કરવાની બુદ્ધિ જરા માત્ર પણ થાય નહિ, પોતાના કરતા અન્યનુ જરા માત્ર હલકાઈપણુ ઇચ્છાય નહિ, ત્યારે અન્ય જીવોને પોતાના આત્મસમાન દેખવાનુ સત્ય કહેવાય ધર્મી, સાધુ, સત, મહાત્મા, ઋષિ, અને કેળવાયેલ વગેરે નામ ધરાવવાં સહેલ છે પણ અન્ય જીવોપર અન્યાય, દ્વેષ, અને ક્રોધ, વગેરે થાય નહિ ત્યારેજ ઉપર્યુક્ત નામની સફલતા કહેવાય, અને ત્યારેજ અન્ય જીવોને પોતાના આત્મસમાન દેખવાનો સિદ્ધાંત, અમલમા મૂક્યો કહી શકાય પ્રત્યેક જીવો, પોતાના તરફથી શાંતિ પામે એવા વર્તનમા પોતે મૂઝાયા વિના ફ્રીનોલોજીની પેઠે ફક્ત શાંતિને ઇચ્છનારાઓ પોતે પણ આત્મદષ્ટિ રાખતા નથી અને અન્યને પણ રખાવવા પ્રયત્ન કરતા નથી સર્વ જીવોપર આત્મદષ્ટિ રાખ્યા વિના કોઈ પણ આત્મા કદી ભાવશાંતિ પામી શકતો નથી બળતા અગ્નિમા જેમ શીતળતા રાખવી તે મુશ્કેલ છે તેમ રાગદ્વેષ સયોગમય સસારમાં સર્વ જીવોની સાથે આત્મદૃષ્ટિથી વર્તવુ મુશ્કેલ છે જો કે આવુ મુશ્કેલ કાર્ય છે તો પણ આત્માર્થી પુરુષો સર્વ જીવોની સાથે આત્મદૃષ્ટિ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે અને અંતે આત્મદૃષ્ટિના પ્રતાપથી પરમસુખમય ભાવશાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે

સર્વ જીવોની સાથે આત્મદષ્ટિ રાખ્યા વિના સામાયક, પ્રતિક્રમણ, પૂજા અને ભક્તિ વગેરે કાર્યોમાં પણ આત્માનું ઉચ્ચ જીવન કે જે ભાવશાંતિમય છે તે થતું નથી, અને અન્ય જનોને તેનો લાભ મળી શકતો નથી, માટે આત્મસાધકોએ ગમે તેવા રાગ અને દ્વેષના પ્રતિકૂલ સંયોગોમાં પણ સર્વ જીવોની સાથે આત્મદષ્ટિ ધારવી. જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવોજ સર્વનો લેખવો, કોઈને શત્રુ તરીકે લેખવા નહિ, કોઈના ઉપર વૈર રાખવું નહિ, આત્માનું ઉચ્ચ જીવન કરવા સદાકાળ આત્મદષ્ટિ ધારી ભાવશાંતિનો પ્રકાશ કરવો.

ભક્તિયોગી આત્માને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્તિ કરતો છતો શિવપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

श्लोकः

लक्ष्यीकृत्य निजात्मानं, धर्मकार्ये प्रवर्तनात् ।
आर्तध्यानादिरहितो, भक्तियोगी शिवं व्रजेत् ॥ ५८ ॥
स्वात्मा परात्मरूपश्च, दृश्यते भक्तितः स्वयम् ।
करोति दर्शनं जीवः, स्वस्येति प्रत्ययो ध्रुवम् ॥ ५९ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના આત્માને લક્ષ્યભૂત કરીને ધર્મકાર્યમાં પ્રવર્તવાથી આર્તધ્યાનાદિ રહિત એવો ભક્તિયોગી, શિવપદ પામી શકે. પોતાનો આત્મા તે પરમાત્મારૂપ ભક્તિથી પોતાની મેળે દેખાય છે, જીવ પોતે પોતાનું [illegible] કરે છે એમ પોતાને ભક્તિથી નિશ્ચય થાય છે.

ભાવાર્થ:—ઇષ્ટ વસ્તુ તરીકે બાહ્યનાં જે જે લક્ષ્યોને માનવામાં આવે છે તે તે લક્ષ્યો વસ્તુતઃ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ખોટાં લાગે છે, જડ વસ્તુઓમાં કંઈ નિત્યત્વ નથી ત્યારે તેનું કેમ લક્ષ્ય કરવું જોઈએ? બાહ્યવસ્તુઓમાં જે આનંદ કલ્પવામાં આવે છે તે ક્ષણિક છે, ત્યારે તેમાં આનંદના અભાવે બીલકૂલ લક્ષ્ય ન આપવું જોઇએ. જે વસ્તુની ક્ષણિકતા હોય તેમાં ભ્રાંતિથી કોણ મૂર્ખ પ્રેમ ધારણ કરવા લલચાય? જોકે બાહ્યવસ્તુઓમાં રાગ થાય છે તેથી એમ ન માની લેવું કે તે સાચી છે. બાહ્યવસ્તુઓમાં ભ્રાંતિથી પ્રેમ થાય છે, સત્ય પ્રેમ જો આત્માનો લાગે તો બાહ્યવસ્તુઓપર પ્રેમથી ટળી જાય. માટે જડમાં લક્ષ્યબિન્દુ ન કલ્પવું જોઇએ. ઉપાદાનબુદ્ધિથી યત્ યત્ ધર્મકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો પણ સાધ્યલક્ષ્યબિન્દુ તો આત્મામાંજ ધારવું જોઇએ. કેટલાક મનુષ્યો સ્થૂલબુદ્ધિથી ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે પણ તેઓ આત્માને લક્ષ્ય નહિ માનતાં યશ, પ્રતિષ્ઠા, અને આજીવિકા વૃત્તિનેજ મુખ્ય માને છે, તેથીજ અત્ર આત્માનેજ લક્ષ્ય કરી ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ દર્શાવી છે.

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનરહિત એવો મહાત્મા મુનિરાજ બાહ્યરમણીય પદાર્થોમા થએલી મોહનીય વૃત્તિને હઠાવતો છતો અને આત્મામાજ રમણતા કરતો છતો ભક્તરાજ બની શિવપદ પામે છે

ભક્તિયોગી જ્ઞાનયોગી હોય છે, તેમજ ક્રિયાયોગી પણ હોય છે જ્ઞાનયોગી થયા વિના આત્માજ લક્ષ્યસાધ્યબિન્દુ તરીકે સમજાતો નથી, માટે જ્ઞાનયોગ વિના જે ભક્તિ વા ક્રિયાના અનેક ભેદોમા ગુથાયલો છે, તે ખરેખર જ્ઞાનયોગથી સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો સમજ્યા વિના પરમાત્મસમ્મુખ યથાર્થપણે થઈ શકતો નથી જો કે જ્ઞાનયોગના તરતમયોગે અનેક ભેદ પડે છે તો પણ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાતનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભક્તિના માર્ગમા પ્રવેશ કરવો જોઇએ દેવગુરૂની સેવનામાજ રૂઢિ પ્રમાણે ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે, પણ નિશ્ચયનયથી જોતા આત્મામા પરમાત્મપણુ જે સત્તાએ રહેલું છે તેના ઉપયોગમા સ્થિરતા રમણતા કરવાવી જ્ઞાનસાધ્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે કોઈક અપેક્ષાએ મુનિવરોને ભક્તિયોગ અને ક્રિયાયોગ એ બે ચારિત્રરૂપ કહેવાય છે

ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિ તેજ ધર્મ છે બાકી શરીરના ધર્મોનું રક્ષણ કરવુ તે તો અપેક્ષાએ નિમિત્તપણે સાધ્યદષ્ટિવાળાને ધર્મરૂપ કહેવાય, માટે આત્મામા ધર્મ છે શરીરની સાત ધાતુ છે તે તો જડ છે, તેની અતે ખાખ થઈ જવાની, માટે જ્ઞાની શરીરના અવયવોમા ધર્મબુદ્ધિ ધારણ કરતો નથી શરીર પુદ્ગલ છે, શરીર અને મનના ધર્મોથી શુદ્ધ આત્માનો ધર્મ ભિન્ન [illegible] ભક્તિયોગી આત્મધર્મની સેવનામાજ લાગી રહે છે જ્યા ત્યા આત્મ-[illegible] આત્માના ધર્મ દેખી આત્મધર્મના દૃઢ સંસ્કાર પાડે છે બાહ્ય માયિક સંસ્કારોને હૃદયમા સ્થાન આપતો નથી ભક્તિયોગી રાગ અને પ્રેમ પણ આત્મામાજ ધારણ કરે કે જેથી અતે આત્મામા રગ લાગી રહે અને તે પ્રેમથી શુદ્ધરમણતા પ્રાપ્ત થાય ઉત્તમ ભક્તિયોગી ઉત્તમ ગુણોનું બહુ માન કરતો છતો અને દોષોને ટાળતો છતો મુક્તિના સમ્મુખ થઈ અનત આનદમય મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરે છે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિની ધૂનમાં આવેલો ભક્ત સહજ દશાના યોગે પોતાના આત્માનેજ પરમાત્મરૂપ દેખે છે જ્ઞાનીને પોતાનો આત્મા સ્વય પરમાત્મરૂપ દેખાય તેમા કઈ આશ્ચર્ય નથી, આત્માની જ્ઞાનાનન્દ ખુમારીની દશામાં એવી અદ્ભુત શક્તિ જાગે છે કે તે વખતે દુનિયામા કઈ પણ સુખ ભાસતું નથી, એક આત્માજ આનન્દમય દેખાય છે પોતાના દર્શન પોતે કરીને તૃપ્ત થાય છે, તેથી તેને અન્ય કઈ દેખવા લાયક રહેતુ નથી, કારણ કે અન્ય વસ્તુઓને પણ દેખનાર પોતે છે જ્યારે પોતે પોતાને દેખે ત્યારે અન્ય વસ્તુઓ તો પોતાના જ્ઞાનથી સહેજે દેખાય તેમા કઈ પણ આશ્ચર્ય નથી પોતાના દર્શનનો અનુભવ નિશ્ચય પોતાનેજ થાય છે અને પોતાના આત્માનુ અનુભવદર્શન પોતાને થાય છે

પોતાના આત્માનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ, આત્મજ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચવા, શ્રીસદ્ગુરુની ઉપાસના કરવી, અનેકાંતપણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, આત્માવિના અન્ય વસ્તુઓપરથી મમતા ઉતારવી. બાહ્યનાં કાર્યો કરતાં તેમાં રાગ વા દ્વેષ થાય નહિ તેવી સમતા વૃત્તિ ધારણ કરવી. મનના ધર્મથી આત્માને જુદો પાડી તેમાં ઉપયોગ ધારણ કરવો. ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભના વિકારોને પ્રતિદિન જીતવા માટે આત્માનો ઉપયોગજ ખરેખરૂં ઔષધ છે એમ નિશ્ચય કરવો. અત્યન્ત ઉત્સાહથી અને દૃઢ ટેકથી આત્મજ્ઞાનમાં રમણતા કરવી, ઉપાધિના જે જે સંયોગોમાં મનની ચંચળતા થતી હોય તે તે ઉપાધિના સંયોગોથી દૂર રહેવું, વા તે તે ઉપાધિના સંયોગોથી દૂર ન રહી શકાય તો તે વખતે પણ મનની સ્થિરતા રહે અને આત્માનો સહજભાવ સ્થિર રહે એમ ઉપાયો યોજવા. અત્યન્ત પ્રેમથી આત્મામાં લીન થઈ જવું. આમ ઉપાયોને દઢ પ્રતિજ્ઞાથી આદરતાં ભક્તિયોગીને આત્મદર્શન થાય છે.

ભક્તિની જુદી જુદી દશાઓમાં ભક્તિયોગી કયા કયા ભાવને ધારણ કરે છે તે ગ્રન્થકાર અનુભવથી દર્શાવે છે.

શ્લોકઃ

स्वामिसेवकभावेन, भक्तिराद्या प्रदर्शिता ।
पक्कज्ञानदशायां तु, स्वामिसेवकवर्जिता ॥ ६० ॥
तत्त्वमस्यादिरूपेण, सार्वकालिकप्रत्ययाम् ।
परां भक्तिं समासाद्य, भक्तियोगी शिवं व्रजेत् ॥ ६१ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્વામિસેવક ભાવવડે પ્રથમ ભક્તિ દર્શાવી છે. પકવજ્ઞાન-દશામાં તો સ્વામિસેવકભાવ વર્જિત ભક્તિ હોય છે. તત્ત્વમસ્યાદિરૂપવડે સાર્વકાલિક પ્રત્યયવાળી પરાભક્તિને પામીને ભક્તિયોગી શિવસ્થાનમાં જાય છે.

ભાવાર્થ:—આદ્યભક્તિ સ્વામિસેવકભાવવાળી છે. પરમાત્માને સ્વામી ગણીને આત્મા એક સેવક સરખો થઈને પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે. પર-માત્માની મૂર્તિદ્વારા પરમાત્માના સદ્ગુણોનું સેવન કરે છે. આઠ કર્મથી લેપાયલો આત્મા પોતાના તરફ જુએ છે ત્યારે માલુમ પડે છે કે હું એક સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર આત્મા છું, જન્મ જરા અને મરણથી પીડાઉં છું. અહો ! હું ક્યારે દુઃખથી મુક્ત થઈશ ? હું ક્યારે સુખી થઈશ ? આમ આત્મા વિચાર કરે છે અને પછી નિર્ણય કરે છે કે સર્વ દુઃખથી જે મૂકા-યલા હોય તેના શરણે જઈ ત્હેની સેવા કરવી. સર્વ દુઃખથી મૂકાયલા સિદ્ધ-પરમાત્મા છે, માટે તેમનેજ સ્વામી કરવા જોઈએ અને તેમની સેવા કરવા

માટે સેવક બનવુ જોઈએ પરમાત્મપ્રભુનો સેવક બનેલો આત્મા વારંઘડીએ પરમાત્માના ગુણોનુ સ્મરણ કરે છે સેવકે સૂક્ષ્મોપયોગથી પરમાત્માના નીચે પ્રમાણે ગુણો ગ્રહણ કરવા ઉપાયો યોજવા

૧ પરમાત્માની જ્ઞાતદશાનુ સ્મરણ કરી તે પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો

૨ પરમાત્માના કેવલજ્ઞાનગુણનુ સ્મરણ કરી તેને પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો

૩ પરમાત્માનો ક્ષાયિકગુણ સ્મરીને પોતાના આત્મામા ક્ષાયિક આનદગુણ પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો

૪ પરમાત્માની વીતરાગદશા નિહાળી તેવી દશા પોતાનામા પ્રગટાવવી જોઇએ

૫ પરમાત્માના ક્ષાયિકગુણોને સ્મરીને પોતાના ગુણો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

૬ પરમાત્મા શરીરરહિત છે માટે શરીરરહિત પોતાના સ્વરૂપે થવા પ્રયત્ન કરવો

૭ પરમાત્મા શુદ્ધ છે માટે તેવી શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ માટે તેમનુ સ્મરણ કરવુ જોઈએ

૮ પરમાત્માની સદાકાલ એકસરખી સહજદશા છે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ

૯ મન, વાણી, અને કાયાથી ભિન્ન પરમાત્મા છે તેવી મ્હારા આત્માની દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ

૧૦ પરમાત્મા પોતે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી રહિત છે માટે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ

૧૧ પરમાત્મા કર્મથી રહિત છે માટે મ્હારે પણ કર્મરહિત થવુ જોઈએ

૧૨ પ્રભુએ સાદિ અનત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે માટે મ્હારે પણ તે સ્થિતિ ઇચ્છવી જોઇએ

૧૩ સસારના સર્વ પદાર્થોપર થતો રાગ છોડીને પરમાત્માના ગુણોનો રાગ ધારણ કરવો જોઇએ

૧૪ બાહ્ય સર્વ પદાર્થોપરનુ લક્ષ્ય તજીને પરમાત્માનેજ લક્ષ્યસાધ્ય બિંદુ તરીકે કલ્પવા જોઇએ

૧૫ પ્રભુના જેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયવડે પ્રભુની આજ્ઞા માનવી જોઇએ પ્રભુની આજ્ઞાઓ જે જે સૂત્રોમા કહી છે તે તે પ્રમાણે વર્તન કરવુ તે પ્રભુની ભક્તિ છે સ્વામીની આજ્ઞા સેવકને માનવી જોઇએ, પરમાત્મરૂપ સ્વામિના ગુણ જે જે અંશે જે જે ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થાય તે તે ઉપાયોથી સ્વામીની ભક્તિ કરવી જોઇએ

૧૬ અષ્ટદ્રવ્ય આદિથી તે તે વસ્તુઓના સંકેતદ્વારા જે જે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના છે તે તે ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા, તે તે વસ્તુઓદ્વારા સાલંબન વ્યવહારપૂજાદ્વારા ભક્તિ કરવી જોઇએ.

૧૭ પરમાત્માની ઉપકારદશા સ્મરી તે પ્રમાણે ઉપકારગુણ પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો.

૧૮ પરમાત્મામાં દાનગુણની જેવી શક્તિ છે તેવી દાનશક્તિ પોતાના આત્મામાં પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો.

૧૯ પરમાત્માએ ત્રયોદશગુણસ્થાનમાં રહી જગત્જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા જેવો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવી રીતે જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા મ્હારે પણ ઉપાયો યોજવા જોઇએ.

૨૦ પરમાત્માએ પૂર્વે મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ્ય, અને કારુણ્યભાવના ભાવી હતી તેવી રીતે મ્હારે પણ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૨૧ પરમાત્માએ જેમ સંસારાવસ્થામાં–સાધકદશામાં–રાગ અને દ્વેષને પ્રશસ્તરૂપમાં ફેરવી નાંખ્યા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ અશુભ રાગ અને દ્વેષને પ્રશસ્ત રાગદ્વેષમાં ફેરવી નાખવા જોઇએ.

૨૨ પરમાત્માએ સાધકાવસ્થામાં જેમ ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન ધ્યાયું હતું તેવી રીતે મ્હારે પણ ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન ધ્યાવા ઉદ્યમ કરવો જોઇએ.

૨૩ પરમાત્માએ સાધકદષ્ટિના યોગે સાધ્ય સાધવા જેવી મનની સ-મતા જાળવી હતી તેવી મનની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૨૪ પરમાત્માએ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત કરવા જેવો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવો મ્હારે પણ પ્રયત્ન હાલ કરવો જોઇએ.

૨૫ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધક અવસ્થામાં જેવી અન્તરદૃષ્ટિ રાખી હતી તેવી હવે મ્હારે અન્તરદષ્ટિ રાખવી જોઇએ.

૨૬ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવી મ્હારે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

૨૭ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં ઉદાસીનતા ધારણ કરી હતી તેવી ઉદાસીનતા મ્હારે પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

૨૮ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધક અવસ્થામાં જેવું ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું હતું તેવું મ્હારે પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ.

૨૯ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નની સાધ્યદશા માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવો મ્હારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૩૦ પરમાત્મા પૂર્વે સસારાવસ્થામા જેવા નિ:સગ રહેતા હતા અને જળમા કમળવત્ વર્તતા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ જલકમલવત્ ન્યારા રહેવુ જોઇએ

૩૧ સસારની ઉપાધિથી પરમાત્મા જેમ પૂર્વસાધકાવસ્થામા દૂર રહ્યા હતા, તેમ મ્હારે પણ ઉપાધિથી દૂર રહેવુ જોઇએ

૩૨ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામા મનને જીત્યુ હતુ અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિંદા, વૈર, હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૂર્ચ્છા, મમતા, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, દુગચ્છા, અને કલેશ વગેરે દોષોને જીત્યા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ પૂર્વોક્ત દોષોનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરવો જોઇએ

૩૩ ભગવાન્, પ્રથમ સાધકાવસ્થામા અપ્રમત્ત રહ્યા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ સાધકાવસ્થામા અપ્રમત્તદશા ધારણ કરવી જોઇએ

૩૪ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં પરભાવનો નાશ કર્યો હતો અને સ્વધર્મ આદર્યો હતો, તેવી રીતે મ્હારે પણ પરભાવનો ત્યાગ કરીને સ્વભાવ આદરવો જોઇએ

૩૫ પરમાત્માએ જેમ સાધકાવસ્થામાં શુદ્ધોપયોગ ધાર્યો હતો, તેમ મ્હારે પણ શુદ્ધોપયોગ ધારણ કરવો જોઇએ

૩૬ પરમાત્માએ જેમ ઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો હતો તેમ મ્હારે પણ [illegible]નો ક્ષય કરવો જોઇએ

૩૭ પરમાત્માના ગુણોનુ અહર્નિશ સ્મરણ કરી તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્ર-ત્ન કરવો જોઇએ

૩૮ આહ્યદશાનો ઉપયોગ ટાળીને પરમાત્મસ્વરૂપનો ઉપયોગ મ્હારે ખવો જોઈએ

૩૯ પરમાત્માનેજ શરણ્યમાં શરણ્ય સમજી તેમના સ્વરૂપમાં મ્હારે લીન થવુ જોઇએ

૪૦ પરમાત્માને અધ્યાત્મ રસમય વૈખરીવાણીથી મ્હારે ગાવા જોઇએ અને પરમાત્મસ્તુતિમાં તન્મય થઈ ભક્તિરસનો ભોગી મ્હારે બનવુ જોઇએ

૪૧ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં જેવી આત્મશ્રદ્ધા રાખી હતી તેવી મ્હારે પણ હાલ રાખવી જોઇએ

૪૨ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી આત્મસહજદશા ધારી હતી તેવી મ્હારે પણ ધારણ કરવી જોઇએ

૪૩ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં જેવુ કાયાનું મમત્વ ત્યાગ્યુ હતુ અને પોતાના આત્માની સરળતા ધારી હતી તેવી દશા મ્હારે પણ ધારવી જોઇએ

૪૪ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં સર્વ જીવોને એક આત્મદૃષ્ટિથી જોયા હતા તેવી દૃષ્ટિ મ્હારે ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૫ પરમાત્મા જેમ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં સર્વ સાંસારિક વાસનાઓથી દૂર થયા હતા, તેમ મ્હારે પણ સાંસારિક વાસનાઓથી દૂર રહેવું જોઇએ.

૪૬ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકદશામાં મુનિની દશા ધારણ કરી હતી તેવી દશા મ્હારે પણ ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૭ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં જેવી અનુભવજ્ઞાનદશા ધારણ કરી હતી તેવી મ્હારે પણ અનુભવજ્ઞાનદશા ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૮ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમાં ધર્મ માની સાધ્યની સાપેક્ષતાએ પુષ્ટનિમિત્તકારણ આદર્યું હતું તેવી દશા મ્હારે પણ અંગીકાર કરવી જોઇએ.

૪૯ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગને શ્રીતીર્થંકરો ગૃહસ્થાવાસમાં ભોગવતા હતા તેમ છતાં તેમાં ઉદાસભાવે વર્તતા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ ઉદાસભાવે વર્તવું જોઇએ.

૫૦ શ્રીપરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ઉપયોગપૂર્વક બોલતા હતા, તેમ મ્હારે પણ ભાષાસમિતિથી ઉપયોગપૂર્વક બોલવું જોઇએ.

૫૧. ભગવાન્ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં પ્રારબ્ધકર્મ (નિકાચિતકર્મ)ના ભોગને રોગ જાણતા હતા અને અન્તરથી ન્યારા રહીને ભોગવતા હતા, એવી મ્હારી દશા થાય એમ વારંવાર મારે ઇચ્છવું જોઇએ.

૫૨ શ્રીપરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ગૃહસ્થાવાસનું પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા, તેવી રીતે ગૃહસ્થાવાસનું પવિત્ર જીવન મ્હારે પણ ગાળવું જોઇએ.

૫૩ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં સાધ્યબિન્દુનું લક્ષ્ય રાખતા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ સાધ્યલક્ષ્યબિન્દુ રાખવું જોઇએ.

૫૪ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ઉચ્ચ ભાવના વિચારોથી ભૂષિત હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ ઉચ્ચ ભાવના વિચારોથી વિભૂષિત રહેવું જોઇએ.

૫૫ પરમાત્મા, પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં વિચાર અને આચારમાં ઉત્તમ હતા, તેમ મ્હારે પણ આચાર અને વિચારમાં ઉત્તમ થવું જોઇએ.

૫૬ પરમાત્માએ પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ત્રણ ગુપ્તિને ધારી હતી તેવી રીતે મ્હારે પણ ત્રણ ગુપ્તિ ધારણ કરવી જોઇએ. ખરેખર ત્રણ ગુપ્તિને ધારણ કરૂં તોજ પરમાત્માનો સેવક ગણાઉં એમ વિચારવું જોઇએ.

૫૭ પરમાત્માએ પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી, તેવી મ્હારે પણ અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિ આદરવી જોઇએ.

૫૮ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય વૃત્તિયોને ઉદ્દલવતીજ અટકાવતા હતા તેવી રીતે મ્હારે પણ ચારિત્રમોહનીય વૃત્તિયોને ઉદ્દલવતીજ અટકાવવી જોઇએ

૫૯ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામા આત્માની શુદ્ધ પરિણતિ સાધવા પ્રવૃત્તિ કરતા હતા તેમ મ્હારે પણ શુદ્ધપરિણતિ સાધવા પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ

૬૦ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામા આત્માના અનતગુણપર્યાયના ચિંતવનમા તલ્લીન રહેતા હતા, તેમ મ્હારે પણ આત્માના ગુણપયાય સ્વરૂપમા તલ્લીન થઈ દુનિયાદારી બીલકુલ ભૂલી જવી જોઇએ

૬૧ ઔદયિકભાવયોગે સસારમા રહેતાં છતા પણ પરમાત્માના ગુણોનુ મ્હારે સ્મરણ કરવુ જોઇએ

૬૨ પરમાત્મદૃષ્ટિ ખીલવવામાટે પરમાત્માના ગુણોનુ શ્વાસોચ્છ્વાસે મ્હારે સ્મરણ કરવુ જોઇએ

૬૩ પરમાત્માની અનત શક્તિયોનુ સ્મરણ કરતા, મ્હારા આત્માને લાગેલા આવરણો દૂર થાય તે તે શક્તિયો મ્હારા આત્મામા છે પણ તે તે શક્તિયો ખીલી શકે એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખી પરમાત્મગુણોનું મ્હારે સ્મરણ કરવુ જોઇએ

૬૪ પરમાત્માની કેવલજ્ઞાનદૃષ્ટિવી જે જે કહેવાયુ છે તે બધુ મ્હારી અલ્પજ્ઞાન શક્તિયોગે પરિપૂર્ણ સમજવામાં ન આવે તો પણ મ્હારે સર્વજ્ઞના દૃઢ શ્રદ્ધા ધારણ કરવી જોઇએ સિદ્ધાતોના સૂક્ષ્મ રહસ્યો જો ન સમજાય તો મ્હારે સૂક્ષ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ જોઇએ જેટલી દૃષ્ટિ ખીલી હશે તેટલું જણાશે અને દેખાશે પરમાત્માનો સેવક બનીને પરમાત્માની ભક્તિ કરતાં સપૂર્ણ તત્ત્વને પામીશ, એમ શ્રદ્ધા રાખી પરમાત્મરૂપ સ્વામિની મ્હારે સેવા કરવી જોઇએ

આ પ્રમાણે સ્વામી સેવક ભાવમાં સેવક પોતે પરમાત્મા તરફની ભક્તિના યોગે પરમાત્માના ગુણોનું અનુકરણ કરે છે સેવકને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિવિના અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા રહેતી નથી, સાસારિક વસ્તુઓના લાભને નાકના મેલ સમાન ગણે છે, ઇન્દ્ર, ચદ્ર, અને નાગેન્દ્રની પદવીને પણ હીસાબમાં ગણતો નથી, દુનિયાની કીર્તિ, માન, અને પૂજાની ઇચ્છાને ધિક્કારે છે સેવક ભક્તિના આવેશમાં જ્યાં ત્યાં શ્રી પરમાત્માનેજ દેખ્યા કરે છે—ज्यां देख्युं त्यां त्योंहि तुंहि तुंहि प्राणपति बिन प्रेम किस्योहि—આ વાક્ય લેખ મુદ્રાનો અદ્ભુત અનુભવરસ ચાખતો જાય છે સેવકપણે બનેલા ભક્તની પ્રેમ ખુમારીનો રસ એવો તો હૃદયદ્રાવક હોય છે કે અન્ય આત્માઓનુ પણ તે આકર્ષણ કરે છે સ્વામિ સેવકભાવવાળી આવી ભક્તિમાટે રાત્રી અને દિવસની સધ્યાનો તેમજ મધ્યાન્હકાળનો સમય સાનુકૂળ છે, જે વખત મળે તે વખત શીઘ્ર

ભુની સેવામાં ગાળવો તેજ સેવકની ફરજ છે. શ્રીપરમાત્માવિના સેવકને દુનિયાની કોઈપિણ વસ્તુપર પ્રેમ ધારણ કરવો નહિ. શ્રીપરમાત્મા તીર્થંકરોની વખતોવખત કથાઓ વાંચવી, તેમનાં જીવનચરિત્રોમાંથી સાર ખેંચવો. પરમાત્માનું સ્વરૂપ બરાબર ઓળખવું. દર્શન અને ચારિત્ર ધર્મમાં રમણ કરતા એવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં સ્મરણ કરવું, શ્રીપરમાત્માએ જે જે ઉપાયોથી દોષોનો નાશ કર્યો તે તે ઉપાયોને આચારમાં મૂકવા જોઇએ, ભગનીયા તેલ જેવી ભક્તિને હૃદયમાં ધારણ કરવી જોઇએ, ભક્તિ કરતાં જે જે વિઘ્નો આવે તે તે વિઘ્નોને મારી હઠાવવાં જોઇએ. વિઘ્નોના સામું થયાવિના કદાપિકાળે છૂટકો થવાનો નથી, આત્મસામર્થ્યથી પરમાત્મગુણોને સ્મરણ કરવા જોઇએ. જે મનુષ્યો તત્ત્વજ્ઞાનમાં કઇપિણ સમજતા નથી, જેઓને દેવ ગુરૂ અને ધર્મનું જ્ઞાન નથી તેઓ પરમાત્માના સેવક બની શકતા નથી, જેઓને મુક્તિની ઇચ્છા નથી અને જેઓ પરમાત્માની આજ્ઞા પાળતા નથી તેઓ પણ પરમાત્માના સેવક બની શકતા નથી.

પરમાત્માની આજ્ઞા પાળનાર મનુષ્યો પરમાત્માના સેવક બની શકે છે; પરમાત્માનાં કહેલાં તત્ત્વોને જે મનુષ્યો સમજી શકતા નથી અને ફક્ત ટીલાં ટપકાંજ ધારણ કરે છે તેઓ પરમાત્માના સાચા સેવક બની શકતા નથી. જગત્માં પરમાત્મા, પરમાત્મા એમતો લાખો મનુષ્યો બોલે છે પણ પરમાત્મતત્ત્વને સમજનાર વિરલા હોય છે. જેઓ પરમાત્માને સમજે છે અને તેમની આજ્ઞા પાળે છે તેજ પરમાત્માના સેવક બની શકે છે. પરમાત્માના સેવકો, પૂર્વોક્ત પરમાત્માના ગુણોનું સ્મરણ કરી પોતાના આત્મામાં તે તે ગુણો પ્રગટાવવા પરમાત્માની સેવા કર્યા કરે છે, અને પરમાત્માના આલંબનથી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવા મથે છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માનો સેવક બનેલો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉંડો ઉતરતો જાય છે, અને આત્મજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરતો જાય છે. આત્મજ્ઞાનની પકવતા થતાં સ્વામિ સેવકભાવ રહેતો નથી. પકવજ્ઞાનની ઉચ્ચદશા કોઇક વિરલાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. પકવજ્ઞાનની દશાનું સ્વરૂપ અત્યંત અદ્‌ભુત છે, કોઈ વિરલા જ્ઞાનિયોને બીજા પ્રકારની અદ્‌ભુત ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત્માં બીજા પ્રકારની ઉચ્ચ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તત્ત્વજ્ઞાનની પકવદશા પ્રાપ્ત થતાં અનુભવજ્ઞાનમાં ઉતરી શકાય છે. અનુભવિયોને પોતાનો આત્મા જ પરમાત્માસમાન ભાસે છે.

બીજા પ્રકારની ભક્તિ.

તે તું આત્માજ પરમાત્મા છે એવી સર્વકાલના નિશ્ચયવાળી બીજી ભક્તિનો પ્રસાદ કોઇક અનુભવિયો પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માજ પરમાત્મા છે

આ વાક્યનુ વારંવાર સૂક્ષ્મ ચિંતવન કરતા આત્મતત્ત્વનુ અદ્ભૂત રહસ્ય સમજાય છે આ પરાભક્તિથી પરમપદ સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે પરમાત્મા તે જ તુ છે પરમાત્મારૂપ હે આત્મન્! તુ છે એવુ વારવાર સ્મરણ કરવુ તે એક જાતની ઉત્કૃષ્ટ આત્માની સેવા છે, પરાભક્તિવાળો આત્મા એમ જાણે છે કે, મ્હારા આત્મામાજ પરમાત્મપણું રહ્યુ છે અનત આત્માઓ મુક્તિ ગયા પણ તે સર્વે આત્મામા રહેલું પરમાત્મપણુ પ્રગટાવીનેજ મુક્તિએ ગયા

આત્મામા અનતગુણો પ્રગટે છે.

જ્યારે ત્યારે પણ જે જે જ્ઞાન દર્શન, અને ચારિત્રાદિ ગુણો પ્રગટવાના, તે સર્વ ગુણો ખરેખર તે તે ગુણોના આવરણો દૂર જતા આત્મામાથીજ તે પ્રગટવાના આત્મામાજ પચ પ્રકારના જ્ઞાન છે, આત્મમાજ ચાર પ્રકારના દર્શન છે, આત્મામાજ પાચ પ્રકારની લબ્ધિયો રહી છે, જે જે મનુષ્યોમા જે જે શક્તિયો પ્રગટી છે તે સર્વ આત્મામાથીજ પ્રગટી છે એમ જાણવુ આત્મામાજ તિરોભાવે અનતગુણો રહ્યા છે, ફક્ત તે તે ગુણોને આચ્છાદન કરનાર કર્મની પ્રકૃતિયો જો દૂર થાય તો, તે તે ગુણો પ્રકાશે છે, માટે પોતાના આત્મામા રહેલા ગુણોનો પ્રકાશ કરવામા પોતાનેજ ઉદ્યમ કરવો જોઇએ આત્માજ સર્વ ગુણોનું ધામ છે ત્યારે આત્માજ પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય થતા આત્માનીજ પરમાત્મપણે ભક્તિ કરવી જોઇએ પરમાત્મપણે આત્માની ભક્તિ કરતા કર્માવરણો ખરી જાય છે અને આત્માના [illegible]ે પ્રકાશ થતો જાય છે આત્મામા પરમાત્મબુદ્ધિ ધારવાથી સર્વ બા[illegible]ી સતોષ પ્રાપ્ત થાય છે અને મનની ચચળતા નાશ પામે છે પોતાનામાજ સર્વ શક્તિયો છે એમ નિશ્ચય થવાથી પરભાવ પ્રવૃત્તિનો અત આવે છે, કારણ કે આત્મા સમજે છે કે જ્યારે મ્હારામા પરમાત્મપણુ રહ્યુ છે ત્યારે શામાટે પરભાવની દીનતા ધારણ કરવી જોઇએ? પોતાના પરમાત્મપણુ દેખવાથી તે પ્રગટાવવાનો ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામે છે પોતાના બળથી જ પોતે પરમાત્મા થવાય છે એમ પક્વજ્ઞાન થાય છે ત્યારે આનદની છાયા જામે છે આત્મસ્વરૂપનુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિદિન ઉત્સાહ ધારણ કરતો જાય છે હુંજ પરમાત્મા છુ, તિરોભાવે પરમાત્મા છુ તો આવિર્ભાવે પણ હુંજ પરમાત્મા થવાનો, મ્હારાવિના અન્ય દ્રવ્યજાતિ પરમાત્મા થઈ શકે નહિ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયમય હુ શુદ્ધ જાતિ છુ, સત્તાએ હું સિદ્ધનો ભ્રાતા છુ, સત્તાથી મ્હારામા અને સિદ્ધમાં કઈ ફેર નથી, ભક્તિભાવ પ્રગટ કરવા તો હુ ઉઠેલો છુ, હુ સત્તાએ સિદ્ધ છુ, પરમાત્મા છુ અને વ્યક્તિભાવે તેવો થઈ શકુ તેવો છુ તેથી તે તુ છે એમ કહેવામા સત્યતત્ત્વનો પ્રકાશ કથક હું કહેવાઉં છુ હું પરમાત્મા છુ ત્યારે હું પરમ આનદને પ્રાપ્ત કરી શકવાનો, મ્હારી શક્તિયો જેવી છે તેવી ને તેવીજ પ્રગટ થવાની

આ પ્રમાણે પરાભક્તિવાળો ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિના વિચારોથી પોતાનામાં પરમાત્મપણું દેખી ત્હેની ભક્તિ કરતો શાશ્વતપદને પામે છે. પકવજ્ઞાનથી પરાભક્તિની ઉત્કૃષ્ટદશાને પમાય છે. પરાભક્તિવાળો શુદ્ધદશા સમ્મુખ ક્ષણે ક્ષણે ચઢતો જાય છે, અનેકાન્તજ્ઞાની આવી દશાને પામે છે અને તે સર્વ દોષોનો ક્ષય કરતો જાય છે. અજ્ઞાનિ જીવોથી પરાભક્તિ પમાતી નથી, જ્ઞાનિયોગીન્દ્ર આત્માઓજ આવી પરાભક્તિના સમ્મુખ થાય છે. જે પરાભક્તિનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પરાભક્તિ સમ્મુખ થઈ શકે નહીં. આર્તધ્યાન અને રૈદ્રધ્યાનના વિકલ્પ અને સંકલ્પોનો નાશ કરવો હોય તો પરાભક્તિથી સહેજમાં થાય છે. જે જે જીવો ભૂતકાળમાં મુક્તિ પામ્યા, પામે છે અને ભવિષ્યમાં પામશે તે સર્વ પરાભક્તિથીજ પામશે. શુક્લધ્યાન વા રૂપાતીત ધ્યાન છે તે પરાભક્તિરૂપ છે, નિરાલંબન ધ્યાનવાળાઓ આવી પરાભક્તિને પામી શકે છે. પરાભક્તિ પામવાને માટે આદ્યભક્તિની ખાસ જરૂર છે, જેને જેવી યોગ્યતા હોય તેવી ભક્તિ ત્હેણે આદરવી જોઈએ. એ પ્રકારની ભક્તિના યોગ્ય એવા ગુણો સંપ્રાપ્ત કરવા જોઇએ. તેમ તે એ પ્રકારની ભક્તિ પામવાને માટે સદાકાળ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

અનેક પ્રકારના યોગિયો મુક્તિપદ પામી શકે છે.

શ્લોકઃ

भक्तियोगी क्रियायोगी, ज्ञानयोगी तथैव च ।
साम्ययोगी ध्रुवां सिद्धिं, प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ६२ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભક્તિયોગી, ક્રિયાયોગી, જ્ઞાનયોગી અને સામ્યયોગી, નિશ્ચય સિદ્ધિપદ પામે છે, આ બાબતમાં સંશય નથી.

ભાવાર્થઃ—ભક્તિયોગના અનેક ભેદ છે તોપણ ત્હેનું સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે યત્કિંચિત્ દર્શાવ્યું છે. ક્રિયાના પણ ઘણા ભેદ છે. વિષ, ગરલ, અનન્ય, તદ્ધેતુ, અને અમૃતક્રિયા. તેમજ, ધર્મના બાહ્ય અને આભ્યંતર, નિમિત્ત અને ઉપાદાન, આદિ અનેક ભેદો તત્ તત્ વિષયભેદના સંબંધથી થાય છે. જ્ઞાનના પણ બે ભેદ છે. વ્યવહારજ્ઞાન, અને નિશ્ચયજ્ઞાન. પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન આદિ જ્ઞાનયોગ જાણવા. સામ્યભાવમાં જોડાવું ત્હેને સામ્યયોગ કહે છે. આ વિના પણ હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રમાં અષ્ટાંગયોગ લખ્યા છે, તેનું સ્વરૂપ પણ અવશ્ય જાણી આચારમાં મૂકવું જોઇએ. (યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનું વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે.) આ પ્રકારે આત્માના એક એક ગુણને મુખ્યતાએ ભજનારા અનેક યોગિયો આત્માની સાધ્યદશાના યોગે શ્રાવક વા સાધુમાર્ગમાં રહીને મુક્તિપદ પ્રાપ્ત

કરે છે, અને કરશે ભક્તિયોગી હોય છે તે અવશ્ય ક્રિયાયોગી હોય છે અને જે ખરેખર શુદ્ધક્રિયાયોગી હોય છે તે જ્ઞાનયોગી હોય છે અને જે જ્ઞાનયોગી હોય છે તે સમતાયોગી બની શકે છે સર્વયોગમા આદ્યભક્તિ યોગની અસન્ત આવશ્યકતા છે માટે આદ્યમા ભક્તિનુ ગ્રહણ કર્યું છે ભક્તિયોગીને પણ ધાર્મિકક્રિયાની આવશ્યકતા છે માટે પશ્ચાત્ ત્હેનુ ગ્રહણ કર્યું છે ક્રિયાયોગીને પણ જ્ઞાનયોગની અત્યત આવશ્યકતા છે કારણ કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયાઓથી આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટતી નથી જ્ઞાનયોગિને પણ સમતાયોગની અત્યત આવશ્યકતા છે કારણ કે સમતા આવ્યા વિના જ્ઞાનની સફલતા થતી નથી મતિ, શ્રુત, અને અવધિજ્ઞાનવાળાને પણ સમતાયોગની અત્યત આવશ્યકતા છે ચાર જ્ઞાનિને પણ સમતાયોગની અત્યત આવશ્યકતા છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી સમતાયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવ થવાથી અનુક્રમે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિકભાવે સમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્ઞાનયોગ કરતા સમતાયોગ વિશેષ ઉપયોગી છે એમ જો ખરેખર જણાવવામા આવે તો સમતાયોગ આદરવા માટે અત્યત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ આ યોગ જે જે જણાવવામા આવ્યા છે તે તે યોગ્યતાએ આદરવા લાયક છે કોઇને કોઈ યોગની મુખ્યતા હોય છે અને કોઈ યોગની ગૌણતા હોય છે, મુખ્યતાએ જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર ત્રણ યોગ કહેવાય છે ત્રણ યોગની સપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતાં મુક્તિ થાય છે જ્ઞાનદર્શન चारित्राणि मोक्षमार्ग આ ત્રણ યોગ મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી ત્રણ યોગને આદરવાથી મુક્તિ થાય છે, જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્રમા સર્વ યોગનો સમાવેશ થાય છે જઘન્યમા જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટમા ઉત્કૃષ્ટ યોગ પૈકી ગમે તે યોગનો કોઇએ આદર કરેલો હોય તેનું કોઇએ ખડન કરવુ નહિ, કારણ કે દરેક જીવો જઘન્યમા જઘન્ય યોગને આદરીને ઉત્કૃષ્ટમા ઉત્કૃષ્ટ યોગને પામ્યા છે ઉત્કૃષ્ટ યોગ પામેલાએ જઘન્ય યોગવાળાને નિંદવા નહિ, તેમજ જઘન્યયોગવાળાએ ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળાની નિંદા વા ખડન કરવુ નહિ જેની જેટલી યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે તે આ ત્રણ યોગના, જઘન્યમાથી જઘન્યભેદ અને ઉત્કૃષ્ટમાથી ઉત્કૃષ્ટ ભેદને ધારણ કરે છે

અસખ્ય યોગે મુક્તિ છે તેમા ત્રણ યોગ મુખ્ય છે.

શ્લોક

असङ्ख्ययोगयुक्त्यार्थे, मुक्तिःस्यात्त्र सशयः ।
तत्राऽपि ज्ञानसम्यक्त्व, चारित्राणि विशेषतः ॥ ६२ ॥

(૨) નિયમ.

આ પ્રમાણે ચારિત્રયોગી પંચમહાવ્રત અને છઠું રાત્રીભોજન વિરમણવ્રત ધારણ કરી યમનામના યોગના પહેલા અંગમાં સ્થિર થાય છે. યોગનું યમનામનું પહેલું પગથીયું સ્થિર થવાથી યોગી ઉંચો ચઢીને પશ્ચાત્ પડી શકતો નથી, ઉલટું બીજા પગથીયાને પાળવામાં યોગ્ય બને છે. પાંચ યમને પુષ્ટિ કરનારા અનેક પ્રકારના નિયમો પાળવા જોઇએ. વખતસર ખાવું, વખતસર પાણી પીવું, વખતસર શયન કરવું, ચિત્તની સ્થિરતા રહે એવા યોગ્ય સ્થાનમાં વાસ કરવો, નિયમસર ચાલવું, જોઇને ચાલવું, વિચારીને બોલવું, શૌચતા ધારણ કરવી, કોઈ વસ્તુ મળે અગર ન મળે તોપણ સંતોષ ધારણ કરવો, યથાશક્તિ તપશ્ચર્યા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ઇત્યાદિ નિયમના અનેક સાધુ અને ગૃહસ્થવર્ગના ભેદથી, ભેદ છે, તે સમજી યથાયોગ્ય પાળવા પ્રયત્ન કરવો.

(૩) આસનયોગ.

શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં આસન કહ્યાં છે. દરેક આસનના જયથી શારીરિક ભિન્ન ભિન્ન ફાયદાઓ શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. ચોરાશી આસનો છે, તેમાં પણ સિદ્ધાસન, અને પદ્માસન એ બે આસનો મોટાં છે, યોગ્ય એવા સ્થાનમાં (કે જ્યાં રહેવાથી શારીરિક પ્રકૃતિ બગડે નહીં તેવા સ્થાનમાં) આસનોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ત્રણ કલાક સુધી એક આસને બેસવાની ટેવ પાડવી, ગોદુહિકાસનથી પણ બેસવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. લેખક સિદ્ધાસન અને પદ્માસનને વિશેષ પસંદ કરે છે, આસનનો જય કરવાથી શારીરિક પ્રકૃતિ કાબુમાં રહે છે. વાત, પિત્ત અને કફનો ઉપદ્રવ હળવે હળવે શાંત થતો જાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની નિયમિતતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. ખરેખર આસનના જયથી દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય છે, દીર્ઘ પ્રાણ લેવાથી શરીરની આરોગ્યતામાં વધારો થાય છે, માટે ચારિત્રયોગીએ આસનનો જય કરવા પ્રયત્ન કરવો.

(૪) પ્રાણાયામ.

પ્રાણાયામ કરવાથી શ્વાસ અને ઉશ્વાસ વધુ પ્રમાણમાં ચાલતા નથી, પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી સ્વરોદયપરીક્ષાની પણ સિદ્ધિ થાય છે. શરીરની નાડીયોમાં રાત્રી અને દીવસ પ્રાણ વહ્યા કરે છે, શ્વાસ લેવાથી શરીરની આરોગ્યતા રહે છે. મનની પ્રસન્નતા વૃદ્ધિ પામે છે, પ્રાણાયામથી શરીરના અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. નાડીયોમાંથી સ્વર ચાલ્યા કરે છે, શરીરમાં ઘણી નાડીયો છે. પણ તેમાં ચોવીશ નાડિયો મોટી છે, ચોવીશ નાડિયોમાંથી પણ નવ નાડિયો પ્રધાન છે. નવ નાડિયોમાંથી પણ ત્રણ મોટી છે.

ત્રણ નાડીયોનાં નામ ઇડા, પિંગલા, અને સુષુમ્ણા. ભૃકુટિચક્રથી શ્વાસનો

પ્રકાશ થાય છે વજ્રનાલમા થઈ નાભિમા નિવાસ કરે છે, નાભિમાથી ડાબી ઇડામાં શ્વાસ સચરે છે, તેમજ જમણી પિંગલામા શ્વાસ સચરે છે, તે બે નાડિયોના મધ્યમા સુષુમ્ણા નાડી છે તેમાં જ્યારે શ્વાસ ચાલે છે ત્યારે તે સુષુમ્ણાસ્વર કહેવાય છે

ડાબી નાસિકામા સ્વર ચાલે છે ત્યારે ચદ્રનો ઉદય જાણવો તેમજ જમણી નાસિકામાં સ્વર ચાલે ત્યારે સૂર્યનો ઉદય જાણવો સૌમ્યકાર્ય કર વામા ચદ્રસ્વર સારો કહેવાય છે, ક્રૂર કાર્ય કરવામા સૂર્યસ્વર ગ્રહાય છે આ પ્રમાણે બે નાડીયોના સ્વરમા જે જે કાયા દર્શાવ્યાં છે તે પ્રમાણે વર્ત છે તે સુખ પામે છે

બે સ્વર સાથે ચાલે તે વખતે સુષુમ્ણાનાડી થઈ તેમ જાણવુ સુષુ મ્ણાનાડી ચાલે તે વખતે કોઈપણ પ્રકારનો સાસારિક વિચાર કરવો નહિ કારણ કે તે વખતે સાસારિક જે જે વિચારો કરવામા આવે છે તેનું ઉલટુ પરિણામ આવે છે, તે વખતે જે જે કાર્ય કરવામા આવે છે તેની પણ હાનિ થાય છે એમ અનુભવવી યોગિયો જણાવે છે

શુકલપક્ષનો સ્વામી ચદ્ર છે અને કૃષ્ણપક્ષનો સ્વામી સૂર્ય છે શુક્લ- પક્ષની આદ્યની ત્રણ તીથિ ચદ્રની છે પશ્ચાત્ રવિ, પશ્ચાત્ સૂય એમ અનુ- ક્રમે જાણવી કૃષ્ણપક્ષની આદ્ય ત્રણ તીથિયો સૂર્યની છે પશ્ચાત્ ચદ્ર પશ્ચાત્ એમ અનુક્રમ જાણવો

મગલ, શનિ, અને રવિવારનો સ્વામી સૂર્યસ્વર છે ગુરૂ, સોમ, શુક્ર, બુધ એ ચાર વારનો સ્વામી ચદ્રસ્વર છે

કૃષ્ણપક્ષ એકમના દીને પ્રાત કાલમા જો સૂર્યસ્વર વહેતો હોય તો પડિતપુરૂષોએ જાણવુ કે તે પખવાડીયું આનદકારી જશે, અર્થાત્ સાતાવેદ નીયના ભોગયુક્ત જશે શુકલપક્ષના આદ્ય દીવસના પ્રાત કાલમા જો ચદ્ર- સ્વર (ડાબી નાસિકા) વહે તો જાણુ કે કાયાની નિરોગતા રહેશે, શરીર પુષ્ટ રહેશે, સુખમા પખવાડિયુ નિર્ગમન થશે

અજવાળીયાપક્ષની પ્રતિપદાના પ્રાત કાલમાં જો સૂર્યસ્વર (જમણી ના સિકા) વહે તો પડિતોએ જાણવુ કે તે પખવાડીયામા કલેશ થાય, પીડા થાય, તેમજ ઉદાસપણુ રહેશે અને ધનનો પણ કિંચિત્ નાશ થશે કૃષ્ણપક્ષની એકમના પ્રાત કાલમા જો ચદ્રસ્વર (ડાબી નાસિકા) વહે તો પડિતપુરૂષોએ જાણવુ કે શરીરે કઈક પીડા, કલેશ, નૃપભય, સત્તામાં હાનિ, અને ચિત્તની ચચળતા થશે ઉજ્વલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાના પ્રાત કાલમા જો સુ ષુમ્ણાનાડી વહેતી હોય (બેઉ સ્વર સાથે વહેતા હોય) તો પડિતોએ જાણવુ કે લાભની હાનિ થશે, મનની ચચળતા થશે અને મનમા ચિતા રહેશે

૩ સીતકારીકુમ્ભક-બન્ને ઓઠમાં જીભને અર્ધગોળાકાર રાખીને તેવાટે બહારના વાયુને સીતકારપૂર્વક ખેંચીને પછી મુખ બધ કરવુ, પછી યથાશક્તિ કુભક કરીને બે નાસિકાથી વાયુનું રેચન કરવુ તેને સીતકારી કુભક કહે છે આથી કામદેવ સરખો રૂપાળો, યોગી થાય છે ભૂખ, અને તૃષાની પીડા શમે છે, નિદ્રા અને આળસનો નાશ થાય છે, શરીર બળવાન્ તથા નિરોગી બને છે સૂચના કે બહારનો વાયુ જીભવડે પૂરતી વખને સીસી એવો શબ્દ મહેવથી થવો જોઈએ.

૪ શીતલીકુમ્ભક-કાગડાની ચાચની પેઠે મુખથી જિંહ્વાને જરા બહિર કાઢી બહારના વાયુને અંદર ખેંચી લેઈ તેનો નખથી તે શિખાસુધી કુભક કરવો, પશ્ચાત્ શાતપણે બન્ને નાસિકાથી તેનુ રેચન કરવુ તેને શીતલીકુભક કહે છે ગુલ્ફ, પ્લીહા, તાવ, પિત્તવિકારો અને કોઈ પણ પ્રકારના વિષવિકારોનો ઉપદ્રવ-આ કુભક સિદ્ધ કર્યા પછી થતો નથી

૫ ભસ્ત્રિકાકુમ્ભક-પદ્માસન વા વીરાસન વાળી, કડ અને પેટ સીધા રાખી તેમજ મુખ બધ રાખી જેવી રીતે લુહાર પોતાની ધમણ ચલાવે છે, તેવી રીતે શરીરમાં રહેલા વાયુને પુન પુન ચલાયમાન કરવો, તે એવી રીતથી કે કડ, ઉદર અને કપાલપર્યંત, ડાબા નસકોરાથી વાયુ ભરીને જમણી નાસિકાથી તુર્ત રેચક કરીને ફરી તુર્ત ડાબી નાસિકાથી પૂરક કરવો અને જમણી નાસિકાથી રેચક કરવો, એમ વારવાર રેચકપૂરક કરવો થાક લાગે ત્યારે જમણી નાસિકાથી કુભક કરી પછી યથાશક્તિ કુભક કરી ડાબી નાસિકાથી વાયુનું રેચન કરવુ, તેને ભસ્ત્રિકાકુભક કહે છે સર્વે કુભકોમાં આ કુભક ઉત્તમ છે, માટે તે કરવો જોઇએ એમ ખાસ યોગિયો ભલામણ કરે છે તેના અભ્યાસથી ત્રિદોષનો નાશ થાય છે, સુષુમ્ણાનું ભેદન કરવામા આ કુભક સારી મદત કરે છે

૬ ભ્રામરીકુમ્ભક-ડાબી નાસિકાથી ભ્રમરગુંજારવની પેઠે ધ્વનિ થાય તેમ વાયુને ખેંચવો પશ્ચાત્ શક્તિપ્રમાણે કુભક કરવો, ભ્રમરગુંજારવની પેઠે જમણી નાસિકાથી રેચક કરવો તેને ભ્રામરીકુભક કહે છે આ કુભકની સિદ્ધિથી ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અંત કરણમા આનદ છવાય છે

૭ મૂર્ચ્છાકુમ્ભક-જમણી નાસિકાથી પૂરક કરી તેજ વખતે છેક જાલધરબધને કંઠમાં મજબુતપણે સ્થાપી પછી યથાશક્તિ કુભક કરી પછી બાજુવાયુનો બન્ને નસકોરાથી હળવે હળવે રેચક કરવો, તેને મૂર્ચ્છા કુભક કહે છે

નિત્ય અભ્યાસ કરવાથી અનુભવ થતો જાય છે અને મન શંકાવગરનું થાય છે. દિવસમાં બે વખત; સવાર અને સંધ્યાએ પ્રાણાયામ કરવાનો મહાવરો પાડવો જોઈએ. સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત સમયે સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પ્રાયઃ શાંતતા હોય છે. એ શાંતતાની અસર આપણા શરીર ઉપર થાય છે. રોજ પ્રાણાયામ કર્યાવિના ભોજન કરવું નહિ; એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઇએ.

પ્રાણાયામ માટે એક જુદા સ્વતંત્ર હવાવાળા અને બાગવાળા સુંદર સ્થાનની જરૂર છે. પ્રાણાયામ જ્યાં કરવામાં આવતાં હોય ત્યાં સાંસારિક ચર્ચા વગેરે કાર્યોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ; સ્થાન પવિત્ર રાખવાની જરૂર છે. શરીર સ્વચ્છ રાખવું. તેમ તે વખતે મનમાંથી પાપના વિચારો કાઢી નાંખવા, પવિત્ર વિચારોથી સ્થાનને પવિત્ર કરવું; કે જેથી ત્યાં દુષ્ટ વિચારો રહે નહિ. ત્યાં જઈ પદ્માસન વા સિદ્ધાસન વગેરે આસન વાળી બેસવું. છાતી, ફેફસાં પેટ વગેરે ભાગો નાસિકાથી ખેંચી લીધેલી હવાથી પૂરવાં તેને પૂરક કહેછે. પૂરેલા પ્રાણવાયુને બહાર કાઢવો તેને રેચક કહે છે. બહારથી લીધેલા પ્રાણવાયુને નાક તથા મુખ બંધ રાખી તથા મૂલ, જાલંધર અને ઉડ્ડીયાન એ ત્રણ બંધ કરી ફેફસાંમાં અને ઉદરમાં ગોંધી રાખવો તેને કુંભક કહેછે. કુંભકના અનેક ભેદ છે. તેમાંથી કેટલાકનાં નામ જણાવે છે.

૧ **सूर्यभेदनकुंभक**–નાકનાં બે નસકોરાં છે. બેમાંથી પ્રાણવાયુ વહે છે જમણીમાંથી સૂર્ય પ્રાણવાયુ વહેછે અને ડાબીમાંથી ચંદ્ર પ્રાણવાયુ વહેછે. બહારના વાયુને જમણી નાસીકાથી ખેંચી આખા શરીરમાં બળ કરી પૂરવો, પછી ડાબી નાસિકાવાટે બહાર ધીરે ધીરે કાઢવો તેને સૂર્યભેદન કુંભક કહેછે; આ પ્રાણાયામ વારંવાર કરવા યોગ્ય છે. એથી મસ્તકની શુદ્ધિ થાય છે, મસ્તકના રોગ તથા કૃમિયો મટે છે, તેથી ચોરાશી જાતના વાયુઓ શમે છે. આ કુંભકનું અનુષ્ઠાન સ્વસ્તિક વા વજ્રાસનથી કરવું.

૨ **उज्जायीकुंभक**–સિદ્ધાસન કરી, મુખ બંધ કરી, સાધારણ શબ્દો બોલતી વખતે જેવી રીતે કંઠથી હૃદય સુધી જાય છે તેવી રીતે અને તે પ્રમાણની ગતિથી બન્ને નસકોરાંથી વાયુને ખેંચી પછી યથાશક્તિ કુંભક કરી ઇડાથી વાયુનો રેચ કરવાથી ઉજ્જાયી કુંભક થાય છે. આ પ્રાણાયામ બેઠતાં ઉઠતાં કરવા યોગ્ય છે અને તેથી કફના તથા વાયુના વિકારો શમેછે અને જઠર તથા જલંધર સંબંધી તમામ રોગો નાશ પામે છે, ઉધરસ, સળેખમ, અને હૃદયના રોગ ટળે છે અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે.

માઘમાસની સાતમ તેમજ વૈશાખ શુદી ત્રીજના પ્રાતઃકાલમાં વર્ષદીવસનું બીજ જોવું. જો ડાબી નાસિકામાં જલ અને પૃથ્વીતત્ત્વ ચાલે તો દેશવિદેશમાં સુખ થાય, અન્યતત્ત્વ વહે તો અધમફળ જાણવું. જમણી નાસિકામાં જો પૃથ્વી અને જલતત્ત્વ વહે તો મધ્યમ ફળ થાય. એ ત્રણમાં એક શુભ અને એક અશુભ હોય તો મધ્યમ ફળ થાય, એમ ત્રણ રીતમાં જાણવું.

સર્વ પરીક્ષાના ભાવોમાં મેષભાવ બળવાન્ છે, તે દીવસે બરાબર તત્ત્વ દેખીને નિશ્ચય કરવો.

जोनारनेमाटे तत्त्व.

જોનારને પોતાને માટે તત્ત્વનો વિચાર કહેવામાં આવે છે. ચૈત્ર શુદી એકમના દીવસે જો ડાબી નાસિકા વહેતો તેને ત્રણમાસમાં અત્યંત ઉદ્વેગ થાય. મધુમાસ શુદી બીજના દીવસે જો ડાબી નાસિકા ન વહે તો પરદેશમાં ગમન થાય અને ત્યાં દુઃખ થાય. ચૈત્રમાસ શુદી ત્રીજના રોજે ચંદ્રસ્વર (ડાબી નાસિકા) ન ચાલે તો પિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિ થાય. ચૈત્ર શુદી ચોથના રોજ જો ડાબી નાસિકા ન ચાલે તો નવમાસમાં મરણ થાય. ચૈત્ર શુદી પાંચમના રોજ ડાબી નાસિકા ન વહે તો રાજ્યદંડ થાય. ચૈત્ર શુદી છઠના દીવસે જેનો ચંદ્રસ્વર ચાલે નહિ તેનો એક વર્ષમાં બાંધવ મરી જાય. જો ચૈત્ર શુદી સાતમના રોજ લેશમાત્ર પણ ડાબી નાસિકા ન વહે તો ત્હેની સ્ત્રી મરી જાય. ચૈત્ર શુદી આઠમના રોજ જો ચન્દ્રસ્વર ન વહે તો અત્યંત પીડા દેહમાં થાય, ભાગ્ય હોય તોજ સુખ થાય. ચૈત્ર શુદી આ[illegible] સુધી એમ ફળ દેખાડયું પણ જો ચંદ્રસ્વર વહે તો નઠારા ફળને બદલે[illegible] ફળ થાય.

पांच तत्त्वमां प्रश्न.

જલ અને પૃથ્વીતત્ત્વના યોગમાં કોઈ પ્રશ્ન કરે તે વખતે ચંદ્રસ્વર પૂર્ણ વહે તો ત્હેના કાર્યની સિદ્ધિ થાય. જો ડાબી નાસિકામાં અગ્નિ, વાયુ અને આકાશતત્ત્વ વહે તો પ્રશ્ન કરતાં કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં. ડાબી નાસિકામાં જલ અને મહીતત્ત્વ એ સ્થિર કાર્યમાટે સારાં જાણવાં. ચરકાર્યમાટે લેવાં નહિ. વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ એ ત્રણ તત્ત્વ ચરકાર્યમાં પ્રધાન છે. જો જમણી નાસિકામાં સ્વર વહેતો હોય અને તેમાં વાયુ વગેરે તત્ત્વો વહેતાં હોય તો એમ સમજવું.

रोगीनो प्रश्न.

રોગીના સંબંધી કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તત્ત્વ વિચારીને નીચે પ્રમાણે કહેવું. ડાબી નાસિકામાં પૃથ્વીતત્ત્વ વહેતુ હોય અને તે દિશામાં રહી પૂછે તો નિશ્ચય કરીને કહેવુ કે રોગીનો નાશ થવાનો નથી. ડાબી નાસિકા બંધ

હોય અને જમણી નાસિકા ચાલે, અને ડાબી તરફ રહી પુછે તો કહેવુ કે રોગી જીવનાર નથી પૂર્ણ સ્વરથી આવીને ખાલી સ્વરમાહિ પૂછે તો રોગીને શાતા ન હોય એમ જાણવુ ખાલી સ્વરથી આવીને વહેતા સ્વરમા જો રોગીનું પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઘાત થશે નહિ એમ કહેવુ

પૂર્ણસ્વરથી આવીને પૂર્ણસ્વરમા જો કોઈ કાર્ય સસારનું પૂછે તો તે કાર્ય પૂર્ણ થાય એમ નક્કી જાણવુ ખાલી સ્વરથી આવીને ખાલી સ્વરમાં પૂછે તો જે જે કાર્ય પૂછે તે થાય નહિ ખાલી સ્વરથી આવીને વહેતા સ્વરમા પૂછે તો તેહેનું કાર્ય સિદ્ધ થાય જો પૂર્ણ સ્વર તજીને ખાલી સ્વરની તરફ પૂછે તો કરોડ ઉપાયે જે પૂછે તે સિદ્ધ થાય નહિ

ગુરૂવારના દીવસે વાયુતત્ત્વ સારૂ શનિવારને દીવસે આકાશતત્ત્વ સારૂ એમ જો તત્ત્વ ચાલે તો કાયામા રોગ રહે નહિ બુધવારના પ્રાત કાલમા જો પૃથ્વીતત્ત્વ ચાલતુ હોય તો કલ્યાણકારી જાણવુ સોમવારના પ્રાત કાલમા જલતત્ત્વ ચાલતુ હોય તો સારૂ શુક્રવારના પ્રાત કાલમા અગ્નિતત્વ સારૂ એમ વારસબધી તત્ત્વફળ સમજી લેવુ

चंद्रयोगमा कार्यो

ડાબી નાસિકા વહે તે સમયે જિનમદિર બનાવે, ખાતમુહૂર્ત કરે, તો સુખમય જાણવુ ચદ્રસ્વરયોગમાં અમૃત સ્રવે છે અને અરુણદ્યુતિ સ્થિર હોય છે માટે તે ચન્દ્રયોગમા બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરતા બિંબનો અતિપ્રભાવ છે સિંહાસનપર મૂળ નાયક બેસાડવામા આવે તે વખતે તથા જિન કલશ ચઢાવતા ચન્દ્રયોગ (ડાબી નાસિકાનો સ્વર) સુખકારી જાણવો પૌષધશાલા, દાનશાલા, ઘર, હાટ, મહેલ, કોટ, ગઢ, અને સુઘાટ વગેરેના મુહૂર્તમાં ચન્દ્રયોગ લેવો જોઈએ સઘમાલા આરોપતાં, તીર્થમા દાન કરતા, દીક્ષામન આપતાં, અને બતાવતાં, ચન્દ્રયોગ અત્યત બળવાન્ છે

નવીન ઘર, પુર, નગરમા પ્રવેશ કરતાં મુહૂર્તમા ચદ્રયોગ (ડાબી નાસિકા સ્વર) લેવો વસ્ત્ર, આભૂષણ, દેશ ઈજારે લેવો હોય વગેરે કાર્યમાં ચદ્રયોગ બળવાન્ જાણવો

યોગાભ્યાસ, દવા, મિનાઈ, ખેતી, બાગ કરવા, રાજાની પ્રીતિ, રાજ્ય તિલક, ગઢમા પ્રવેશ ઇત્યાદિ કાર્યમા ચદ્રયોગ (ડાબી નાસિકાનો સ્વર) અત્યત બળવાન્ સુખકારી જાણવો રાજા સિંહાસનપર પગ ધારણ કરે ઇત્યાદિ સ્થિરકાર્યમાં ચદ્રયોગ લેવો મઠ, ગુફા અને ઘર ઇત્યાદિમા પણ ચદ્રયોગ બળવાન્ છે

सूर्ययोग

જમણી નાસિકા વહેતી હોય ત્યારે કરવા યોગ્ય કાર્યો

વિદ્યા ભણવામા, ધ્યાન સાધવામા, મત્ર વા દેવતાનું આરાધન કરવામા,

સરકારમાં અરજી દેવાના પ્રસંગે, અરિવિજયનું બીડું ઝડપવાના પ્રસંગમાં, વિષ અને ભૂત ઉતારવા જવું હોય ત્યારે, રોગીને ઔષધ ખવરાવવામાં, વિઘ્નહરણશાંતિજલ નાખવામાં, કષ્ટીને ઉપાય કહેવાના પ્રસંગમાં, હાથી, ઘોડા, વાહન, હથિયાર, લેવામાં; રિપુને વિજય કરવામાં, ખાનપાનમાં, સ્નાનમાં, સ્ત્રીને ઋતુદાન દેવામાં, તેમજ નવા ચોપડા લખવા અને લખાવવામાં, સૂર્યયોગ અર્થાત્ જમણી નાસિકાનો સ્વર લેવો. કોઈ રાજા, જમણી નાસિકા વહેતી હોય ત્યારે યુદ્ધ કરવા જાય તો રણસંગ્રામમાં યશકીર્તિ પામે અને શત્રુને જીતી પાછો ઘેર આવે. સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવું હોય ત્યારે જમણી નાસિકા વહેતી હોય તો વાંચ્છિતદ્વીપમાં વેગે જાય. શત્રુભવન જવામાં જમણી નાસિકાનો સ્વર વહેતો હોય તો યશ થાય. ઉંટ, ભેંસનો સંગ્રહ કરતાં, સાટું કરતાં, સરિતાજલ તરતાં, અને કરજદ્રવ્ય દેતાં જમણી નાસિકાનો સ્વર (સૂર્યયોગ) બળવાન્ જાણવો.

ઇત્યાદિ ચરકાર્યમાં સૂર્યયોગ સારો જાણવો. અન્ય પુરૂષોને કંઇ કહેવું હોય તો લાભાલાભનો વિચાર કરી કહેવું. લાભ ન દેખાય તો જાણીને મૌન રહેવું.

વિવાહ, દાન શાન્તિસ્નાત્ર ઇત્યાદિ સૌમ્યકાર્યમાં ચંદ્રયોગ લેવો અને ક્રૂરકાર્યમાં સૂર્યયોગ લેવો. સ્થિરમાં ચંદ્ર અને ચરમાં ભાનુયોગ પ્રધાન જાણવો.

સુષુમ્ણાનાડીમાં શું કરવું ?

જ્યારે સુષુમ્ણાનાડી (બે નાસિકા સાથે વહેતી હોય ત્યારે) હોય ચર અને સ્થિર એ બે પ્રકારના કાર્યમાંથી કોઈપણ કરવું નહિ. અને એમાંથી કોઈપણ કાર્ય કરવામાં આવે તો અવશ્ય કંઈક હાનિ થાય છે. ભુવન પ્રતિષ્ઠા, દેશાંતરગમન વગેરે કાર્યો સુષુમ્ણાનાડીમાં કરવાં નહિ. જો કોઇ સુષુમ્ણાનાડીમાં પરદેશ જાય તો દુઃખદૌર્ભાગ્ય અને પીડા પામે છે. તેના ચિત્તમાં ક્લેશ રહે છે, કાર્યની હાનિ થાય છે, અથવા કાર્યમાં વાર લાગે છે, મિત્રનો મેલાપ થતો નથી, વ્યાપારમાં ખાદ જાય છે, પ્રીતમાં ક્લેશ થાય છે, માટે સુષુમ્ણા વહેતી હોય ત્યારે આત્માનું ધ્યાન ધરવું. પ્રભુના નામનો જાપ કરવો, ધારણા ધારવી, વૈરાગ્ય ધારણ કરવો, તત્ત્વનો વિચાર કરવો, અને સમતામાં રહેવું. ઇત્યાદિ આત્મભાવમાં રમણતા કરવી.

ત્રિપુટીમાં પંચતત્ત્વ જોવાની રીત.

બે કાનમાં બે આંગળીઓ ઘાલી આંગળીયોથી આંખો મીંચવી, પછે ત્રિપુટીમાં લક્ષ્ય રાખી જેવાં બિંદુ પડે તેવાં જોવાં. અને જેવો વર્ણ દેખીએ તેવું તત્ત્વ છે એમ નિશ્ચય કરવો. પૃથ્વી અને જલતત્ત્વ સારાં જાણવાં. તેજ તત્ત્વ મધ્યમ ફળપ્રદ છે. વાયુ અને આકાશ તત્ત્વ હાનિ અને મૃત્યુ દેનાર છે.

તત્ત્વોના સ્થાન.

" પૃથ્વીતત્ત્વનુ સ્થાન જાંઘ છે વાયુનું સ્થાન નાભિ છે, અગ્નિનું સ્થાન સ્કંધ છે, જલનું સ્થાન પગ છે, આકાશતત્ત્વનુ સ્થાન મસ્તક છે

દરેક તત્ત્વના ગુણો.

સ્થિરકાર્યમા પૃથ્વીતત્ત્વ પ્રધાન છે ચરકાર્યમા જલતત્ત્વની પ્રાધાન્યતા છે સમકાર્યમા અગ્નિતત્ત્વની પ્રાધાન્યતા છે, ઉચ્ચાટનમા વાયુતત્ત્વની પ્રાધાન્યતા છે, આકાશતત્ત્વમાં કોઈ કાર્ય કરવુ યોગ્ય નથી.

દિશાઓમાં તત્ત્વો.

પશ્ચિમ દિશામાં જલતત્ત્વ અને દક્ષિણમા પૃથ્વીતત્ત્વ તેમજ ઉત્તરમાં અગ્નિતત્ત્વ છે પૂર્વદિશામાં વાયુતત્ત્વ અને નભ સ્થિરસ્થાનવાળો છે પૃથ્વી અને જલતત્ત્વમા કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે અગ્નિતત્ત્વમા મૃત્યુ થાય છે, વાયુતત્ત્વ ક્ષયકારી છે નભતત્ત્વમા નિષ્ફલતા થાય છે

ચંદ્રસૂર્ય સચહમા અગ્નિતત્ત્વ હોય તો સગ્રામ આદિ કૃત્યમા ફલની સિદ્ધિ થાય છે ગમનાગમનમા પૃથ્વીતત્ત્વ લેવાથી જય થાય છે, તેમજ ધનલાભ થાય છે મિત્ર, અર્થ, અને યુદ્ધ, આદિ માટે ગમનાગમનમા પૃથ્વી તત્ત્વ લેવુ યોગ્ય છે

સંક્રમભાવ વાયુતત્ત્વમાં કલહ, શોક, દુ ખ, ભય, મરણ, અને ઉત્પાત, વગેરે થાય છે અગ્નિતત્ત્વમા રાજ્યનો નાશ થાય છે અને પૃચ્છકનરની હાનિ થાય છે તેમજ દુર્ભિક્ષ રોગાદિક થાય છે, વાયુ અને આકાશતત્ત્વમા દુર્ભિક્ષ, વૈર યુદ્ધ, દેશભગ, ભય અને ચૌપગની હાનિ વગેરે ફલ જાણવુ

મધુર, કષાયલો, તિખો, ખાટો, અને અવ્યક્ત એમ અનુક્રમે પાચ તત્ત્વના પાચ રસ જાણવા જેવો રસ આસ્વાદવાનો મનમા નિશ્ચય થાય તેનુ તત્ત્વ જાણવુ તેમાં શંકા કરવી યોગ્ય નથી

આકાશથી વાયુ અને વાયુથી અગ્નિ અને અગ્નિથી જલતત્ત્વ અને જલથી પૃથ્વીતત્ત્વનો પ્રકાશ જાણવો અગ્નિતત્ત્વના ઉદયમા ક્રોધાદિક થાય છે વાયુતત્ત્વમા ઇચ્છાઓ થાય છે, ક્ષાત્યાદિક ગુણો છે તે જલ અને પૃથ્વી તત્ત્વના ઉદયમા થાય છે

પૃથ્વીતત્ત્વનું ગુદાદ્વાર, જલતત્ત્વનુ લિંગ, ચક્ષુ સુધી અગ્નિતત્ત્વ, નાસિકા સુધી વાયુ, અને આકાશતત્ત્વનુ શ્રવણ (કાન) દ્વાર છે

યુદ્ધમા સ્વર

ડાબિ નાસિકા (ચદ્ર) ચાલતા યુદ્ધ કરવા જાવનુ નહિ કારણ કે ચદ્રસ્વર ચાલતા તેના શત્રુની જીત થાય છે જમણી નાસિકા (સૂર્ય) ચાલતા યુદ્ધમાં જાય તો વિજય થાય શત્રુનો પણ સૂર્યસ્વર ચાલે અને

પોતાનો પણ સૂર્યસ્વર ચાલે ત્યારે જે પ્રથમ પડે તે વિજય પામે એમ જાણવું. ચંદ્રસ્વર ચાલતાં રાજાએ રણમાં જવું નહિ, કારણ કે પોતાની ભૂમિ શત્રુઓ જીતી લે તેમાં શકા નથી. બે નાસિકા સાથે ચાલતાં (સુષુમ્ણા ચાલતાં) સંગ્રામમાં જતાં મસ્તક કપાય છે. દૂર દેશ સંગ્રામમાં જતાં ચંદ્રસ્વર પ્રધાન જાણવો. નિકટ યુદ્ધમાં સૂર્યસ્વર જયકારી જાણવો.

યુદ્ધપ્રશ્ન.

સમ્મુખ ઉર્ધ્વદિશામાં રહી જે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો સમ અક્ષર અને ડાબી નાસિકા ચાલતાં તેની જીત થાય. દક્ષિણ અને પૂઠથી દૂત જે યુદ્ધપ્રશ્ન કરે અને તે વખતે જમણી નાસિકા અને પ્રશ્નના વિષમાક્ષર હોય તો તેનો જય થાય. બે, ચાર એ આદિ સમઅક્ષર છે અને એક, ત્રણ, પાંચ, અને સાત એ આદિ વિષમાક્ષર છે. રિક્તપક્ષમાં આવીને બેની લડાઇનો પ્રસંગ પૂછે તો પ્રથમ પૂછનાર હારે અને બીજો અભંગ રહે. પૃથ્વીતત્ત્વમાં યુદ્ધ વા કોઈ પ્રશ્ન કરે વા ગમન કરે તો બે દળ સરખાં ઉતરે એમ જાણવું. જલતત્ત્વમાં પ્રશ્ન કરે વા ગમનાગમન કરે તો પરસ્પર સુલેહ થાય. એકને પૃથ્વી વા જલતત્ત્વ હોય, અને બીજાને હોય નહિ તો તત્ત્વને પૃથ્વી જે અને જલતત્ત્વ હોય તે જીતે. અગ્નિતત્ત્વ ચાલતાં પ્રશ્ન કરે, ગમન કરે વા લડાઈ કરે તો તેની રણમાં હાનિ થાય. વાયુતત્ત્વમાં પ્રશ્ન, પ્રયાણ, વા યુદ્ધ કરે તો નક્કી જાણવું કે પહેલો લડનાર ભાગી જાય. આકાશતત્ત્વ વહેતાં પ્રશ્ન ગમન, વા યુદ્ધ કરે તો પોતાનું મરણ થાય. ડાબી નાસિકા ચાલતાં ર[illegible] મરણ થાય છે. વાયુતત્ત્વ વહેતાં યુદ્ધ કરવાથી લશ્કર નાસી જાય છે. ર[illegible] ઘાયલ થયાની કોઇ વાત પૂછે તો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપવો. પોતાની દિશાથી આવીને પૂરણમાં પૂછતાં જેનું નામ કહે તેને ઘા લાગ્યા નથી એમ જાણવું. ખાલી સ્વરમાં ઘાયલનો પ્રસંગ પૂછે તો જેને પૂછે તેને રણમાં ઘા લાગ્યા છે એમ કહેવું તેમાં પણ પૃથ્વીતત્ત્વ ચાલતાં પેટમાં અને જલતત્ત્વ ચાલતાં પગે, તેમજ અગ્નિતત્વ ચાલતાં છાતીમાં, અને વાયુતત્ત્વ ચાલતાં જંઘામાં ઘા લાગ્યા છે એમ કહેવું. પોતાના સ્વરમાં જલતત્ત્વ વહેતું હોય અને શત્રુને ન વહેતું હોવ તો શત્રુનું મરણ પોતાના હાથથી જાણવું. અને તેમાં પોતાની જીત થાય.

ગર્ભબાબતમાં પ્રશ્નો અને તત્ત્વોથી ઉત્તર.

કોઈ આવીને ગર્ભનો વિચાર પૂછે તો નીચે પ્રમાણે કહેવું.

ડાબી નાસિકા વહેતાં કોઈ પૂર્ણદિશામાં આવીને પૂછે તો ગર્ભવતીના ગર્ભમાં કન્યા છે એમ કહેવુ. જમણી નાસિકા પૂર્ણ વહેતી હોય અને પૂર્ણમાં આવીને પુછે તો પેટમાં પુત્ર છે એમ જાણવું. સુષુમ્ણાસ્વરમાં આ-

વીને પુછે તો નારીની કુખમા નપુંસક છે એમ જાણવુ સૂર્યસ્વર ચાલતા પુછે અને પુછનારને ચદ્રસ્વર હોય તો પુત્રજન્મ થાય પણ તે જીવે નહિ સૂર્યસ્વર ચાલતા કોઈ પ્રશ્ન કરે અને પુછનારને પણ સૂર્યસ્વર હોય તો સુખ કરનાર પુત્ર થાય ચદ્રયોગમા પ્રશ્ન કરે અને પુછનારને સૂર્યસ્વર હોય તો દીકરી થાય પણ તે જીવે નહિ એમ કહેવુ ચદ્રસ્વરમા આવીને પુછે અને પૃચ્છકને ચંદ્રસ્વર હોય તો તેને કન્યા થાય, અને તે લાબાકાલ સુધી જીવે પ્રશ્ન કરતી વખતે પૃથ્વીતત્ત્વ વહેતું હોય તો પુત્ર જાણવો અને તે સુખી, દેવકુમાર સરખો થાય જલતત્ત્વ વહેતું હોય તે વખતે કોઈ આવીને પ્રશ્ન કરે તો સુખી, ધનવત, અને ષટ્રસભોગી પુત્ર થાય એમ જાણવુ આ સર્વ ભાનુયોગમા (જમણી નાસિકામા) જાણવુ, તેમજ જમણી નાસિકામા અગ્નિતત્ત્વ ચાલતું હોય તો ગર્ભપાત થાય વાયુતત્ત્વમા પ્રશ્ન કરતા ગર્ભ ગલી જાય એમ જાણવુ આકાશતત્ત્વ ચાલતા કોઈ પ્રશ્ન કરે તો ગર્ભ નપુંસક જાણવો, એમ ભાનુસ્વરમા પુત્ર બાબત જાણવું ચદ્રસ્વરમા પણ પુત્રી બાબત પાચ તત્ત્વોનું અનુક્રમે તેવુ ફળ જાણવુ શૂન્યયુગલસ્વરમા કોઈ પ્રશ્ન કરે તો બે કન્યા ઉપજે એમ જાણવુ ચદ્ર અને સૂર્ય બે ચાલે તેમા ચદ્ર બળવાન્ હોય તો ગર્ભવતીના ગર્ભમાં દીકરીનું જોડલુ જાણવુ ચદ્ર અને સૂર્ય બે ચાલે તેમા સૂર્ય બળવાન્ હોય તો ગર્ભવતીના ગર્ભમાં પ્રશ્નવી જોડલુ જાણવુ

પૃથ્વીતત્ત્વ ચાલતા ગર્ભાધાન રહે વા જન્મે તો રાજમાન, સુખી, ધન, રાજસમાન અને કામરૂપ બાળક થાય જલતત્ત્વ ચાલતા ગર્ભાધાન વા જન્મ થાય તો ધનવત, ભોગી, ચતુર, બુદ્ધિમત, અને નીતિમત બાળક થાય અગ્નિતત્ત્વ ચાલતા ગર્ભ રહે તો અલ્પ ઉમર, દુ ખી, અને જન્મતા માતાની હાનિ થાય વાયુતત્ત્વમાં જો ગર્ભ રહે તો દુ ખી, દેશમાં ભ્રમણ કરનાર, વિકલચિત્ત અને બુદ્ધિહીન થાય આકાશતત્ત્વ ચાલતાં, ગર્ભ રહે તો ગર્ભની હાનિ થાય, પૃથ્વીતત્ત્વમા પુત્ર, જલતત્ત્વમા દીકરી, વાયુતત્ત્વમાં ગર્ભ ચળે, અગ્નિતત્ત્વમાં ગર્ભપતન અને આકાશતત્ત્વમા નપુંસકનો જન્મ જાણવો

પરદેશગમનમા સ્વર તથા તત્ત્વો

ચદ્રસ્વર (ડાબી નાસિકા) વહેતા દક્ષિણ અને પશ્ચિમદિશામા ગમન થાય તો સુખી થઈને ઘેર આવે પૂર્વ અને ઉત્તર દિશામાં સૂર્યસ્વર બળવાન્ છે, સુખદાયક છે, પોતાની દિશામા વિદિશાઓ લીન થાય છે

ચદ્રસ્વર ચાલતા પૂર્વ વા ઉત્તર દેશના જતા પાછા અવાય નહીં, અથવા કલેશ થાય જમણી નાસિકા વહેતી હોય, (સૂર્યસ્વર હોય) ત્યારે દક્ષિણ અને પશ્ચિમદિશામા જવાથી જો મરણ ન પામે તો, પણ મૃત્યુના

ધારી, હસ્તિની, જિહ્વા, પુષ્પા, યશસ્વિની, અલંબુષા, શંખિની. એ દશ નાડીયો પ્રાણને વહન કરવામાં પ્રધાન જાણવી. વામભાગમાં ઇડા છે, દક્ષિણભાગમાં પિંગલા છે, અને સુષુમ્ણા મધ્યમાં રહે છે.

શરીરમાં એકસો ને સિત્તેર મર્મનાં સ્થાનક છે, તે ઠેકાણે ઘાત થાય તો મૃત્યુ થાય. ત્રણસે હાડની માળા છે, એકસો ને સાઠ નાડિયો છે તે નાભિથી નીકળીને ઉર્ધ્વગામિની થઇ છે. તે મસ્તકના બંધની છે, તેને રસહરણી કહે છે, તે નાડિયો મસ્તકે રસ પહોંચાડે છે. એ રસહરણી નાડીઓનો જેટલો ઉપઘાત થાય, તેટલી રોગની પ્રાપ્તિ જાણવી. એ નાડીઓના ઉપઘાતથી આંખ, નાક, કાન, અને જિહ્વાની શક્તિની હાનિ થાય છે. એકસો ને સાઠ નાડિયો જે નાભિથી ઉઠે છે તે નીચે ચાલી પગના તળીયા સુધી બંધાણી છે. તે નાડિયોનો ઉપઘાત થવાથી નેત્રનો, જંઘાનો, મસ્તકનો, આધાસીસી અને યાવત્ અંધપણાનો રોગ થાય છે. એકસો ને સાઠ નાડિયો છે તે નાભિથી નીકળી તિરછી ચાલે છે, તે હાથનાં આંગળાં સુધી પહોંચી છે, તેઓના ઉપઘાતે એ પાસાની વેદના થાય છે, તથા પેટની વેદના થાય છે, તથા મુખની વેદના થાય છે. એકસો ને સાઠ નાડીયો છે તે નાભિથી નીકળી ગુહ્યસ્થાનકસુધી પહોંચી છે, તેના ઉપઘાતથી લઘુનીત, વડીનીતના રોગ, વાયુ, અને કરમીયા વગેરે રોગો થાય છે, લઘુનીત તથા વડીનીતનું સ્તંભન થાય છે, હર્ષવિકાર તથા પાંડુરોગ વગેરે રોગ થાય છે. પચ્ચીશ નાડિયો જે નાભિથી નીકળી છે તે શ્લેષ્મને ધરે છે, તેના ઉપઘાતથી શ્લેષ્મરોગ થાય છે. નાભિથી પચ્ચીશ નાડિયો નીકળી છે તે પિત્તને ધારે છે તેના ઉપઘાતથી પિત્તનો રોગ થાય છે, નાભિથી દશ નાડિયો નીકળી છે તે વીર્યને ધરનારી છે. ઇત્યાદિક, પુરૂષને સાતસે નાડિયો છે અને સ્ત્રીને છસે ને સિત્તેર નાડિયો હોય છે. નપુંસકને છસે ને એંશી નાડિયો હોય છે તે સર્વ નાડિયોની શુદ્ધિ પ્રાણાયામથી થાય છે.

प्राणायामनी जरूर अने तेनुं फळ.

મન અને પવન એમાંથી એકનો નાશ થતાં બીજાનો નાશ થાય છે. આત્માના ઉપયોગમાં સ્થિર થવાથી શ્વાસ મંદ મંદ ચાલે છે ત્યારે મનની પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડી જાય છે. પ્રાણવાયુની સ્થિરતા જેટલા અંશે થાય છે તેટલા અંશે મનની પણ અચળતા થાય છે માટે પ્રાણાયામની જરૂર છે. પ્રાણાયામથી ઇન્દ્રિયો ઉપર લાગેલા મળની શુદ્ધિ થાય છે, શરીરની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે, આયુષ્યની નિયમિતતા રહે છે, મનની નિર્મલતા થાય છે. વિકલ્પ સંકલ્પ રોકવામાં પ્રાણાયામ સહાયકાર થઈ પડે છે. દિવસે સૂર્યનું પ્રાબલ્ય હોય છે અને રાત્રીએ ચંદ્રનું પ્રાબલ્ય હોય છે; આપણા શરીરમાં જે પ્રાણવાયુ છે તેનો સંબંધ સૂર્ય ચંદ્રની ઉષ્ણતા વા શીતતાની

સાથે રહેલો હોય છે, એ ઉષ્ણતા અને શીતતાની અવસ્થા અમુક અવસરમાં આપણા શરીરમા કેવી છે તે જમણી અને ડાબી નાસિકામાંથી નીકળતા પ્રાણવાયુથી માલુમ પડે છે અને તેથીજ જમણી નાસિકાને સૂર્ય સ્વર કહેવામા આવે છે તે શરીરમા ઉષ્ણતાનો પોષક છે તેમજ ડાબી નાસિકાને ચદ્રસ્વર કહેવામાં આવે છે તે શરીરમા શીતતાનુ પોષણ કરે છે દીવસના ભાગમા સૂર્યકિરણની ઉષ્ણતાથી શરીરમા વિશેષ ઉષ્ણતાનુ પોષણ ન થાય તે માટે શરીરમા શીતતા રહેવામાટે ચદ્રસ્વર ચલાવવામા આવે છે રાત્રીના વખતમા ચદ્રકિરણની શીતતાથી શરીરમા શીતતાનુ વિશેષ પોષણ અર્થાત્ હદ્દ ઉપરાત પોષણ ન થાય તે માટે સૂર્ય સ્વર ચલાવવામાં આવે છે કે જેથી શરીરમા ઉષ્ણતાનો ભાગ રહે અને તેથી બાહિરની શીતતાથી શરીરને હાનિ ન પહોંચે, જમણી અને ડાબી નાસિકામા પાચ તત્ત્વો વહે છે પ્રત્યેક તત્ત્વનો ભિન્ન ભિન્ન રગ છે તે ઉપર કહેવામાં આવ્યુ છે અમુક વખતે અમુક તત્ત્વનુ શરીરમાં પ્રધાનપણે બળ હોય છે અથી સૃષ્ટિમા પણ તે તત્ત્વ તે વખતે પ્રધાનપણે વહે છે જગત્મા જે જે તત્ત્વ જે જે વખતે પ્રબલ હોય છે તેની અસર પ્રાણવાયુને થાય છે અને પ્રાણવાયુ પણ તે તે વખતે તેવા રગવાળુ બને છે જેવા આચાર અને વિચારથી મનુષ્યના શરીરમા ચલન વલન થાય છે, તે તે પ્રમાણે અમુક વખતે અમુક તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અમુક તત્ત્વ ઘટવા માડે છે, જગત્ના તત્ત્વોનો સબધ આપણા શરીરની સાથે હોય છે અને તે જમણી ને ડાબી નાસિકાથી આપણે તે તત્ત્વોને પારખી શકીએ છીએ તેથી જગતના, મનુષ્યોના આચાર અને વિચારોને તે તે તત્ત્વોદ્વારા સ્વરોદય જ્ઞાનથી આપણે જાણી શકીએ છીએ જગત્મા થતા શુભાશુભ ફેરફારોને પણ સ્વરમા વહેતા તત્ત્વોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ મહાત્માઓ સ્વર તત્ત્વોથી જગત્નુ ભવિષ્ય જાણી શકે છે શરીરમા રોગની ઉત્પત્તિ પણ પ્રાણની વિકૃતિથી જ થાયછે અમુક વખતે અમુક પ્રાણ પ્રવાહ વહેવો જોઈએ તે ન વહેવાથી રોગો થાય છે, માટે આપણા તન અને મનને આરોગ્ય રાખનાર પ્રાણવાયુ છે પ્રાણવાયુને ચલાવવાની રીતિ અને તેને સત્તામા રાખી મરજી મુજબ ચલાવવાને માટે પ્રાણાયામની ખાસ જરૂર છે પ્રાણવાયુ હવાને આકર્ષી શકે છે, કોઇના પ્રાણવાયુને આકર્ષીને તે દ્વારા ચમત્કાર પણ કરી બતાવવામા આવે છે પ્રાણવાયુનો શરીરમા અદલો બદલો પણ પ્રાણાયામના બળથી કરી શકાય છે પ્રાણવાયુની શુદ્ધિથી વીર્યની વિકૃતિ પણ શમી જાય છે, પ્રાણની સ્થિતિ શરીરમાં સર્વત્ર છે બરડાની કરોડના ભાગમા તેનો મોટો જથ્થો રહે છે એમ પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો કહે છે બ્રહ્મરન્ધ્રમા પ્રાણતત્ત્વનું મુખ્ય સ્થાન છે નાડી તતુઓનું મુખ્ય

કંઠના મધ્યભાગમાં રહેલું છે તેને વિશુદ્ધિ ચક્ર કહે છે. હૃદયભાગમાં જે નાડી તંતુઓનું ગુંછળું આવેલું છે તેને अनाहतचक्र કહે છે, જઠરના ભાગમાં જે નાડી તંતુઓનું ગુંછળું આવેલું છે તેને मणिपूरकचक्र કહેછે. આંતરડાના ભાગમાં જે તંતુઓનું ઝાળું આવેલું છે તેને स्वाधिष्ठानचक्र કહે છે, ગુદાસ્થાનમાં જે તંતુઓ ઝાળાંરૂપે ફેલાયલા છે. તેને मूलाधारचक्र કહે છે, મગજમાંના તંતુઓનાં જાળાંથી જે સૂક્ષ્મતંતુ ચક્ર બન્યું છે તેને सहस्रारचक्र કહે છે. આ ષટ્ ચક્રમાં પ્રાણવાયુ રહેલો છે, તેમાં મંત્ર વા સંયમ કરવાથી ષટ્ચક્રનું ભેદન થાય છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે પ્રાણાયામનો સંબંધ ગણવામાં આવે છે તેનું ફળ—એજ છે કે પ્રાણવાયુને પોતાના કબજામાં રાખવાની ટેવ પાડવી.

મનુષ્ય શરીરમાં પ્રાણનું અતિશય દશ્યસ્વરૂપ હોય તો તે ફેફસાની હિલચાલજ છે. તે જો બંધ થાય તો ઔદારિક શરીર છૂટી જાય છે. પ્રાણાયામ કરતી વખતે જ્યારે પ્રાણને અંદર ખેંચવામાં આવે છે ત્યારે બાહ્યના પ્રાણવાયુથી અંદરનાં શરીરનાં તત્ત્વો પોષાય છે અને તેથી ક્ષયરોગ વગેરે ઘણા રોગોનો મૂળમાંથી નાશ થાય છે, છાતીનાં દર્દો વેગથી નાશ પામે છે. મગજના તંતુઓપર પ્રાણવાયુની અસર થતાં તે ઉત્તેજિત થાય છે. બહારથી પ્રાણવાયુને અંદરમાં ખેંચવામાં આવે છે ત્યારે તે સર્વત્ર નાડીઓમાં પ્રસરી જાય છે અને તેથી શરીરમાંના રક્તની શુદ્ધિ થાય છે. ત્રણ માસ સુધી ત્રણ ચાર વખત એંશી એંશી પ્રાણાયામ કરવાથી શરીરનું કેટલાક અંશે બદલાવું થાય છે. પૂરક કરતી વખતે બહારનો વાયુ માત્ર લેવા આવતો નથી પણ તેની સાથે બીજાં પણ પ્રાણતત્ત્વ, પોષકતત્ત્વો લેવામાં આવે છે અને રેચક કરતી વખતે શરીરમાંના તમામ ભાગના મલીન પુદ્ગલ પરમાણુસ્કંધોને બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે. આથી શરીરપર સત્તા ચલાવી શકાય છે અને તમામ વ્યાધિ દુઃખોનો નાશ કરી વિજય મેળવી શકાય છે. પ્રાણાયામથી પ્રાણવાયુને એટલો બધો વશ કરવામાં આવે છે કે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિ જેમ આકાશમાં એકવીશમી પાટ ઉપર અધર રહી વ્યાખ્યાન વાંચતા હતા, તેમ આકાશમાં અધર પણ રહી શકાય છે. મેસમેરિઝમ વગેરે પ્રયોગો પણ પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી સાધ્ય થાય છે. એમ અનુભવિયોના સંબંધથી સમજાય છે.

प्राणवायुने युक्तिथी साधवो.

પ્રાણવાયુનો નિરોધ હળવે હળવે કરવો જોઇએ. વનમાં રહેનારા હાથી, સિંહ વગેરે ક્રૂર પશુઓને ધીમે ધીમે યુક્તિથી પકડવામાં આવે છે તો તે વશ થાય છે, પણ ત્વરાથી યુક્તિવિના પકડવામાં આવે છે તો પકડનારનો નાશ

કરે છે, તેમ પ્રાણવાયુને યુક્તિથી હળવે હળવે વશ કરવામા ન આવે તો સાધકને કાસ શ્વાસ વગેરે રોગો થાય છે અને તેનો નાશ થાયછે માટે ગુરુગમપૂર્વક યુક્તિથી હળવે હળવે પ્રાણાયામ કરી પ્રાણવાયુને સાધવો જોઇએ "દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ" એ વાક્યને સમજી કોઈ પ્રાણાયામના અનુભવી યોગી હોય તેની પાસેથી પ્રાણાયામની વિદ્યા શિખવી જોઇએ પ્રાણાયામની ક્રિયા પુસ્તકમા વાચી એટલે પ્રાણાયામ પોતે કરવા બેસી જવુ તે યોગ્ય નથી અવશ્ય ગુરુગમ લેવાની જરૂર છે શરીરમાં ચોરાશી જાતના વાયુઓ છે તે વિફરે છે ત્યારે ભૂતના જેવા લાગે છે, પણ પ્રાણાયામ કરવાથી ચોરાશી જાતના વાયુઓની વિક્રિયા થતી નથી અને તે વશમા રહે છે

જેમ જે જે પદાર્થો ખાવામા આવે છે તેમજ જે જે પદાર્થો પીવામાં આવે છે તેની અસર મન ઉપર થાય છે અને મનની અસર આત્મા ઉપર થાય છે, તેવીજ રીતે પ્રાણાયામની અસર શરીર તથા મનઉપર થાય છે અને મનની અસર આત્મા ઉપર થાય છે પ્રાણાયામથી શરીર મન અને આત્મા ઉપર સારી અસર થાય છે ઔષધની પેઠે પ્રાણાયામ પણ મન અને આત્માની ઉચ્ચ દશામા મદત કરનાર બને છે, જ્ઞાનિયોના મનને પ્રાણાયામ જ્ઞાનમાર્ગમા ઉચ્ચ અસર કરે છે

જ્યા સારી હવા હોય ત્યાં પ્રાણાયામ કરવાની આવશ્યકતા છે, એમ ભવી યોગિયો જણાવે છે

પ્રાણાયામનુ લક્ષણ

प्राणायामो गतिच्छेदः श्वासप्रश्वासयोर्मत
रेचक पूरकश्चैव कुंभकश्चेति स त्रिधा-१ હેમચદ્ર (૧)
श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद प्राणायाम (પતજલિ)

શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ કરવો, નિરોધ કરવો, તેની ગતિને રોકવી, તેને પ્રાણાયામ કહે છે બહારનો વાયુ નસકોરાંવાટે અદર જાય છે તેને શ્વાસ કહે છે અને અદરની અશુદ્ધ હવા નસકોરાવાટે બહાર નીકળે છે તેને પ્રશ્વાસ કહે છે જે શ્વાસ લેવામા આવે છે તે ફેફસામા ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાથી પુન બહાર આવે છે છાતી અને પેટની વચ્ચે પડદો હોય છે તે શ્વાસ લેવાના સમયમા સકોચાઈને નીચે ઉતરે છે યુવાન તદુરસ્ત મનુષ્ય એક મિનિટમા ચઉદથી ૧૮ વખત શ્વાસ લઈ શકે છે બાળપણમાં આ સખ્યા વધારે હોય છે તેમજ માદા માણસને પણ વધારે હોય છે

શ્વાસ વખતે બહારનો વાયુ, નાકમા થઈને ગળાના પાછલા ભાગમાથી કઠમાં થઈ ફેફસામા જાય-છે કઠમાં જે શ્વાસ નળી છે તેની લબાઈ

વીર્યનુ વિસર્જન એ તેનુ કર્મ છે અપાનવાયુ સાધવાનો મન પૈં છે તેની સિદ્ધિથી અપાનવાયુ વશ થાય છે ગુદામા અપાનવાયુ છે, મૂલાધારચક્રનુ સ્થાન ગુદા છે, એને ચાર પાખડીઓ છે અને લાલ રગ છે ચાર પાખડીઓમા વ, શ, ષ, સ, એ ચાર અક્ષરનો જાપ કરવો તેના સાધ્યથી દેવતા દર્શન આપે છે અપાન વાયુનો રગ કાળો છે

૩ સમાન–નાભિમડળમા રહે છે ખાધેલા પીધેલા રસોને સારી રીતે ચલાવી શરીરને પુષ્ટ કરી બધા રસોને તે તે નાડીઓમા વહેંચી દેછે, આ વાયુનો મન વૈં છે એ ચક્રની દશ પાખડીઓમા ઢ થી તે ફ સુધી અક્ષર સ્થાપન કરી તેનો જાપ કરવાથી દેવતાઓ દર્શન આપે છે સમાન વાયુનો વર્ણ ધોળો છે

૪ ઉદાન–શરીર નમાવવુ, શરીરને ઉચુ કરવુ ઇત્યાદિ તેના મુખ્ય કૃત્યો છે પરા, પશ્યતિ અને મધ્યમા એ ત્રણ રૂપે આન્તર રહેલી જે વાણી તેને બ્હાર વૈખરીરૂપે સ્પષ્ટ કરનાર એવો આ વાયુ કઠ દેશમા મુખ્યત્વે રહે છે ઉદાનવાયુનો મન રૈં છે કઠમા વિશુદ્ધ ચક્ર છે તેમા સોળ પાખડીનુ પદ્મ છે અને તે અથી તે અઃ સુધીના અક્ષરસયુક્ત છે તેની સિદ્ધિથી વિદ્યાની વૃદ્ધિ થાય છે આ વાયુનો રગ લાલ છે

૫ વ્યાન–પ્રાણ અપાનને ધારણ કરવામા મદત કરનાર તે બેનો કુભક કરવો વગેરે કૃત્ય આ વાયુથી થાય છે, આખા શરીરમા વ્યાપીને રહે છે આખા શરીરમા લોહી વગેરેનો સચાર કરાવનાર તથા સ્પર્શેન્દ્રિયનો સહાયીભૂત આ વાયુ છે વ્યાનનો લૌં મન છે તેથી તે વાયુની સિદ્ધિ થાય છે વ્યાનનો રગ પચરગી છે, લિંગ ઉપર સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે, અને તેની ૬ પાખડીમા બ ભ મ ય ર લ એ ૭ અક્ષરનુ ધ્યાન ધરવુ–આજ્ઞાચક્રનો શ્વેત વર્ણ છે, તેનુ સ્થાન ભ્રકુટી છે, તેનો મન હ છે, તેનાથી દેવતાની સિદ્ધિ થાય છે બ્રહ્મરન્ધ્રમા સહસ્રદલ ચક્ર છે, તેને કોઈ બ્રહ્મરન્ધ્ર ચક્ર કહે છે, એમા વર્ણ માત્ર સમાય છે

નાગ નામના વાયુ ત્વચામા રહેછે કૂર્મ લોહીમા રહે છે કૃકર, માંસમા રહેછે દેવદત્ત ચરબીમા રહેછે અને ધનજય હાડકામા રહેછે અને તેઓના મુખ્ય કર્મ, અનુક્રમે ઓડકાર ખાવો, આખો મટકાવવી, છીંક ખાવી, આળસ ખાવી અને સોજા ચડવા વગેરે છે

દરરોજ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ

પ્રથમ નાડિઓની શુદ્ધિ કરવા માટે મત્રબોધક પ્રાણાયામ કરવાની જરૂર છે, અને તે માટે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ દરરોજ કરવો જોઈએ

કેટલાક મહાત્માઓ ઉપર પ્રમાણે પૂરક કરી જાલંધર બંધ કર્યા પછી બન્ને હાથના બન્ને અંગુઠાથી બન્ને કાન અને બન્ને હાથની બીજી આંગળીયોથી નાક અને બાકીની આંગળીયોથી મુખ બંધ કરી યથાશક્તિ કુંભક કરે છે. પશ્ચાત્ જમણી નાસિકાથી વાયુનું રેચન કરે છે. આને કોઈ ષણ્મુખીમુદ્રા કહે છે.

૮ प्लाविनीकुंभक—પદ્માસન વાળી અને છાતીને બહાર કાઢી માથા ભણી બન્ને હાથ લાંબા કરી બન્ને હાથના અંગુઠાના આંકડા એક બીજાને મજબુત ભીડી બહારના વાયુને ખેંચી પેટ પૂર્ણું ભરાય એવી રીતે ભરવો. આ કુંભક સાધવાથી અગાધ જલમાં સુખે તરી શકાય છે. લેખકે પ્લાવિનીકુંભકથી બે ત્રણ માણુસોને જલમાં તરતા દેખ્યા છે.

मलशोधक प्राणायाम—ઈડાથી (ડાબી નાસિકાથી) પૂરક કરી પ્રાણવાયુને ઉદરમાં પૂરવો, નિયમિત સમયસુધી કુંભક કરી તે વાયુને પિંગલાથી હળવે હળવે બહાર કાઢવો. પિંગલાથી પૂરીને કુંભક કરી ઈડાથી વાયુને બહાર કાઢવો. આ પ્રમાણે વારંવાર પ્રતિદિન ત્રણ માસ પર્યંત અભ્યાસ કરવાથી મળની શુદ્ધિ થાય છે. સૂચના કે મંદ મંદ વાયુનું રેચન કરવું. બહુ ઉતાવળથી શ્વાસ મૂકવાથી બળ ક્ષય પામે છે. જે નાસિકાથી પૂરક કર્યો હોય તે નાસિકાથી રેચક કરવો નહિ. જે નાસિકાથી રેચક કર્યો હોય તે નાસિકાથી પૂરક કરી શકાય.

બાહ્યવૃત્તિ પ્રાણાયામને રેચક કહે છે. આભ્યન્તરવૃત્તિ પ્રાણાયામને પૂરક કહે છે અને આભ્યંતરસ્થિરવૃત્તિ પ્રાણાયામને કુંભક કહે છે.

केवलकुंभकप्राणायाम—શરીરમાં રહેલો વાયુ આકાશની પેઠે સ્થિર રહે, મુખ અને નાસિકાનાં બે નસકોરાં ખુલ્લાં હોય તો પણ શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિ બિલકૂલ હોય નહિ, તેને કેવલકુંભકપ્રાણાયામ કહે છે. આ પ્રાણાયામ સાધ્ય થતાં સુધી सहितकुंभकनो અભ્યાસ રાખવો.

सहितकुंभकप्राणायाम—બહારથી ખેંચી લીધેલા વાયુને નાક તથા મુખ બંધ રાખી ફેફસાં તથા પેટમાં ગોંધી રાખવો અને એજ પ્રમાણે શ્વાસથી પવન ખેંચી તુર્ત પ્રશ્વાસદ્વારા રેચક કરવો. પુનઃ પુનઃ મુખને બંધ કરી વાયુને બહારજ મૂકી રાખવો; એ બે પ્રકારસહિતને सहितकुंभकप्राणायाम કહે છે. તેમાંના પ્રથમ પ્રકારને पूरकसहितकुंभक કહે છે, અને બીજા પ્રકારને रेचकसहितकुंभक કહે છે.

नित्यप्राणायाम—પૂરકથી કુંભક ચોગણો કરવો અને પૂરકથી રેચક બમણો કરવો. સમજો કે ચાર ગણતાં સુધી પૂરક કર્યો હોય તો કુંભક સોળ સુધી કરવો અને રેચક આઠ સુધી કરવો. ડાબી નાસિકાથી વાયુનો પૂરક

કરી ઉદર ફેફસામાં કુંભક કરી જમણી નાસિકાથી રેચક કરવો ૪–૧૬–૮ એમ વધતા વધતા ૨૦–૮૦–૪૦ તેમ જ ૫૦–૧૨૦–૧૦૦ સુધી વધવુ પૂરક કુંભક અને રેચકમા ૐકારનુ ચિંતવન કરવુ દરરોજ ચાર વખત પ્રાણાયામ કરવા એકી વખતે અશી પ્રાણાયામ કરવા, આમ દરરોજ ત્રણ ચાર માસ સુધી પ્રાણાયામ કરવાથી નાડીયોની શુદ્ધિ થાય છે

૧ ઉદરમાથી ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક વાયુને નાસિકામાથી બહાર કાઢવો તેને રેચકપ્રાણાયામ કહે છે

૨ બહારથી નાસિકાદ્વારા વાયુને ખેંચીને ગુદાદ્વારપર્યંત પૂરવો, નાભિકમલમા સ્થિર કરવો, તેને કુંભક કહે છે

૩–૪ એક સ્થાનથી સ્થાનાતરમા વાયુને લેઈ જવો, તેને પ્રત્યાહાર કહે છે અને તાળવુ નાસિકા તથા મુખદ્વારથી વાયુનો નિરોધ કરવો તેને શાન્ત કહે છે શાત અને કુંભકમા એટલોજ ફેર છે કે કુંભકમા, નાભિકમળમા વાયુને રોકવામા આવે છે અને શાતમા તેવો નિયમ નથી પણ નીકળવાના સ્થાનોથી વાયુને રોકવો તેવો સામાન્ય નિયમ છે

૫–૬ બહારના વાયુનું પાન કરી ઉંચે ખેંચી હૃદયાદિકમા ધારવો તેને ઉત્તર પ્રાણાયામ કહે છે અને તેથી અવળી રીતે નાભિ આદિ નીચા પ્રદેશમાં વાયુને ધારી રાખવો તેને અધરપ્રાણાયામ કહે છે

૭ નાસિકાદ્વારા વાયુને ખેંચી અદર પૂરવો તેને પૂરકપ્રાણાયામ કહે છે

રેચકપ્રાણાયામથી ઉદરની વ્યાધિ અને કફનો નાશ થાય છે પૂરકપ્રાયામના યોગે શરીરની પુષ્ટિ થાય છે, તથા અનેક રોગોની શાતિ થાયછે

કુંભકપ્રાણાયામ કરવાથી હૃદયકમલ વિકસ્વર થાય છે, અદરની ગાંઠ ભેદાય છે, શરીરમા બળની વૃદ્ધિ થાય છે, ચિત્તની સ્થિરતા થાય છે, હૃદયના રોગો શમે છે પ્રત્યાહાર પ્રાણાયામથી સન્નિપાતની શાતિ થાય છે ઉત્તર અને અધરપ્રાણાયામની સેવાથી કુંભકની સ્થિરતા થાય છે

ઇડા અને પિંગલાના પ્રાણવાયુમા પિંગલાનો પ્રાણવાયુ પ્રબલ છે અને ઇડાનો પ્રાણવાયુ નિર્બલ છે ઇડા નાડીનો પ્રાણવાયુ પ્રવાહ, મગજ અને કરોડરજ્જુરૂપી વિદ્યુત્ ઉત્પન્ન કરનાર યત્રસ્થાનની ડાબી તરફથી જાય છે અને પિંગલાનો પ્રાણવાયુ તેની જમણી તરફથી જાય છે, તે બન્ને પ્રવાહો બ્રહ્મગ્રન્થિમા એકઠા મળે છે જ્યારે કેવલ કુંભક કરવામા આવે છે ત્યારે બ્રહ્મગ્રન્થિમાંની ઉષ્ણતા વધવા માડે છે અને તેના ધક્કા આધારચક્રમાં રહેલી કુડલીની શક્તિ ઉપર પડે છે, તેથી કુડલિની નાડી સર્પાકારે હોય છે તોપણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે અને પ્રાણ સિદ્ધોજ સુષુમ્ણાદ્વારમા પેસી પ્રત્યેક ચક્રોને ભેદતો ભેદતો બ્રહ્મરન્ધ્રસુધી જાય છે, ત્યારે મનોવૃત્તિ શાત થવાથી અનેક ભવની

વાસનાઓના સંસ્કારોની નષ્ટતા થાય છે, અને વિવેકબુદ્ધિ કે જેને અન્ય લોકો વિવેકખ્યાતિ કહે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પ્રાણ જાય તે માટે સહિતકુંભક અને કેવલકુંભક પ્રાણાયામની અત્યંત આવશ્યકતા છે. મેરૂ-દંડમાં જ્યારે પ્રાણવાયુનો પ્રવેશ થાય છે ત્યારે તે ઉપર ચઢે છે એવો અનુભવ થાય છે; તે વખતે આનંદની છાયાની ઝાંખીનો અનુભવ આવે છે. પૂરક વખતે મૂળબંધ કરવો જોઇએ, અને તે વખતે સર્વ ગુણોને પ્રગટ કરૂં છું એવો વિચાર કરવો. કુંભક વખતે સર્વ ગુણોને સ્થિર કરૂં છું એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો. રેચક વખતે દુર્ગુણોને કાઢી નાખું છુ એવો વિચાર કરવો. કુંભક વખતે જાલંધર બંધ કરવો અને રેચક વખતે ઉડ્ડીયાન બંધ કરવો. ૩૬ છત્રીશ માત્રાવાળા પ્રાણાયામને ઉત્તમ કહેવામાં આવે છે માટે કનિષ્ઠ પ્રાણાયામથી ઉત્તમ પ્રાણાયામ સુધી ચઢવું. ઉત્તમ પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી પ્રત્યાહારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. જઘન્યપ્રાણાયામમાં પરસેવો વળે છે પણ તે પરસેવો લુંછવો નહિ કિંતુ શરીરપર મસળી દેવો. મધ્યમ પ્રાણાયામમાં કંપારી છૂટે છે, ઉત્તમ પ્રાણાયામમાં ચિત્ત થાકી જાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણાયામ લોમ વિલોમ ગતિથી, પ્રાતઃકાળે, મધ્યાન્હે, સાયંકાળે અને મધ્યરાત્રીમાં એંશી એંશી કરવા, એમ સંપૂર્ણ દીવસમાં ૩૨૦ ત્રણસે ને વીશ પ્રાણાયામો જરૂર કરવા જોઈએ. કેટલાક યોગિઓ પૂરક, રેચક અને કુંભક વખતે अर्हंमंत्रनुं સ્મરણ કરે છે. પાંચ ઘડી સુધી પ્રાણાયામની સ્થિરતાને **धारणा** કહે છે, એક દીવસ સુધી ટકી રહે ત્યારે તે **ध्यान** કહેવાય છે, બાર દીવસ સુધી ટકી રહે ત્યારે તે **समाधि** કહેવાય છે. એમ કેટલાક અન્ય દર્શનવાળા યોગિયોનો સિદ્ધાંત છે.

પ્રાણની પ્રવેશ વખતે સ્વાભાવિક ગતિ બાર આંગળની હોય છે. એ બાર આંગળમાંથી એક આંગળની ગતિ ઓછી કરવામાં આવે તો નિષ્કામ-પણું પ્રાપ્ત થાય છે, બે આંગળ ન્યૂન થવાથી આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્રણ આંગળ ન્યૂન થવાથી કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ચાર આંગળ ન્યૂન થવાથી वचनसिद्धि પ્રાપ્ત થાય છે, પાંચ આંગળ ન્યૂન થવાથી दूरदृष्टित्व પ્રાપ્ત થાય છે, છ આંગળ ન્યૂન થવાથી આકાશગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સાત આંગળ ન્યૂન થવાથી પ્રચંડવેગ પ્રાપ્ત થાય છે, અષ્ટ આંગુલ ન્યૂન થવાથી સિદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. નવ આંગુલ ન્યૂન થવાથી નવનિધિ પ્રાપ્ત થાય છે, દશ આંગુલ ન્યૂન થવાથી અનેક રૂપો લેવાની શક્તિ પ્રગટે છે અગીયાર આંગુલ ઓછી થવાથી છાયાનો નાશ થાય છે. અને બાર આંગુલ ઓછી થવાથી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તત્ સંબંધી કેટલાક યોગિયો નાસિકાથી બ્રહ્મરન્ધ્ર સુધીમાં એકથી તે બાર આંગળ વાયુની ન્યૂનતા ગણે છે. **तत्त्वज्ञानिगम्यम्.**

સર્વે પ્રાણાયામોમા કેવલ કુભક પ્રાણાયામની વિશેષત શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરી છે ત્રિપુટીમા ચક્ષુ મીંચીને લક્ષ્ય લગાવી કેવલ કુભક કરવાથી રજોગુણ અને તમોગુણનો નાશ થાય છે શબાસનથી કેવલ કુભક પ્રાણાયામ કરતાં ચિત્તની સ્થિરતા વ્હેલી થાય છે આખો મીંચી સ્વાધિષ્ઠાનચક્રમા લક્ષ્ય રાખી કેવલ કુભક પ્રાણાયામ કરતા કામની વાસનાઓ શમી જાય છે અને કુડલીનું ઉ-ત્થાન સહેજે થાય છે

विपरीत करणी आसने प्राणायाम करवाथी नाद श्रवण थाय छे

વિપરીત કરણી આસને ચાર ચાર વખતે એંસી એંશી પ્રાણાયામો ત્રણ બધપૂર્વક કરવાથી સાત દીવસમા નાદ શ્રવણ થાય છે પણ તેમા સૂચના કે પ્રથમથી જેને પ્રાણાયામનો અભ્યાસ હોય તેને માટે આ કથન છે વિપરીત કરણી આસને કેવલ કુભકના ઉત્તમ પ્રાણાયામ કરવાથી ત્રણ દિવસમા નાદ શ્રવણની શરૂઆત થાય છે બીજી રીતથી નાદશ્રવણ કરવાનુ આસન બતાવે છે પ્રથમ વૃક્ષાસન પાચ મિનિટ ટકે ત્યાસુધીનો અભ્યાસ કરવો વૃક્ષાસન આસને રેચક, પૂરક અને કુભક પ્રાણાયામ કરવા ત્રણ દિવસ સુધી ચાર ચાર વખત એંશી એંશી પ્રાણાયામ કરવાથી નાદશ્રવણ થાય છે અથવા વૃક્ષાસનવડે કેવલ કુભક પ્રાણાયામ દરરોજ ચાર વખત વીશ વીશ કરવા, એમ ત્રણ દિવસ સખત પ્રાણાયામ કરવાથી એકદમ નાદશ્રવણ થયા કરે છે વારવાર નાદશ્રવણ સભળાય છે એવ લેખકનો સ્વાનુભવ છે

☛ આ બે આસનની રીત બતાવી તે પ્રમાણે કેવલ કુભક આદિ પ્રાણા-યામનો અભ્યાસ કરતા લેખકને ત્રણ દિવસમાં નાદ શ્રવણ થયુ હતું ઘણા અભ્યાસીઓને એ પ્રમાણે લેખકે ત્રણ દિવસમા પ્રાણાયામથી નાદ શ્રવણ કરાવ્યુ છે અને ભવિષ્યમાં કરાવશે પ્રાણાયામ કરનારે ખારૂ ખાટુ અને તીખુ ખાવુ ન જોઈએ, પ્રાણાયામ કરતી વખતે હસવુ તથા બોલવુ નહિ, પ્રાણા-યામના સાધકે નિયમિત આહાર કરવો જોઈએ નિયમિત વખતે શયન કરવુ, નિયમિત બોલવુ, નિયમિત ચાલવુ પ્રાણાયામ કરનારે બ્રહ્મચર્ય પાળવુ જોઈએ યોગના પુસ્તકોનુ મનન કરવુ અને ઉપાધિનાં સ્થાનકો તથા મનુષ્ય પરિચયથી દૂર રહેવુ

સુષુમ્ણા ભેદક આસને એક એક વખતે એંશી એંશી પ્રાણાયામ કરવાથી સાત દિવસમા નાદ શ્રવણ થાય છે લેખકનો એ બાબતનો અનુભવ છે આ આસનનું જ્ઞાન ગુરૂગમથી કરવુ, યોગિલોક યોગ્યતાવણુ આ આસન બતાવતા નથી ગુરૂની મહા કૃપા થાય તો તેઓ આ આસન બતાવે છે સુષુમ્ણા ભેદક આસને એકમાસ કેવલ કુભક પ્રાણાયામ કરવાથી કુડલીનુ ઉત્થાન થાય છે પણ યાદ રા

..વું કે પહેલાં જેણે પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યાં હોય તેણે આ આસનથી કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરવા. આ આસને કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરતાં મૂલાધાર ચક્રમાં લક્ષ્ય રાખવું અને ઉડ્ડીયાન બંધ ધારણ કરવો, ખાધા પહેલાં ઉડ્ડીયાન બંધ કરવો. નાભિકમલ પાસે કુંડલી સાડા ત્રણ આંટાવાળી પડેલી છે તેના ઉપર ઉડ્ડીયાન બંધપૂર્વક કેવલ કુંભક પ્રાણાયામથી આઘાત પડેછે તેથી તેનું ઉત્થાન થતાં પ્રાણવાયુ મેરૂદંડમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સ્થિર થાય છે અને તેથી સમાધિ દશા પ્રાપ્ત થાયછે.

છાતીના દર્દવાળાએ કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરવા, પ્રાણવાયુને ફેફસાંમાં ભરી તેનું રેચન કરવાથી પણ ફેફસાંનું પોષણ થાય છે, ક્ષયરોગ જેવા મહા-ભયંકર વ્યાધિયો પણ પ્રાણાયામથી ટળી જાય છે.

જેનું માથું બહુ દુઃખતું હોય તેણે સૂર્ય નાડીથી પૂરક કરી કુંભક કરવો અને ડાબી નાસિકાથી રેચક કરવો. વારંવાર એમ દશ દીવસ કરવાથી મસ્તકના સ્નાયુઓની શુદ્ધિ થશે અને જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજન મળશે. વાયુવિકૃતિ ટળી જશે, પ્રાણાયામ કરનારે ત્રાટકની સિદ્ધિ કરવી.

ત્રાટક.

ત્રાટક બાહ્ય અને અન્તર એ બે પ્રકારના છે. બાહ્ય કોઈ વસ્તુમાં એક સ્થિર દૃષ્ટિથી જોઈ રહેવું, આંખના પલકારા થાય નહિ; પણ આંખમાં પાણી આવે એટલે થાક ખાવો, પુનઃ ત્રાટકનો અભ્યાસ શરૂ કરવો, ત્રાટક કાળી વસ્તુ ઉપર કરવાથી આંખોને કોઈ જાતની ઈજા થતી નથી. કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરતી વખતે ત્રાટકનો અભ્યાસ વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રથમ પાંચ મીનીટ, પછે દશ, પન્નર, વીશ, પચ્ચીશ, ત્રીશ, પાંત્રીશ, ચાલીશ, પિસ્તાલીશ, પચ્ચાશ, પંચાવન, અને સાઠ મિનિટ આદિ એવં ત્રાટકનો અભ્યાસ અવિચ્છિન્નપણે વધારતા જવું. કેવલ કુંભકપ્રાણાયામ કરતી વખતે પણ આ પ્રમાણે અભ્યાસની શરૂઆત અને તેટલી સ્થિતિમાં કરવી. પ્રાણાયામ વિના પણ ત્રાટકનો અભ્યાસ વધારવો. કોઈ કાળા રંગના પુષ્પ ઉપર ત્રાટક કરવો, વા કોઈ કાગળ ઉપર ૐકાર લખી આંખના સમાન પ્રદેશે સ્થાપી કલાક વા અર્ધો કલાક સુધી અભ્યાસ કરવો. કોઈ ઇષ્ટદેવની પ્રતિમા વા સદ્ગુરૂની છબી ઉપર પણ કલાક વા અર્ધા કલાક પર્યંત ત્રાટકનો અભ્યાસ કરવો. પશ્ચાત્ નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર એક કલાક પર્યંત ત્રાટકનો અભ્યાસ કરવો. ૐકારપર પ્રથમ ત્રાટક કરીને નાસિકા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરતાં ૐકાર પણ નાસિકા ઉપર દેખાય, તેમ થાય ત્યારે સમજવું કે હવે ત્રાટકની સિદ્ધિ થઈ. ત્રાટક કરતી વખતે મનમાં કોઈપણ જાતના વિચાર કરવા નહીં. જે જે વિચારો

આવે તેને દૂર કરવા, આંખને કોઇ પણ જાતની ગરમી ન લાગે તેની સાવ ચેતી રાખવી નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર કેવલકુંભક પ્રાણાયામપૂર્વક અભ્યાસ કરવો કેવલકુંભક વિના પણ જ્યારે એક કલાક પર્યંત નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર ત્રાટક રહે ત્યારે ત્રિપુટીમાં ત્રાટક કરવો ત્યા એક કલાક ત્રાટક રહે ત્યારે આંખોની નસોમા જે પ્રાણ વાયુ છે તેની શુદ્ધિ થાય છે અને ત્રિપુટીમાં ત્રાટક કરતાં ચક્ષુની નસોની નબળાઈ નાશ પામે છે ચક્ષુની શક્તિ વધે છે અને ચક્ષુના રોગ નાશ પામે છે ત્રિપુટીમા કેવલકુંભક પ્રાણાયામ કરવાથી મનની શાંત દશા થાય છે અને વિકલ્પસંકલ્પ ક્ષય પામે છે ત્રિપુટીમા એક કલાક પર્યંત કેવલકુંભકપ્રાણાયામપૂર્વક ત્રાટક થવાથી ઇષ્ટદેવોના દર્શન થાય છે તેમજ તન્દ્રાવસ્થામા પણ ઇષ્ટદેવનાં અને યોગિયોના દર્શન થાય છે

પ્રાણાયામથી રોગને હરવા જોઈએ

શરીરના કોઈ પણ દેશમા પાચ વાયુમાંથી કોઈ પણ વાયુ વર્તે છે જે સ્થાનમાં રોગ થયો તે રોગનો વિનાશ કરવા પ્રથમ પૂરક કરી તે સ્થાનમા લક્ષ્ય રાખી ત્યાં કુંભક કરવો, અને મનમા એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો કે અમુક રોગનો નાશ થાઓ આમ દૃઢ સંકલ્પપૂર્વક વારંવાર પૂરક, કુંભક અને રેચક તે ઠેકાણે કરવાથી ત્યાં થએલો રોગ અમુક વખતમાં દૂર થઈ જાય છે અ થવા પાંચ પ્રકારના વાયુમાના સ્થાનમાથી અમુક વાયુ જ્યા રહેતો હોય ત્યાં તે વાયુનો બીજમંત્ર પૂરક, કુંભકપૂર્વક ગણવો પણ સૂચના કે પ્રથમ રોગનો નાશ કરવા સંકલ્પ કરી પછી આ પ્રમાણે વાયુ બીજમંત્ર ગણવો આમ કરવાથી રોગનો અમુક વખતમાં નાશ થાયછે પાચ પ્રકારના વાયુ વશ કરવા માટે પાચ પ્રકારના વાયુની ધારણા કરવી જોઇએ

ધારણાનું સ્વરૂપ.

સિદ્ધાસને વા પદ્માસને બેસી હળવે હળવે વાયુને બહાર કાઢી નાસિકાના ડાબા છિદ્રથી પ્રાણવાયુને અંદર ખેંચી પાદના અંગુષ્ઠ સુધી પહોંચે ત્યાંસુધી પૂરવો, પશ્ચાત્ આદ્યમાં પગના અંગુષ્ઠપર મનને રોકવુ જ્યા મન ત્યાં વાયુ એ ન્યાયથી અંગુષ્ઠપર મન રોકાતાં વાયુ પણ ત્યા રોકાય છે. પશ્ચાત્ અનુક્રમે પગનાં તળીયાં ઉપર મનને રોકવુ, પશ્ચાત્ પાનીમાં મનને રોકવુ, પશ્ચાત્ ગુલ્ફમાં મનને સ્થાપવુ, પશ્ચાત્ જંઘામા મનને રૂંધવુ, પશ્ચાત્ જાનુમાં મનને રૂંધવુ, પશ્ચાત્ સાથળમાં મનને રોકવુ, પશ્ચાત્ ગુદામા મનને ધારી રાખવુ પશ્ચાત્ લિંગમાં મનને ધારી રાખવુ, પશ્ચાત્ નાભિમાં મનને રૂંધવુ, પશ્ચાત્ ઉદરમા મનને સ્થાપવુ, પશ્ચાત્ હૃદયમા મનનું સ્થાપન કરવુ, પશ્ચાત્ કંઠમાં મનનુ સ્થાપન કરવુ, પશ્ચાત્ જિહ્વાપર મનને રોકી રાખવુ, પશ્ચાત્ તાલુમાં મનને સ્થાપન કરવુ, પશ્ચાત્ નાસિકાના અગ્રભાગપર

ચાર પ્રકારનાં મંડલો.

પાર્થિવ, વારૂણ, વાયવ્ય અને આગ્નેય, આ ચાર મંડલો નાસિકાના નસકોરાંમાં કહ્યાં છે

૧ પૃથિવીના બીજથી પરિપૂર્ણ, વજ્રના લાંછનથી યુક્ત, ચાર ખુણાવાળુ અને તપાવેલા સુવર્ણસમાન પાર્થિવ મંડલ છે પાર્થિવ બીજ ન અક્ષર છે કેટલાક યોગિયો તેને પાર્થિવ બીજ કહે છે શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યજીએ ક્ષને પાર્થિવ બીજ માન્યું છે

૨ અષ્ટમીના ચન્દ્રસમાન આકારવાળુ, વારૂણઅક્ષર વ કારથી લાંછિત ચન્દ્રસમ શ્વેત, અમૃત ઝરવાથી વ્યાપ્ત થએલું એવુ વારૂણ મંડલ છે

૩ તૈલાદિકથી મિશ્રિત કરેલા અંજન સમાન ગાઢ શ્યામકાંતિવાળુ ગોળાકારવાળુ, બિંદુનાં ચિન્હોથી વ્યાપ્ત, દુર્લક્ષ્ય પવન બીજ યકારથી આચ્છાદિત ચંચળ વાયુમંડલ જાણવુ

૪ ઉંચી જ્વાલાથી વ્યાપ્ત, ભયંકર, ત્રણ ખુણાવાળુ, સ્વસ્તિક લાંછનવાળુ, અગ્નિના કણિયાસમાન પીતવર્ણિ, અને અગ્નિબીજ રેફ સહિત આગ્નેય મંડલ જાણવુ

અત્યંતાભ્યાસના અનુભવથી યોગી આ ચાર મંડલને જાણી શકે છે આ ચારે મંડલમા વહેતો વાયુ અનુક્રમે ચાર પ્રકારનો જાણવો પુરંદર વાયુનો વર્ણ પીળો છે, સ્પર્શ કંઇક શીત અને ઉષ્ણતાયુક્ત છે અને તે નાસિકાના વિવરને પુરી, શનૈ શનૈ અષ્ટાંગુલ પ્રમાણ બહાર વહન થાય છે

શ્વેતવર્ણવાળા શીતસ્પર્શયુક્ત અને નીચી દિશાએ બાર આંગુલપ્રમાણે ઉતાવળથી વહન થતા વાયુને વરૂણવાયુ કહે છે પવન સંજ્ઞક વાયુ કંઇક કંઇક ઉષ્ણ અને કંઇક ઠંડો છે તેનો વર્ણ કાળો છે અને અહર્નિશ છ આંગુલ પ્રમાણે તિર્ચ્છાં વહે છે

બાલસૂર્ય સદશ રક્તવર્ણ અતિ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો અને વટોળીયાની પેઠે ઉર્ધ્વ ચાર અંગુલ વહે તે દહનસંજ્ઞક વાયુ જાણવો

વાયુ વહેતી વખતે કાર્યો

પુરંદર વાયુ વહેતા સ્તંભનાદિ કાર્ય કરવા, સારા કાર્ય વરૂણ વાયુમા કરવાં, મલિન અને ચંચળ કાર્યો પવન વાયુમાં કરાય છે અને વશીકરણાદિ કાર્યો વહ્નિ સંજ્ઞક વાયુ ચાલતી વખતે કરાય છે

વહેતા વાયુમા પ્રશ્ન ફળ

પુરંદર વાયુ વહેતી વખતે સ્થિર કાર્યના પ્રશ્નોથી મનોવાંછિત ફળ થાય છે, તેમજ તે વખતે આરામ, દાવી, અને ગાન્ય વગેરે બાબતોના કાર્યો

કરતાં ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રશ્ન અથવા પ્રારંભ વખતે વરૂણવાયુ વહેતો હોય તો પુત્ર સ્વજન બંધુઓ અને ઉત્તમ વસ્તુઓની સાથે મેળાપ થાય છે.

પ્રશ્ન વા કાર્ય પ્રારભ સમયે પવન નામનો વાયુ વહેતો હોય તો ખેતી અને સેવા વગેરે કાર્યો ઉત્તમ ફળ આપવા તૈયાર થયાં હોય તો પણ તેનો નાશ થાય છે; તેમજ મૃત્યુ, ભય, કલેશ અને ત્રાસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. દહન વાયુ હોય તો ભય, શોક, રોગ, દુઃખ, વિઘ્નવૃન્દપરંપરા અને લક્ષ્મીનાશ, ઇત્યાદિ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ડાબી અને જમણી નાડીમાં થઈ આ ચારે મંડળમાં પ્રવેશ કરતા વાયુ સર્વે શુભ ફળ દેવાવાળા છે અને—મંડલમાંથી નીકળતા અશુભ ફળ દેનારા જાણવા. વાયુ જ્યારે મંડલમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે જીવાડતો હોવાથી જીવ કહેવાય છે અને મંડલમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે તે મારતો હોવાથી મૃત્યુ કહેવાય છે તેથી—સારાંશ કે ફળ પણ તેવુંજ મળે છે. જ્યારે વાયુ પૂરકરૂપે મંડલમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તે પુછેલા કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. અને જ્યારે વાયુ રેચકરૂપે મંડલમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે પુછેલું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી; આપ્રમાણે વાયુના પ્રવેશ તથા રેચનપરત્વે ફળ જાણવા યોગ્ય છે.—પ્રાણાયામના અભ્યાસીને આ બાબતની વિશેષ ગમ પડે છે.

શ્વાસનો પ્રકાશ ભ્રકુટિચક્રથી હોય છે અને તે વંકનાલમાં થઈ નાભિમાં નિવાસ કરે છે અને નાભિથી ઈડા પિંગલાવાટે બહાર નીકળે છે; સુષુમ્ણા નાડીવાટે પણ બહાર નીકળે છે.

પ્રાણાયામના બે ભેદ છે. ૧ વ્યવહાર પ્રાણાયામ. ૨ નિશ્ચયપ્રાણાયામ. વ્યવહાર પ્રાણાયામનું ઉપરપ્રમાણે સ્વરૂપ જાણવું અને નિશ્ચયનયથી પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થવું; સમતા એકતા અને લીનતારૂપે આત્માનું જે પરિણમન છે તેને નિશ્ચય નયથી પ્રાણાયામ કહે છે. વ્યવહારથી જે લીન દશા તેને સમાધિ કહે છે. નિશ્ચયથી તો પરમાત્મસ્વરૂપ સમાધિ જાણવી. નાભિમાં સોહં શબ્દોનો સ્વયમેવ શ્વાસની સાથે જાપ થાય છે તેને અજપાજાપ કહે છે. નાભિથી હૃદયમાં વાયુનો સંચાર થતાં રંકારનો પ્રકાશ થાય છે. તેમાં મનની સ્થિરતા થતાં અનેક અશુભ સંકલ્પોનો નાશ થાય છે. નાભિથી સુરતાની દોરી ગગન ગઢમાંલાવવી. ત્રિપુટીમાં સુરતા સાધતાં અનહદ ધ્વનિનો પ્રકાશ થાય છે. અનહદ ધ્વનિના અધિષ્ઠાયક દેવતાઓ સાધકનું સ્થિર ચિત્ત દેખી તેની સેવા કરે છે. સાધક યોગીને અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિયો દેખાડે છે, સાધકની દૃષ્ટિએ અનેક અદ્ભુત રૂપો દેખાય છે, પણ સાધક યોગી અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ દેખી ચિત્ત ચલાયમાન કરે નહીં;

જે ચલાયમાન થાય નહીં તે જ્ઞાનદશાની સમાધિને પ્રાપ્ત કરે છે નાભિ નીપાસે કુંડલીની નાડી છે અને તેની પાછળ વંકનાલ છે અને વંકનાલ તે દશમા બ્રહ્મરન્ધ્રનો માર્ગ છે ત્રણ કલાક સુધી કોઈપણ આસનની સિદ્ધિ કરી આપ્રમાણે પ્રાણાયામપૂર્વક ત્રાટક કરવાથી પ્રાણવાયુ બ્રહ્મરન્ધ્રમા પ્રવેશે છે અને ત્યા અનેક પ્રકારના ચમત્કાર જોવામા આવે છે ઉલટી આંખોથી ત્રિપુટીમા ત્રાટક કરી પ્રાણવાયુનો સચાર મન્દ કરવો, ત્રિપુટીમા ત્રાટક કરીને બ્રહ્મરન્ધ્રપર્યંતનો માર્ગ શુદ્ધ કરવો, પશ્ચાત્ ત્રાટક અને કેવલ કુંભકથી બ્રહ્મરન્ધ્રમા સ્થિરતા સાધી આત્મસ્વરૂપમા લીન થવુ

પ્રાણાયામ કરનારે મધ, માસ, મદિરા, ડુગળી, લસણ, અને કેફી વસ્તુઓ વગેરેનો ત્યાગ કરવો, અવિચ્છિન્નપણે પ્રાણાયામની ક્રિયા કરવી આત્માની નિર્મલતા કરવામાટે અશુદ્ધ–હલકા વિચારોને મનમા આવવા દેવા નહિ નાસ્તિક પુરૂષોની સોબત કરવી નહિ કજીઆ કકાસ વગેરે ઉપાધિ જે જે સ્થાનમા જ્યાથી, જ્યાથી થતી હોય ત્યાથી ત્યાથી દૂર રહેવુ પ્રાણાયામ સાધકે મનની પ્રસન્નતા ધારણ કરવી સર્વ જીવોની સાથે મૈત્રીભાવ ધારણ કરવો, શરીરના સર્વ પ્રદેશમાં આત્માના અસખ્ય પ્રદેશ વ્યાપી રહેલા છે તેને નિર્મલ કરવા ભાવ પ્રાણાયામનો ઉપયોગ રાખવો નાભિથી શ્વાસ ઉપડે છે અને નાસિકાદ્વારથી બહાર નીકળે છે તેનીસાથે ૐ એ મન્ત્રનો જાપ કરવો, વારવાર દીર્ઘશ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાનો અહર્નિશ અભ્યાસ વધારવો, દીર્ઘશ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાથી શરીરની શક્તિ ક્ષીણ થતી નથી, હૃદયના રોગ થતા નથી, કાર્ય કરવામા સ્ફૂર્તિ રહે છે, પ્રાણાયામ કરનારે સુપુમ્ણા નાડી ચાલતા પરમાત્મધ્યાન ધરવુ કેટલાક સુપુમ્ણાને સરસ્વતી કહે છે, ઇડાને ગગા કહે છે, પિંગલાને યમુના કહે છે અને ત્રિપુટીને કાશી કહે છે પૂરક પ્રાણાયામને બ્રહ્મા કહે છે, રેચક પ્રાણાયામને મહાદેવ કહે છે કુભક પ્રાણાયામને વિષ્ણુ કહે છે અને ત્રિપુટીને સરસ્વતીનો કાંઠો કહે છે નિશ્ચિત અને નિરોગી પુરૂષમા એક અહોરાત્રીમા એકવીશ હજાર અને છસો શ્વાસોચ્છ્વાસનુ જવુ આવવુ થાય છે

પ્રાણવાયુની સાધનાથી યોગિયો અન્યોના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે પણ તેઓએ અનુક્રમે વેધવિધિ સિદ્ધ કરવી જોઇએ તે બતાવે છે.

પૂરક ક્રિયાથી અન્તરમા પ્રાણવાયુ પુરતા હૃદયકમલનુ મુખ નીચુ આવે છે અને સકોચાય છે અને તેજ હૃદયકમલ કુભક ક્રિયાથી પ્રફુલિત થઈ ઉર્ધ્વ મુખવાળુ થાય છે પશ્ચાત્ હૃદય કમલના વાયુને રેચકની હલાવી હૃદયમાથી ખેંચવો અને તેને દુર્ભેદ્ય મન્થીને ભેદી, બ્રહ્મરન્ધ્રમા

લઈ જવો; ત્યાં સમાધિ થાય છે. કૃતકુતૂહલ યોગીએ તે પવનને બ્રહ્મરન્ધ્રથી બહાર કાઢી સમાધિથી આકડાના તુલમાં હળવે હળવે વેધ કરવો. વારંવાર અર્કતુલ ઉપર અભ્યાસ કરનારા યોગિએ અર્કતુલ ઉપરથી બ્રહ્મરન્ધ્રમાં અને બ્રહ્મરન્ધ્રમાંથી અર્કતુલ ઉપર લઇ જવો, પછી જાઈ. ચંએલી આદિ પુષ્પો-પર લક્ષ્ય સ્થિર રાખી ત્યાં વેધ કરવો; એમ ત્યાં વારંવાર જવું આવવું. એમ વારંવાર ક્રિયા કરવાથી દૃઢ અભ્યાસ થવા પછી, જ્યારે વરૂણ મંડલમાં વાયુ વહેતો હોય ત્યારે, કપૂર, અગર પ્રમુખ સુગંધી પદાર્થોમાં વેધ કરવો. ઇત્યાદિ સર્વમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી પૂર્વોક્ત દર્શિત સર્વમાં વિના ઉદ્યમે વાયુને જોડવામાં હુશિયાર થઈ સૂક્ષ્મ પક્ષીઓના શરીરોમાં વેધ ક્રિયાનો ઉદ્યમ કરવો. પતંગ ભ્રમરાના શરીરમાં પ્રવેશનો અભ્યાસ કરી મૃગાદિક શરીરોમાં પ્રવેશાભ્યાસ શરૂ કરવો, પશ્ચાત્ એકાગ્રચિત્ત થઈ અને તેમજ ધીર, વીર, જિતેન્દ્રિય, થઈ મનુષ્ય, ઘોડા, અને હાથી પ્રમુખનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરવો. પ્રવેશ અને નિર્ગમન કરતાં અનુક્રમે પાષાણની મૂર્તિ અને દેવની પ્રતિમા વગેરેમાં પ્રવેશ કરવો. આપ્રમાણે મૃત્યુ પામેલા જીવોનાં શરીરોમાં ડાબી નાસિકાથી પ્રવેશ કરવો.

અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો વિધિ.

બ્રહ્મરન્ધ્રથી નીકળીને પરકાયમાં અપાનમાર્ગથી પ્રવેશ કરવો. ત્યાં જઈ નાભિકમલનો આશ્રય લેઈ સુષુમ્ણા નાડીના માર્ગે થઈ હૃદયકમલમાં જવું. ત્યાં જઈ પોતાના વાયુવડે તેના પ્રાણના પ્રચારને રોકવો. તે વાયુ ત્યાં એટલેસુધી રોકવો કે તે દેહી દેહચેષ્ટાશૂન્ય થઈ નીચો પડી [illegible] અન્તર્મુહૂર્તમાં તે દેહથી વિમુક્ત થતાં પોતાના તરફથી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા પ્રગટ થયે છતે યોગનો જ્ઞાતા, પોતાના દેહની પેઠે તે દેહથી સર્વ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે. અર્ધો દીવસ, યા એક દીવસ સુધી પરના શરીરમાં ક્રીડા કરી બુદ્ધિમાન્ યોગી પાછો આજ વિધિએ પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે. આપ્રમાણે અભ્યાસક્રમથી અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી મુક્તની પેઠે નિર્લેપપણે રહી ઇચ્છાનુસાર જ્યાં ત્યાં વિચરી શકે છે.

ઉપરપ્રમાણે પરકાયપ્રવેશ બતાવ્યો છે તેની પ્રાપ્તિથી કંઈ આત્મ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. પરકાયપ્રવેશ, વગેરે શિખીને પણ સાધ્ય દશા અષ્ટકર્મથી મુક્ત થવાની રાખવી જોઇએ.

प्रत्याहार.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી મનને ખેંચીને શાંત થએલું મન જેનું હોય એવો યોગી ધર્મધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયથી મનને પાછું ખેંચવું તેને પ્રત્યાહાર કહે છે

પાચ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે, પ્રાણવાયુને જીતવા કરતા પણ ઇન્દ્રિયોના વિષયમા પ્રવર્તતા મનને આત્મસમ્મુખ કરવુ એ દુર્લભ છે યોગિયો કહે છે કે વિષયોમાંથી મનને પાછુ ખેંચી લેતા નવાં કમા બધાતાં અટકે છે અને જે પૂર્વ બાધેલા હોય છે તેની નિર્જરા થાય છે

પ્રાણાયામનો પૂર્ણ અભ્યાસી વિષયોમાં ભટકતા ચિત્તને પાછુ ખેંચી નાકવા સમર્થ થાય છે, માટે પ્રાણાયામ પછી પ્રત્યાહારની દશા બતાવી છે કોઈ એમ કહેશે કે પ્રાણાયામની શી જરૂર છે? પ્રત્યાહારજ ઉપયોગી છે તેના ઉત્તરમા કથવાનુ કે પ્રાણાયામની ભૂમિકા સિદ્ધ થયાવિના યથાયોગ્ય રીતે મનને પાછુ ખેંચવાનું બળ પ્રાપ્ત થતું નથી આ સર્વમાં જ્ઞાન યોગની આવશ્યકતા છે, પાચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને ગ્રહણ કર્યા કરે છે, પરતુ જો પાચે ઇદ્રિયોના વિષયોમા સુખાર્થ થતી જે રાગબુદ્ધિ ટળે તો, વિષયોથી મન પાછુ ખેંચાય છે આખ થકી હજારો પદાર્થ દેખાય તો પણ જો તે દશ્યપદાર્થોમાં જો રૂચિ ન હોય તો તેથી બધાવાનુ થતું નથી પ્રિય અને અપ્રિય હજારો શબ્દ સાભાળવામા આવે પણ જો તેને મન ન ગ્રહણ કરે તો તે શબ્દો સભળાય વા ન સભળાય તો પણ બધાવાનુ થતું નથી જીહ્વાથી હજારો પદાર્થો ખાધાવિના છુટકો નથી કોઈ પણ ભક્ષ્યપદાર્થો જિહ્વાઉપર મૂકયાવિના છૂટકો થવાનો નથી, પાણી આદિ પ્રવાહી પદાર્થો પીધાવિના છુટકો થવાનો નથી, જિહ્વા ઇન્દ્રિયની સાથે ભોજ્ય પેય પદાર્થોનો સબધ થવાનોજ, મિષ્ટાદિ રસોનું જ્ઞાનપણ થવાનુ, ત્યારે જિહ્વાનો પ્રત્યાહાર શીરીતે કરી શકાય? ઉત્તરમા કહેવાનુ કે જે જે પદાર્થોનો જિહ્વાઇન્દ્રિયની સબધ થાય તે તે પદાર્થોના રસોના સ્વાદ પામીને—પણ મનથી—રૂચિ અગર અરૂચિ ધારણ કરવી નહીં, રસોમા મનથી લોલુપતા રાખવી નહિ, આજ પ્રત્યાહારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે નાસિકાથી પણ સુગધી અને દુર્ગંધી આવવાનીજ, ત્યારે નાસિકા ઇન્દ્રિયથી શીરીતે પ્રત્યાહાર કરવો? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, નાસિકાથી સુગધ અને દુર્ગંધ ગ્રહાય તો પણ સુગધના ઉપર રાગ કરવો નહિ અને દુર્ગંધના ઉપર અરૂચિ ધારણ કરવી નહિ તે તે પ્રસગે મનની સમતુલ્યતા ધારણ કરવી, તેજ નાસિકા ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યાહાર સમજવો સ્પર્શેન્દ્રિયથી સુખકર અને અરૂચિકર સ્પર્શ સ્પર્શાય તો પણ તે બન્નેમાં રૂચિ, અરૂચિ નહિ કરતાં મનની સમતુલ્યતા ધારણ કરવી. કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયોને જીતવા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને વિષયમાથી પાછી હઠાવવા સખત ઉપાયો લે છે પણ તેઓના વશમા ઇન્દ્રિયો થતી નથી, તેનુ કારણ એ છે કે તેઓએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી હઠ કરી ઇન્દ્રિયોને વશમાં લેવા પ્રયત્ન કરે છે તે ફાવી શકતો નથી આખે કોઈપણ પદાર્થ દેખાવાનો,—આમાં આખ કે તેમાં રહેલી દેખવાની શક્તિ વા દૃશ્યપદાર્થો એ ત્રણમાંથી એકનો પણ

તે નાશ કરી શકવાના નથી. કદાપિ આંખે કોઈ મોહ કરનાર વસ્તુ દેખાતાં તેઓ આંખને મીચી દેશે તેથી કંઈ તેઓએ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય જીત્યો કહેવાશે નહીં; જ્યાંસુધી મનમાં પદાર્થો જોવાની વાસના છે ત્યાંસુધી બીજા-ભવમાં પણ પુનઃ તે પદાર્થો દેખાવાના અને તેના ઉપર રાગ થવાનો. આંખને કદાપિ ફોડી નાંખવામાં આવે તોપણ પરભવમાં રૂપોને દેખવાની વાસના ટળવાની નથી; આંખો સર્વ પદાર્થોને જોઇ શકે તેમાં આંખોની ફરજ છે તો આંખોએ તે બાબત શો ગુન્હો કર્યો કહેવાય? અલબત કંઇ નહિ. આંખોએ પદાર્થો દેખ્યાબાદ તે પદાર્થોઉપર રૂચિ અરૂચિ તો મન કરે છે; માટે આંખે દેખાતા પદાર્થોનો તેમાં વાંક નથી પણ મનનો વાંક છે. પદાર્થોને દેખી રાગ અને દ્વેષ થાય છે તે મનનો ધર્મ છે; જો મનની સમાન દશા રાખી હરેક પદાર્થો દેખવામાં આવે તો તે પદાર્થોમાં બંધાવાનું થતું નથી. કેટલાક પ્રારબ્ધકર્મને ભોગવતા, જ્ઞાનિયો કાનથી શબ્દો સાંભળે છે તોપણ તેમાં મુંઝાતા નથી. શ્રવણેન્દ્રિયથી સંભળાતા શબ્દોને એક સુખકર વિષયરૂપ માનતા નથી પણ તે શબ્દોના સત્યગ્રાહ્ય અર્થને ગ્રહે છે અને વિવેકદૃષ્ટિથી અસત્ય અર્થનો ત્યાગ કરે છે, તેથી તેઓ શબ્દવિષયમાં શ્રવણ કરતા છતા પણ બંધાતા નથી. આત્મજ્ઞાનથી તેઓ સત્યાસત્યનો મનની સમદશા રાખી તોલ કરે છે, આત્મપ્રશંસાના વા શૃઙ્ગારપોષક શબ્દો સાંભળી રૂચિ કરતા નથી અને કટુ શબ્દો સાંભળી દ્વેષ કરતા નથી, આવી મનની સમદશા મેળવવા માટે તેઓએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય છે. આપણે શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, અને આત્માના બળ ઉપર વિચાર કરીએ. અજ્ઞાનિયોમાં આત્મબળ હોતું નથી, પણ તેઓના શરીરને ઇન્દ્રિયો અને મન ઘસડે છે તેથી તેઓ મનના પ્રમાણે ચાલે છે. મન જે જે હુકમ કરે છે તે તે હુકમોના તાબે ઇન્દ્રિયો ચાલે છે, ઇન્દ્રિયોના બળે શરીરની ક્રિયા થયા કરે છે, તેથી અજ્ઞાનિયો પ્રારબ્ધકર્મ યા અન્યકર્મ ભોગવતાં પણ સદાકાલ ઇન્દ્રિયોના તાબામાં રહે છે અને પોતાના આત્માને તેઓની ઇન્દ્રિયો ગુલામ બનાવે છે. જેવો મનનો હુકમ થાય છે તેવું કાર્ય આત્માને કરવું પડે છે, તેથી અજ્ઞાનિયો સદાકાલ રાગ અને દ્વેષના પંઝામાં ફસાયલા રહે છે. તેઓ પોતાના આત્માને ઓળખી શકતા નથી તેથી સાંસારિક સુખ ભોગવવામાંજ જન્મતું સાફલ્ય માને છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોથી વિષયનું ગ્રહણ કરવું અને મોજમઝા મારી ઇન્દ્રિયોના ગુલામ સદાકાલ રહેવું એટલુંજ તેઓ સમજે છે. તેઓ કદાપિ રાજા હોય, વા ધનાઢ્ય હોય, ઠાકોર હોય, વા કોઈ પણ સત્તાને ધારણ કરનારા હોય, તોપણ તેઓ ઇન્દ્રિયોના તાબે રહી સુખને શોધે છે તેથી તેઓ પરતંત્ર છે. ખરૂં સુખ ક્યાં છે તે તેઓ જાણી શકતા નથી તેથી તેઓ ભ્રાંતિમાં ભૂલી જડ પદાર્થમાં સુખની બુદ્ધિ કલ્પે છે અને તે માટે રાત્રીદિવસ અનેક પ્રકારનાં પ્રાણનાશક સંકટો વેઠે છે તેથી તેઓ

ઇન્દ્રિયોના દાસ છે, ઇન્દ્રિયોના ચાકરી ઉઠાવનારા છે અને તેઓ ઇન્દ્રિયોના વિષયોના ભિખારી છે વિષયોની ભિક્ષાથી કદી શાંતિસુખ મળવાનું નથી તેઓ સદા શાંતિને, ધારણ કરનારા થતા નથી અને તેઓને જ્ઞાનબળ હોતું નથી કસ્તુરિયામૃગની પેઠે તે ભૂલા ભમનારા જાણવા જ્ઞાનિ પુરૂષોની ઇન્દ્રિયોથી જોકે વિષયોનું ગ્રહણ થાય છે તોપણ તેઓ આત્મજ્ઞાની હોવાથી મન ઉપર સત્તા બજાવે છે અર્થાત્ વિષયો ગ્રહણ કર્યાં છતા પણ જ્ઞાનિયોના મનમાં વિષયોપ્રતિ રાગ વા દ્વેષ પ્રાય કંઇ પણ થતો નથી, તેથી તેઓ પ્રત્યાહારના સાધક યોગિયો ગણાય છે અત્ર પ્રશ્ન થશે કે, જ્યારે જ્ઞાનિયોને વિષયો ઉપર રાગ ન દ્વેષ તો વિષયોનું ગ્રહણ તે શા માટે કરે ? ઉત્તરમા સમજવાનુ કે કેવલજ્ઞાનપૂર્વે ચોથા ગુણસ્થાનકમાં ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને પ્રારબ્ધકર્મના યોગે ગ્રહણ કરે છે, તીર્થંકર જેવા ત્રણ જ્ઞાનિ પણ ગૃહાવાસમાં પ્રારબ્ધકર્મના યોગથી સત્ય અને અસત્ય જાણે છે, છતા વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, પણ તે આત્મજ્ઞાની હોવાથી જે જે વિષયો ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરે છે તેમા રૂચિ વા અરૂચિ ધારણ કરતા નથી તેથી તેઓ મનની ઉદાસીનતા જાળવી--અબધ રહી ઉચ્ચ કોટી ઉપર ચઢતા જાય છે અને જે જે કર્મો ઉદયમાં આવે છે તેને ભોગવીને નિર્જરે છે, પણ નવાં કર્મ બાધતા નથી આવી તેમની દશામા ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવતાં છતા પણ તેઓવડે ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરી શકાય છે પણ જેઓએ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાં વિના ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરી પ્રત્યાહારતા કરવા માડી છે, તેઓ ઉપરઉપરથી જાણે પ્રત્યાહાર કરે છે તેવુ જણાય છે, પણ પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોની સુખવાસના મનમા રહેલી હોવાથી, ઇન્દ્રિયોથી વિષયો નહિ ગ્ર કરતા છતાં પણ અન્તરની વાસનાથી બધાય છે અને જ્ઞાનિયો પ્રાર- ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ કરે છે તો પણ મનની સમાનતાના યોગે [illegible]ી નથી તેમ છતા અજ્ઞાનદશામા પણ પ્રત્યાહારનું અકામ નિર્જરારૂપ થાય છે --આ વાત બાળ જીવોમાટે નથી

ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે, આત્મજ્ઞાન કરવાથી મનની સમતોલદશા થશે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાની શી જરૂર ? આના ઉત્તરમા કહેવુ પડશે કે, આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના મનનો તાબેદાર મટવાનો નથી જો શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થયુ તો મનમાં પ્રગટતા શુભાશુભ વિચારોને તે રોકવા પોતાની શક્તિ ફેરવશે આત્મજ્ઞાન પામીને પણ ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરવાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે વિષયોને જીતવામા જ જ્ઞાનની સફલતા છે આત્મા પોતાનુ જ્ઞાન કરીને મનને પોતાના કબજામાં લેછે મન વશમાં આવ્યાથી ઇન્દ્રિયો પણ વિષયમાટે પ્રવૃત્તિ કરતી નથી, અર્થાત્ સારાશ કે આત્મજ્ઞાન થવાથી, મનની સમતોલદશા રહે છે કોઈ પદાર્થ સુખનો હેતુ જણાતો નથી અને કોઈ પદાર્થ દુ ખનો હેતુ જણાતો નથી તેથી સુખબુદ્ધિ ટળવાથી બાહ્યપદાર્થોને દેખતાં છતાં પણ રાગ થતો નથી અને મનમા થતી

દુઃખભાવના ટળવાથી બાહ્યપદાર્થો ઉપર દ્વેષ પણ થતો નથી. જ્યારે રાગ અને દ્વેષ ન થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો અને મન જીતાયું એમ કહેવામાં કોઈ જાતનો દોષ જણાતો નથી. જ્યારે આત્મજ્ઞાનદશાથી વિષયોની વાસનાનો નાશ થાય છે ત્યારેજ મન જીતાયું કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાનવિના ગમે તો સંન્યાસી થાઓ, વા ફકીર થાઓ પણ પ્રારબ્ધકર્મયોગે ગમે તે પ્રકારે વિષયોના ભોગની બુદ્ધિ થતાં ગમે તે રીતે ભોગવ્યા વિના છૂટકો થવાનો નથી. આત્મજ્ઞાન પામીને થએલા ત્યાગિયો આત્મબળથી ઇન્દ્રિયોને તથા મનને પોતાના કબજામાં રાખી શકે છે. પોતાના આત્મજ્ઞાનબળ સામર્થ્યથી મનમાં વિષયોની બુદ્ધિને થતી અટકાવે છે. આત્મજ્ઞાનબળથી વિષયોની વૃત્તિયોના વેગ અટકાવે છે, તેઓ કદાપિ જેમ નદીમાં ઘણું પુર આવવાથી પાન વનસ્પતિની પેઠે નીચા થઈ જાય છે તોપણ જેમ નદીનું પુર ઉતર્યાબાદ પાન વનસ્પતિ પાછી હતી તેવી ઉભી થઈ જાય છે, તેમ ભોગાવલીકર્મરૂપ નદીનું પૂર આવવવાથી અને આત્મબળથી તેનો વેગ વિશેષ બળવાન હોવાથી, ભોગાવલીકર્મના તાબે થાય છે; પણ ભોગાવલીકર્મનો વેગ ટળતાં નંદિષેણ, આર્દ્રકુમાર અને આષાઢાચાર્યની પેઠે પોતાનું આત્મજ્ઞાનબળ ફોરવી કર્મની સામા યુદ્ધ કરી મનની સમાનતા જાળવી રાખી કર્મનો ક્ષયજ કરે છે.

આત્મજ્ઞાનના સામર્થ્ય વિના મિથ્યાત્વદશામાં જેઓ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીતવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ બાળકોને રમતગમતમાંથી બંધ કરવાની પેઠે કરે છે. જેમ ન્હાના બાળકોનો રમતગમતનો સ્વભાવ હોવાથી તેઓને કોઈ પુરી મૂકે તો તેઓ રૂદન કરે છે અને છૂટવા ઉદ્યમ કરે છે.—તેઓને પુરાઈ રહેવું ગમતું નથી. તેઓને છોડી દેવામાં આવે છે તો પાછાં રમતગમતમાં ગુલ્તાન બની જાય [illegible] પુરી રાખનારને ગાળો આપે છે. બાળકોને પુરી રાખવાનો ઉદ્દેશ સર્વથા [illegible] થતો નથી, તેમ અજ્ઞાનિયોનાં મન છે તે ન્હાના બાળકોની પેઠે પાંચ ઇન્દ્રિ[illegible] વિષયોમાં રમ્યા કરે છે. જો કોઈ હઠ કરી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની રમ[illegible]મત છોડાવી દે તો તેઓના મનને બીલકૂલ ગમતું નથી. અનેક રીતે પાંચ ઇ[illegible]યોના વિષયોમાં પ્રવર્તવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, મન રોકયું રોકાતું નથી અને છૂટ્યાબાદ પાછું પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. અજ્ઞાનપણાથી મનને વશ કરનારનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી, ઉલટું ભૂખ્યું મનુષ્ય જેમ બમણું ખાય છે તેમ મન પણ વિષયોમાં બમણી પ્રવૃત્તિ કરે છે. ન્હાના બાળકો જ્યારે મોટી ઉમરવાળા થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન થવાથી બાલ્યાવસ્થાની રમતગમતમાં રૂચિ કરતા નથી; તેમ પ્રવૃત્તિ પણ કરતા નથી. અને તેમને કોઈ બાલકની રમત રમવાનું કહે તો તે વાતને ધિક્કારી કાઢે છે, તેમ અજ્ઞાનાવસ્થામાં મનની નીચ દશા હતી તેથી તે વિષયોમાં બલાત્કારે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, પણ જ્યારે આત્મજ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મનનું વિષયોમાં પ્રવર્તવું સહેજે બંધ થતું

જાય છે આત્મજ્ઞાનબળની સત્તા વિશેષ હોવાથી મન પણ ઉચ્ચદશાવાળુ થાય છે, તેથી તેને વિષયોમા ભટકવુ ગમતુ નથી અને શુભાશુભ વિષયોપર રાગ વા દ્વેષ થતો નથી મનની સમાનતા પ્રતિદિન વધતી જાય છે અને તેથી બાહ્યવિષયોમા મન ભટકતું નથી, મન આત્માના ગુણો સમ્મુખ થાય છે અને તેથી તેને પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોની રમતગમતમા આનદ પડતો નથી પ્રારબ્ધયોગે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવતા પણ મનમાં ઉદાસીનતા રહે છે અને આત્મબળ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે

"ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા સુખ નથી,"

ખરેખર જ્ઞાનિયોને ઇન્દ્રિયોના રૂપાદિ વિષયોમા સુખ નથી, એવો જ્ઞાનબળથી નિશ્ચય થાય છે ઇન્દ્રિયોથી જે જે વિષયો ગ્રહાય છે તે ક્ષણિક છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ ક્ષણિક છે અને ઇન્દ્રિયોથી થતું સુખ પણ ક્ષણિક છે, મન પણ ક્ષણિક છે ક્ષણિક સુખ પણ વસ્તુત દુ ખરૂપ છે, કારણ કે તે સુખ પાછળ દુ ખની પરપરા ભોગવવી પડે છે અને તેમાટે રાગ અને દ્વેષાદિક દોષોને સેવવા પડે છે, તેથી પુન પુન કર્મની ગતિ પ્રમાણે જગત્મા સારા ખોટા અવતારો ધારણ કરવા પડે છે મધુબિન્દુ દૃષ્ટાતને અનુસરનારા સાસારિક ભોગોમા જ્ઞાનિ પુરૂષો વિશ્વાસ ધારણ કરતા નથી તરવારની ધાર ઉપર મધુ ચોપડીને તેને ચાટતા જીહ્વા કપાઈ જાય છે તેમ સાસારિક સુખોની અભિલાષામાં અનેક કષ્ટોની પરપરા વેઠવી પડે છે જડ વસ્તુઓમા જડતા રહી છે પરમાણુપરમાણુમા પણ જરામાત્ર સુખ નથી સુખનું સ્થાન આત્મા છે, આત્મામાજ જ્યારે ત્યારે ખરૂં સુખ પ્રગટવાનું ... જલ જેમ દૂરથી જલરૂપ દેખાય છે પણ તે ભ્રાતિ છે, તેમ જડ ...મા સુખદુ ખની કલ્પના કરવી તે પણ એક જાતની અજ્ઞાનવડે થતી ... છે અનાદિકાળથી મોહના યોગે જડ વસ્તુઓમા સુખની ભ્રાતિથી ...મા ... વસ્તુઓનો ગુલામ બને છે પોતાનામાં જ અનતસુખ ... છે બાકી જડ વસ્તુમા સુખને ગોવવુ તે તો અજવાળાને મૂકી અધા રામા બથકાવા બરોબર છે જે જે વસ્તુઓમા આપણે સુખ માનીએ છીએ તે તે વસ્તુઓની વિચિત્રતા જોતજોતામા થઈ જાય છે, માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ નથી,–એમ આત્મજ્ઞાન થતા ત્વરિત સમજાય છે

જે શબ્દો શ્રવણ કરવાથી પોતાને સુખ થાય છે તેજ શબ્દો શ્રવણ કરવાથી અન્યને દુ ખ થાય છે જેમકે હિંદુઓની સ્તુતિના શબ્દો હિંદુઓને સુખ કરનારા છે તેજ શબ્દોને સાભળી મુસલમાનોને પ્રાય અરૂચિ થાય છે જે સૂર્યનું વિમાન દેખી મનુષ્યને આનદ થાય છે તેજ વિમાન દેખવા ઉપર ઘુવડના મનમાં અરૂચિ હોય છે જે સુગધ લેવાની મનુષ્યોને રૂચિ હોય છે તેજ સુગધ, મચ્છર વગેરે ક્ષુદ્ર પ્રાણિયોને અરૂચિકર લાગે છે

અને તેથી તે અમુક જાતનો સુગંધી ધૂપ કરતાં નાસી જાય છે. જે મિષ્ટાન્ન પદાર્થ, એક મનુષ્યને રૂચિકર લાગે છે તેજ પદાર્થ, જ્વરવાળાને અરૂચિકર લાગે છે. કોઈને દૂધપાક ઉપર પ્રેમ હોય છે તો કોઇને તેના ઉપર અરૂચિ પ્રગટે છે. કોઈને કેરીથી સુખ મળે છે તો કોઇને કેરીથી દુઃખ થાય છે. હાથીને હાથીણીનો સ્પર્શ સુખકર લાગે છે, તો મનુષ્યને તે જાતિનો સ્પર્શ, અરૂચિકર લાગે છે. કોઇને કોઈ સ્ત્રીનો સ્પર્શ સુખકારી લાગે છે તો તેજ સ્પર્શ અન્ય મનુષ્યને દુઃખકારી લાગે છે. કોઈને કોઈ સ્ત્રીના રૂપ ઉપર રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તો તેજ સ્ત્રીનું રૂપ દેખી કોઇને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઇને કોઈના ગાંવા ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે તો તેજ ગાનાર ઉપર કોઇને અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે; આ ઉપરથી જોતાં શબ્દાદિક વિષયોમાં જે રૂચિ વા અરૂચિ થાય છે તે વસ્તુતઃ ખરી નથી એમ સિદ્ધ ઠરે છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ફક્ત અમુક અમુક જ્ઞાન થાય છે. રાગદ્વેષ કરવાનો વિષય તો મનનો છે. માટે જો મનની સમાનતા જાળવવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયોથી કંઈ પણ બની શકતું નથી. જ્ઞાનદશા થયા વિના ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં થતા રાગદ્વેષ જીતાતા નથી. જેમ જેમ આત્મજ્ઞાનદશાની બળવત્તા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ રાગદ્વેષની વૃત્તિયોની મન્દતા થતી જાય છે. શ્રી ત્રિજ્ઞાની તીર્થંકર મહારાજા ગૃહસ્થાવાસમાં ભોગ ભોગવે અને સામાન્ય મનુષ્ય ભોગ ભોગવે, તેમાં ગૃહસ્થ તીર્થંકરની સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં અનંતગણી નિર્લેપદશા રહેવાની. અનંતાનુબંધી રાગવાળો પુરૂષ સ્ત્રીને ભોગવે અને અપ્રત્યાખ્યાની રાગવાળો પુરૂષ સ્ત્રીને ભોગવે તેમાં અનંતાનુબંધી રાગવાળા કરતાં અપ્રત્યાખ્યાની રાગવાળો અલ્પકર્મ બાંધી શકે, તેમ બનવા યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાની કરતાં પ્રત્યાખ્યાની રાગવાળો અલ્પકર્મ બાંધી શકે અને તેના કરતાં સંજ્વલન રાગવાળો ઓછાં કર્મ બાંધી શકે, તે બનવા યોગ્ય છે. જેમ જેમ રાગ રૂપ કામનો રસ ન્યૂન હોય છે તેમ તેમ કર્મબંધ અલ્પ, અલ્પતર બધાય છે. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ છ પ્રકારની લેશ્યા અને જાંબુફલના દૃષ્ટાંતથી જાણી લેવું. એક પુરૂષને સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરવા અત્યંત રાગ છે અને એક સંસારસ્થ જ્ઞાનિને સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરવો રૂચિકર લાગતો નથી; પ્રારબ્ધ કર્મયોગે તે જ્ઞાનિને સ્ત્રી સાથે સંભોગ ક્રિયા કરવી પડી અને પેલા અજ્ઞાનીને પણ સ્ત્રીનો સંબધ થયો તેમાં વિશેષ કર્મ કોણ બાંધે ? ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે પેલો અજ્ઞાની કે જેના હૃદયમાં કામ વ્યાપી રહ્યો છે તેને કર્મ વિશેષ બંધાશે અને પેલા જ્ઞાનિને પ્રારબ્ધયોગે સંભોગ સંબંધમાં અજ્ઞાની કરતાં બહુ ઓછું કર્મ બંધાવવાનું. કારણ કે પેલા અજ્ઞાની જેટલા ત્હેના પરિણામ ખરાબ નથી. એક શેઠ કે જે દરરોજ દૂધપાકનું જમણ જમે છે તેને દૂધપાક ઉપર અત્યંત રાગ નથી, પણ ક્ષુધા સમાવવા ખાય છે અને

એક ભિખારીને દૂધપાક મળતો નથી, પણ દૂધપાક ઉપર અત્યત રાગ છે, શેઠ પણ દૂધપાક ખાય છે અને ભિખારી પણ દૂધપાક ખાય છે શેઠના કરતા ભિખારીના મનમા દૂધપાક ઉપર અત્યત રાગ છે તેથી શેઠના કરતા ભિખારીને કર્મબન્ધ વિશેષ થવાનો શેઠ કરતા પણ આત્મજ્ઞાનિને દૂધપાક ખાતા કર્મબન્ધ બિલકૂલ અલ્પ થવાનો પાચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો સબન્ધી આત્મજ્ઞાનિયોને પ્રારબ્ધ કર્મયોગે તે તે વિષયો ભોગવતાં અત્યત અલ્પકર્મબધ થવાનો "જ્ઞાનિકો ભોગ સવિ નિજરાકો હેતુ હે" આ વાક્યની સાર્થકતા અધ્યાત્મજ્ઞાનિયોને માટે સભવી શકે છે, પણ આ વાક્યનો દુરૂપયોગ જાણીને,-વિષયભોગ માટે જે કરે છે તે અધ્યાત્મ જ્ઞાનથી દૂર રહે છે બાળ જીવો માટે આ વાત નથી ગૃહસ્થાવાસમાં શ્રી તીર્થંકરો ભોગાવલીકર્મ ભોગવતાં છતા પણ ઘણાં કર્મ ખેરવતા હતા, તેનુ કારણ કે વિષયોપર રાગદ્વેષની પરિણતિ અત્યન્ત મન્દ હતી અને ઉદાસીન પરિણામ હતા તેથી ઘણાં કર્મ ખેરવતા હતા જેમ એક નાનુ બાળક ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતમાં અત્યત રાગ ધારણ કરે છે તેજ બાળક જ્યારે મોટી ઉમરનો થાય છે અને જ્ઞાન પામે છે ત્યારે ઢીંગલીની રમત ઉપર તેનો રાગ રહેતો નથી, તેવીજ રીતે ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતસમાન સભોગમા અજ્ઞાનીને અત્યત રાગ હોય છે, પણ તેજ અજ્ઞાની સત્સમાગમના યોગે આત્મજ્ઞાન પામે છે તો સભોગ ઉપર તેનો બિલકૂલ રાગ રહેતો નથી શ્રી આદ્રકુમાર અને નદિષેણ પ્રમુખ આત્મજ્ઞાની પુરૂષો હતા, તેઓને જ્યાંસુધી ભોગાવલીકર્મ ઉદયમા નહોતું આવ્યુ ત્યાસુધી તેઓના મનમા અત્યત વૈરાગ્ય હતો પ્રતિજ્ઞા [illegible]લ હતી પણ ભોગાવલીકર્મ ઉદયમાં આવતાં મનમા જુદી અસર [illegible] પણ તેમણે આત્મજ્ઞાનબળ ફોરવ્યુ, જોકે ઉદયની બળવત્તા વિશેષ હોવાથી [illegible]મૈથુનકર્મ સેવવુ પડયુ, પણ મનમાં તેમણે વૈરાગ્યભાવ ધારણ કર્યાં અને ભોગાવલીકર્મ (પ્રારબ્ધકર્મ)નુ જોર ટળતા સભોગક્રિયા છોડી દીધી [illegible] જ્ઞાનિયો આત્મામાંજ સર્વ ઋદ્ધિસુખ માને છે તેથી ભોગ ભોગવતાં છતાં [illegible]ભોગમા સુખ માની લેતા નથી, તેઓ સમાનભાવને મનમાં ધારણ કરે છે

ભોગપર શેઠનુ દ્દષ્ટાત

એક કરોડાધિપતિ શેઠ હતો તેના ઉપર કોઈ પૂર્વના વૈરને લીધે રાજાએ દોષનો આરોપ મૂક્યો અને હુકમ કર્યો કે શેઠે સાત દિવસ સડાસમા જઈ વિષ્ઠાના ટોપલા ઉપાડવા. રાજાના હુકમના આધીન થઈ શેઠે સાત દિવસ પર્યંત સડાસમા જઈ વિષ્ઠાના ટોપલા ઉપાડ્યા, તેમા શેઠને કઈ રૂચિ પડી નહીં તેમ જ્ઞાનિપુરૂષો પણ સભોગને એક સડાસ જેવુ માને છે છતાં પ્રારબ્ધકર્મે રાજાના હુકમે કદાપિ વિષય સડાસમા વિષયના ટોપલા ઉપાડવા પડે છે તોપણ તેમા તેમને રૂચિ થતી નથી, કારણ કે તેમાં તેમણે તાત્વિ

કસુખ માન્યું નથી. આજ કારણથી પ્રારબ્ધકર્મના યોગે કદાપિ તેવી કર્મને જ્ઞાનિયો સેવે છે તોપણ તે અલ્પઅલ્પતર રાગના હેતુથી અલ્પતર કર્મ બાંધે છે અને ઘણાં કર્મ ખેરવે છે. પશુપંખીઓએ જે વિષયોમાં રૂચિ ધારણ કરી હોય છે તે ઉપર મનુષ્યોની પ્રાયઃ અરૂચિ હોય છે, અને અજ્ઞાનિ મનુષ્યોએ જે કાર્યોમાં–વિષયોમાં સુખ કલ્પ્યું હોય છે તેમાં જ્ઞાનિયોની અરૂચિ હોય છે. કારણ કે અજ્ઞાનિયો કરતાં જ્ઞાનિયોને સત્યસુખનો નિર્ણય ભાસેલો છે, માટે આવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ જ્ઞાનિયોને આત્મામાંજ સત્યસુખનો નિર્ણય થવાથી તેઓને બાહ્યપદાર્થો પર પ્રેમ વા અરૂચિ હોતી નથી. જેમ જેમ આત્માના સ્વરૂપસંબન્ધી વિશેષતર જ્ઞાન થતું જાય છે તેમ તેમ વિષયભોગની પરિણતિ મન્દ મન્દ થતી જાય છે અને વિષયરૂચિ વિશેષ વિશેષ ભાગે ટળતી જાય છે. જ્ઞાનિયો બાહ્યપદાર્થોમાં ઉપકાર આદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તોપણ તેમનો આત્મા શુદ્ધોપયોગે વર્તવાથી કર્મની નિર્જરા અનંતગણી કરે છે તેથી કર્મબન્ધ, બિલકૂલ અલ્પઅલ્પતર તેઓને બંધાય છે. અર્થાત્ અનંતગુણ ગુણોની નિર્મલતા થતી જાય છે અને યૌગિક કર્મબન્ધ એક બે ત્રણ ચાર આદિ ગણો બંધાય છે. આવી આત્મજ્ઞાનદશાવાળો મનુષ્ય ઘણાં કર્મ ખેરવે છે અને અનંતગુણની શુદ્ધિ કરતો છતો આગળ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેથી તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ખરી રીતે પ્રત્યાહાર કરી શકે છે.

અજ્ઞાની જીવો બીજાનું સાંભળી વા દેખી ઇન્દ્રિયોના વિષયો ત્યાગ કરવા પ્રતિજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરે છે અને તેમાટે અમુક અમુક નિયમોને પાળે છે, હઠથકી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા તપશ્ચર્યા આદિથી શરીર કૃશ કરી નાખે છે પણ આત્મજ્ઞાનદશા વિના તેઓના મનમાંથી વિષયોની વાસનાનો ના[illegible] નથી. અજ્ઞાનિયો અમુક સંયોગોમાં અમુક વખત પર્યંત સોલ્જર–પ[illegible]થો પેઠે સંભોગ આદિ ભોગોનો બાહ્યથી ત્યાગ કરી શકે છે. પણ મનમાં ક[illegible]ન્દ્રિ વાસના ઉત્પન્ન થતાં અન્તરથી તેઓ ભોગી બને છે અને અમુક સંયો[illegible] અમુક વખત આવતાં વ્રતાદિકનો લોપ પણ થઈ જાય છે અને તે પ્રાપ્[illegible] એલા ભોગમાંજ સર્વસ્વ સુખનો નિર્ધાર કરે છે. અજ્ઞાની રાગ અને [illegible] વશથી વ્રતનો લોપ કરે છે અને તેમાં લોલુપી બને છે અને જ્ઞાની ભોગાવલીકર્મના ઉદયેજ ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે પણ તેમાં નિર્લેપ રહે છે. બાહ્યથી બન્નેએ પ્રતિજ્ઞાનો લોપ કર્યો એમ કહેવાય છે, પણ અન્તરથી જ્ઞાની ત્યાગી છે અને અજ્ઞાની બાહ્યથી તેમજ અન્તરથી રાગી છે. અજ્ઞાની બાહ્યથી ભોગનો સંયોગ ન થતાં સુધી વા બાહ્યથી પ્રતિજ્ઞા પાળતાં સુધી ત્યાગી ગણાય છે, પણ અન્તરમાં તેનું મન વિષયવેગથી વ્યાપ્ત રહે છે તેથી તે અન્તરનો ત્યાગી નથી, તે માટે તે અન્તરનો (મનનો) પ્રત્યાહાર પણ કરી શકતો નથી. મનનો પ્રત્યાહાર કર્યા વિના અન્ય ઇન્દ્રિયોનો બાહ્યથી કરેલો

પ્રત્યાહાર સદાકાળ માટે ટકતો નથી, ઉલટી વિષયોની વિટંબના વૃદ્ધિ પામતી જાય છે મનથી પ્રત્યાહાર કરનારા યોગીન્દ્રો અન્ય ઇન્દ્રિયોથી થતી વિષયની પ્રવૃત્તિમાં જે રાગ અને દ્વેષ થાય છે તેનો પણ પ્રત્યાહાર કરી શકે છે મનનો પ્રત્યાહાર કરવા માટે શ્રી તીર્થંકરોએ કહેલા આત્મજ્ઞાનની અત્યંત આવશ્યકતા છે, તેમજ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક આત્મવીર્યની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે જે યોગિયો મનને વશ કરી શકે છે, તેજ ખરેખરા પ્રત્યાહારના સાધક ગણાય છે બાકી ઉપર ઉપરથી તો અમુક વખત સુધી અમુક પ્રત્યાહાર કરનારા ઘણા દેખાય છે પણ તેથી કંઈ આત્મહિત થતું નથી, આત્મતત્ત્વનુ જ્ઞાન કરીને ખરેખરો મનનો પ્રત્યાહાર કરવો જોઇએ

" મનનો પ્રત્યાહાર "

મનમા ઉત્પન્ન થતા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મમતા, ઈર્ષ્યા, મૈથુન, નિંદા, વૈર, ઝેર અને અહંત્વ, આદિ દોષોને મનમા આત્મબળવડે ઉત્પન્ન ન થવા દેવા, તે મનથી પ્રત્યાહાર કહેવાય છે

ક્રોધ.

અમુક પ્રતિકૂલ સયોગોમા મનમા ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે જ્યાંસુધી મનમા ક્રોધ ચાર પ્રકારવડે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાસુધી તેની અસર આત્મા, વાણી અને કાયા ઉપર થયા કરે છે અને તેથી આત્મા અનતકર્મનો બધ કર્યા કરે છે ક્રોધ મહાપાતકી ચડાલ છે, તપસીઓ પણ ક્રોધ કરીને તપસી ગયા છે મનથી કંઈ પણ પ્રતિકૂલ દેખાય, જણાય અને સભળાય તો તુર્ત ક્રોધની અસર આંખ, ભ્રકુટી અને લલાટ ઉપર દેખાઈ આવે છે ક્રોધથી બુદ્ધિની પણ [illegible]થાય છે ક્રોધી પુરૂષો કોઈ વખતે કોઇને મારી નાખે છે, કોઇનો નાશ [illegible], કોઇને શ્રાપ આપે છે, ક્રોધના આવેશનાં જૂઠુ બોલે છે, જૂઠી સાક્ષી [illegible]છે, અછતા દોષ મકાવે છે અન્યને ક્રોધાવેશમાં આળ ચઢાવે છે [illegible]વેશમાં શરીર ઉષ્ણ થાય છે, હોઠ થરથરે છે, હૃદય ધડકે છે અને મ[illegible]ની [illegible]તાનો નાશ થાય છે, મિત્રો પણ ક્રોધથી શત્રુ બને છે ક્રોધની સમ[illegible]માં અગ્નિનો ભડકો સળગે છે, અનતભવનાં કરેલ શુભ કૃત્યો પણ ક્ષીણ થતા જાય છે માટે ક્રોધનો નાશ કરવા આત્મજ્ઞાનબળથી ક્ષમાનું ચિંતવન કરવુ-ક્ષમા આદરવી.

" ક્રોધને જીતવાનો ઉપાય. "

જે જે સંયોગોમા જે જે ક્રોધ પ્રકટ કરવાનો હોય તે તે વખતે સમતાનું સ્વરૂપ વિચારવુ ક્ષમાના અમૂલ્ય ગુણો વિચારવા, આત્માનો સહજ સ્વભાવ વિચારતાં ક્રોધનો આવેગ પ્રગટતો ને પ્રગટતો મન્દ પડી ઉપશમી જાય છે આત્મજ્ઞાનબળથી જે જે હેતુઓ ક્રોધના બન્યા હોય તેને નિષ્ફલ બની જવા આત્માને કોઈ ખોટે કહે તો તેમા આત્માનુ કંઈ જતુ

નથી. હું આત્મા, દુનિયાથી ન્યારો છું માટે બાહ્યમાં હું નથી; ત્યારે મારે મનમાં ક્રોધ કેમ થવા દેવો જોઈએ ? મ્હારે મનની સમાનતા જાળવવી જોઇએ. ક્રોધ કરવાથી મ્હને કોઈ પણ જાતનો જરામાત્ર ફાયદો થવાનો નથી, ત્યારે કેમ મનના વિષમ પાસમાં પડીને ક્રોધ કરવો જોઇએ ? અલબત ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. અનંતાનુબન્ધી ક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, અને સંજ્વલનનો ક્રોધ એ ચાર પ્રકારનો ક્રોધ છે. અનંતાનુબન્ધી ક્રોધ તે જીવે ત્યાંસુધી રહે છે, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ થએલો હોય તો તે વર્ષસુધી રહે છે. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ ચાર માસ સુધી રહે છે અને સંજ્વલનનો ક્રોધ પક્ષપર્યંત રહે છે. અનંતાનુબન્ધી ક્રોધથી નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધથી તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધથી મનુષ્યની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંજ્વલનના ક્રોધથી દેવતાની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચારે પ્રકારના ક્રોધનો ક્ષણે ક્ષણે નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જ્યારે ક્રોધ થાય ત્યારે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ ચિંતવ્યાજ કરવું. આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ સ્મરણ કરતાં ક્રોધનો વેગ બિલકૂલ શમી જાય છે. પત્થરની શિલા ઉપર સૂર્યનાં કિરણ લાગવાથી શિલા ઉષ્ણ થઈ જાય છે, પણ પાણી રેડતાં શીતલ થઈ જાય છે, તેમ ક્રોધથી મન ઉષ્ણ થઈ જાય છે પણ સમતારૂપ જલના યોગે શીતલ બની જાય છે. ક્રોધાગ્નિની શાંતિ કરવામાટે સમતા જલનું સેવન કરવું. અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક જે જે વખતે ક્રોધ થાય તે તે વખતે આત્મોપયોગનું સ્મરણ કરવામાં આવશે તો ક્રોધના સંસ્કારોનો નાશ થતાં અંતે સંપૂર્ણ તેનો નાશ થશે. અનંતાનુબન્ધીનો અપ્રત્યાખ્યાની થશે, અપ્રત્યાખ્યાનીનો પ્રત્યાખ્યાની થશે અને પ્રત્યાખ્યાનીનો ક્રો[illegible] સંજ્વલનનો ક્રોધ થશે. સંજ્વલન ક્રોધના પણ અસંખ્ય ભેદ છે. [illegible] પણ મન્દ દશા થતાં અંતે સંપૂર્ણ ક્રોધપ્રકૃતિનો નાશ થશે. અનેક જી[illegible] ક્રોધનો નાશ કરી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું, કરે છે અને કરશે. સાધ[illegible] ક્રોધને જીતવાના ઉપાયો આદરી આત્માનું ક્રોધરહિત સંપૂર્ણ સ[illegible] પ્રાપ્ત કરવું.

" માન. "

આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાં માન એક મહાવિઘ્ન કરનાર છે. આત્મારૂપ સૂર્યનું દર્શન કરવામાં મેરૂપર્વતની પેઠે માન આડો આવે છે. આત્માનો મૂળ ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે અને તેથી તે સિદ્ધસ્થાનમાં જાય છે પણ માનના યોગે ઉલટો આત્મા અધોગતિમાં ચાલ્યો જાય છે. વિનય, શ્રુત, તપ, અને શીલને હણનાર માન છે. રાવણ અને કૌરવો જેવા માનના યોગે દુ:ખી થઈ આયુષ્ય હારી ગયા અને પરમાત્મપદ સાધી શક્યા નહીં. માનથી કોઈની પાસે જ્ઞાન ગુણ વિશેષ હોય છે તોપણ તે લેવાતો નથી. સા-

માન્યત અહકારના આઠ ભેદ થાય છે રૂપ, જાતિ, લાભ, તપ, બળ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી, એ આઠ બાબતોમાં થતો અહકાર, મનુષ્યોએ આત્મબળવી ટાળવો જોઇએ ઉચ્ચ જાતિમા જન્મ થયો હોય તો પોતાને ઉચ્ચ માને છે અને અન્યોને નીચ માને છે પોતાનું રૂપ સુદર હોય છે તો અજ્ઞાનવી મનુષ્ય પોતાના રૂપનો અહકાર ધારણ કરે છે લક્ષ્મી આદિ અનેક પ્રકારના લાભો મળતાં મનમાં જાણે કે અહો! મ્હારા જેવા લાભ કોઇને મળતા નથી, અહો! મ્હારા સમાન કોઈ નથી તપશ્ચર્યા કરી મનમાં અહકાર કરે કે અહો! મ્હારા જેવો તપસ્વી કોણ છે? અન્યોના કરતા પોતાનું બળ અધિક હોય તો એમ વિચારે કે અહો! મ્હારા જેવો કોઈ બળવાન્ નથી, હુ એક સપાટામા સર્વને હરાવી શકુ ઇત્યાદિ અજ્ઞાની જીવ પોતાના બળનુ અભિમાન કરે છે વિદ્યાભ્યાસ કરીને અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ ભણી અજ્ઞાની જીવ મનમા વિદ્યાનો અહકાર કરે છે, અન્ય મનુષ્યોનું માન તોડવાને અનેક યુક્તિયો લડાવે છે, વિદ્યાના જોરે અન્યોને હલકા પાડે છે, મનમાં કુલણજીની પેઠે ફુલેલો રહે છે, ઇત્યાદિ વિદ્યાનો અહકાર જાણવો અનેક પ્રકારનુ ઐશ્વર્ય મળવાવી મનમાં અહકાર ધારણ કરવો તે ઐશ્વર્યમદ કહેવાય છે લક્ષ્મીનુ મનમાં અભિમાન ધારણ કરે તે લક્ષ્મીમદ કહેવાય છે અનેક પ્રકારના અહકારો કરવાવી જીવો ચોરાશી લાખ જીવયોનિમા વારવાર અવતાર ધારણ કરી જન્મ, જરા અને મરણના દુ ખ પ્રાપ્ત કરે છે માનના જોરથી જીવો પોતાનુ વા પારકાનું હિત જોઈશકતા નથી માનવી હિંસા, જૂઠ ચોરી, વિશ્વાસઘાત, નિન્દા અને આળ વગેરે અનેક દોષો પ્રાપ્ત થાય ી મનુષ્ય સુકેલા લાકડા અને હાડકાંની પેઠે પોતાની સ્થિતિ કરે ાનની દશામાં હજારો લડાઈ થઈ અને થશે બાહુબલીને કેવલજ્ઞાન માં પણ માને વિઘ્ન કર્યું હતું ભરત અને બાહુબલીને લડાવનાર પણ હતો અનેક મુનિયો માનના લીધે ઉચ્ચ દશામાંવી પડ્યા અને પડે અનેક રાજાઓ માનના યોગે દુ ખ પામ્યા, પામે છે અને પામશે. ગુણવાળા આત્માને માન અક્કડ બનાવે છે એક સામાન્ય માણસ ણ અહકારવશ થઈ અભિમાનના તોરમાં ન બોલવાનુ બોલે છે માનના વશ એલા મનુષ્યો પોતાનુ અને પારકાનું અહિત કરે છે ભવિષ્યનાં દુ ખ ને ગુણોતરફ માની પુરુષ દેખી શકતો નથી માની પુરુષ ઉચુ જોઈ ચાલ્યા રે છે અને મનમાં ધારે છે કે જગત્માં ફક્ત હુંજ છુ માની પોતાનાં માતપિતા અને ગુરુઓની આગળ પણ લઘુતા ધારણ કરી શકતો નથી માની પુરુષ પોતાનો કક્કો ખરો કરવા જાય છે માની પુરુષ પ્રાણનો નાશ કરે છે પણ પોતાનું માન મૂકતો નથી. માની પુરુષને કોઈ હિતશિક્ષા આપે છે તો તેને ઝેર જેવી લાગે છે માની પુરુષ પોતાનામાં માનરૂપ દોષ છે, એમ પોતાની ભૂલ

કબુલ કરતો નથી. માની પુરૂષ કરેલા માનને ન્યાયરૂપ ગણે છે. અનેક જીવો માનના દોષમાં મકલાઈ ચતુર્ગતિમાં રખડ્યા, રખડે છે અને રખડશે. સાંસારિક જીવો જો માન મૂકે તો તેઓના આત્માનું કલ્યાણ થાય. માટે જેઓ કલ્યાણ ધારતા હોય તેઓએ માનનો નાશ કરવો જોઇએ. માની પુરૂષ પોતાનીજ પ્રશંસા કરે છે, માની પુરૂષ, અન્યનું બુરૂં કરવા બાકી રાખતો નથી. જ્ઞાની પુરૂષનો વિનય કરવામાં માની અચકાય છે. માની મનુષ્ય, ગુણીઓના ગુણો તરફ જોઈ શકતો નથી. માની પુરૂષ પોતાના કરતાં બીજાઓને હલકા ગણે છે. માની મનુષ્ય, તન મન અને ધનની સાર્થકતા કરી શકતો નથી. માન, અમૂલ્ય એવા વિનયગુણનો નાશ કરે છે. માનના ચાર પ્રકાર છે. અનંતાનુબંધી માન, અપ્રત્યાખ્યાની માન, પ્રત્યાખ્યાની માન અને સંજ્વલન માન. આ ચાર પ્રકારનું માન અનુક્રમે, યાવજ્જીવ, વર્ષ, ચઉમાસ, અને પાક્ષિક સ્થિતિને ભજે છે અને અનુક્રમે નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિને આપે છે. નામ અને રૂપમાં માનની પ્રબલ સત્તા વર્તે છે. માનથી સદ્‌ગુરૂ, સન્તપુરૂષ અને વડીલોનો વિનય થતો નથી. પોતાની મહત્તાઈ વધારવા માની અન્યોના અવગુણોને ખોળીને તેઓને હલકા પાડે છે. માની અન્યનો ગુણ સહન કરી શકતો નથી. માનપર્વત ઉપર ચઢેલો જીવ પોતાનામાં અને પરમેશ્વરમાં પણ છેટું દેખી શકતો નથી. માની પુરૂષ પોતાની પૂર્વની જીંદગીનો ખ્યાલ કરી શકતો નથી. માનીપુરૂષ, દારૂડીયાની પેઠે મનમાં ગમે તે લવ્યા કરે છે. માનીને માનસર બોલાવવામાં ન આવે તો પોતાનું અપમાન માની સામાનું બુંડું કરવા બાકી મૂકતો નથી. જો લક્ષ્મીનો અહંકારી હોય છે તો તે સવા ગ[illegible] ચાલતો ન હોય, તેમ ચાલે છે. જો વિદ્યાનો અહંકારી હોય [illegible] ગૌતમસ્વામીની પેઠ અન્ય વિદ્વાનોને પોતાના હીસાબમાં ગણતો નથી. [illegible] અન્ય વિદ્વાનને વખાણે તો પોતાનો મિજાજ ખોઈ દેછે. જો સત્તાનું [illegible] હોય છે તો મનમાં એમ જાણે છે કે સાક્ષાત્ હું પરમેશ્વર છું એમ [illegible] અન્ય મનુષ્યોનો નાશ કરવા અનેક પ્રકારના જોરજુલમ કરે છે. જો જા[illegible] મદ હોય છે તો અન્યોને પોતાનાથી હલકા વારંવાર ગણી તેઓની [illegible] કરે છે અને પોતાની જાતને વખાણે છે; પોતાની ઉચ્ચ જાતિની પ્રશંસા મરીચિની પેઠે કર્યા કરે છે. પોતે રૂપવાન્ હોય છે તો મનમાં અભિમાન લાવીને મકલાય છે, પોતાના રૂપની પ્રશંસામાં અહંકારી બને છે; આવી અભિમાનની દશા કોઈ પણ રીતે મનુષ્યોને ફાયદાકારક થતી નથી. અભિમાન થવાથી પડી જવાય છે; આવેલા સદ્‌ગુણોનો પણ અહંકાર નાશ કરે છે. રાજા હોય, પાદશાહ હોય, બૃહસ્પતિ સમાન હોય, અને કુબેર ભંડારી જેવા હોય, તોપણ અભિમાનથી પોતાનો નાશ થાય છે એમાં સંશય નથી.

માનનાશ કરવાના ઉપાયો

લઘુતા ધારણ કરવાથી માનનો નાશ થાય છે પૂર્વના મહત્પુરૂષોની આગળ હું સામાન્ય છુ, એવી ભાવના ભાવવાથી અહકારનો વેગ ઉતરે છે જે જે પ્રકારથી માન ઉતરે તેવી તેવી ભાવનાઓ ભાવવી જોઇએ મનમા ચિંતવવુ કે હું તો આત્મા છુ તેથી બાહ્યવસ્તુઓની મોટાઈ મ્હારામા કલ્પીને અહંકાર કરી શકાયજ નહીં હું તો અગુરૂ લઘુ સ્વભાવવાળો આત્મા છુ મ્હારામાં જ્ઞાનગુણ ઉત્પન્ન થાય તેમાં શુ આશ્ચર્ય છે કે તે સબન્ધી અભિમાન કરવો જોઇએ? અલબત અભિમાન ન કરવો જોઇએ જાતિ અને બાહ્યનું ધન છે તેનાથી હુ આત્મા ભિન્ન છુ ત્યારે તેનો અભિમાન કરવો એ મ્હને બિલકૂલ ઘટતો નથી અનેક લક્ષ્મીપતિયો ધનનો અહકાર કરી આત્મિક સુખ પામ્યા નથી જાતિનો અહકાર કરનારાઓ જો આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન કરે તો તેઓ જાતિનો અભિમાન કરી શકે નહીં જાતિ છે તે આત્માની નથી જાતિ તો વર્ણઆશ્રયથી છે માટે તેનો અહકાર કરવો તે ખરેખર અજ્ઞાન છે બાહ્યનું અનેક પ્રકારનુ ઐશ્વર્ય મળે તેમા આત્માનું કઈ પણ તત્ત્વધન નથી, બાહ્યનું ઐશ્વર્ય ક્ષણિક છે રાવણ, રામ, કૌરવ અને પાડવો જેવા પણ બાહ્યના ઐશ્વર્યથી આત્મિક શાતિ પામ્યા નથી સિકદરબાદશાહ જેવા પણ અતે ઘોરમાં દટાયા ક્ષણિક વસ્તુઓનો અભિમાન કરવો તે કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. પૂર્વપુણ્યયોગે બાહ્યની ગમે તેવી ઉચ્ચ સત્તા મળે તોપણ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી વિચારતા તેમા અહકાર કરવાનુ કઈ પણ કારણ સમજાતું નથી તન, ધન, અને [illegible] ક્ષણિક છે આત્મજ્ઞાનથી જોતા સત્તા–આદિ પણ ક્ષણિક સમજાય છે. [illegible]ાન થતા અહકારનુ જોર ઘટી જાય છે પોતાનુ માન પણ નથી અને [illegible]માનુ અપમાન પણ નથી, ત્યારે અહકાર શામાટે કરવો જોઇએ? [illegible]મા ફુલી જનારાઓના નામઠામ પણ દુનિયામાં રહ્યાં નથી, ઉલટુ તેઓ [illegible]ભગતિમા જઈ દુખના ભાગી બન્યા બાહ્યની ઉચ્ચ દશામાં અહકાર [illegible] ન જોઇએ અહકાર મનનો ધર્મ છે મનના ધર્મોને આત્માના ધર્મો [illegible]ના એ અજ્ઞાન છે, માટે મનમા ઉત્પન્ન થતા અહકારને ટાળતા મન [illegible]હારની સિદ્ધિ થાય છે

માયાનું સ્વરૂપ

માયા (કપટ) જગતમા અનેક પ્રકારની જન્મમરણની ઉપાધિમાં ફસાવે છે બીજાને વા પોતાને ગમે તે રીતે છેતરવાનો મન, વચન, અને કાયાથી પ્રયત્ન કરવો તે કપટ કહેવાય છે કપટનો ખાડો ખોદે તે પડે એ કહેણી જગતમાં ચાલે છે તે ખરેખરી સત્ય છે કપટ કરનાર અનેક પ્રાણીઓનુ ભૂડુ કરીને પોતાનુ પણ ભૂડુ કરે છે અનાદિકાળથી જીવો કપટ કરે

છે, તોપણ કપટથી કોઇને શાંતિ થઈ નથી અને થવાની નથી. કપટની જાળ રચનાર પોતેજ કપટજાળમાં ફસાય છે. અનેક પ્રકારના વિષયોને ઉદ્દેશી કપટ પણ અનેક પ્રકારનું કહેવાય છે. રાજ્યસંબન્ધી કપટ, ગૃહસંબન્ધી કપટ, મિત્રસંબન્ધી કપટ, વ્યાપારસંબન્ધી કપટ, યુદ્ધસંબન્ધી કપટ, ભોજનસંબન્ધી કપટ, ગમનાગમનસંબન્ધી કપટ, પાનસંબન્ધી કપટ, વિદ્યાસંબન્ધી કપટ, હુન્નરસંબન્ધી કપટ, સ્વજાતીયવિજાતીયસંબન્ધી કપટ, પુત્રસંબન્ધી કપટ, ધર્મસંબન્ધી કપટ, ઉપદેશસંબન્ધી કપટ, સ્વાર્થસંબન્ધી કપટ, પરમાર્થસંબન્ધી કપટ, ભક્તિસંબન્ધી કપટ, ચારિત્રસંબન્ધી કપટ, શ્રાવકસંબન્ધી કપટ, અને સાધુસંબન્ધી કપટ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં કપટ છે. અનંતાનુબંધી માયા, અપ્રત્યાખ્યાની માયા, પ્રત્યાખ્યાની માયા, અને સંજ્વલની માયા. આ ચાર પ્રકારની માયા, અનુક્રમે નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિની દેનારી છે. અનંતાનુબંધી માયા યાવજ્જીવ રહે છે. અપ્રત્યાખ્યાની માયા વર્ષપર્યંત રહે છે, પ્રત્યાખ્યાની માયા ચાર માસ પર્યંત રહે છે. સંજ્વલની માયા પન્નર દીવસસુધી રહે છે. પ્રથમના કરતાં બીજીમાં અને બીજી કરતાં ત્રીજીમાં અને ત્રીજી કરતાં ચોથી માયામાં અનુક્રમે અલ્પ અલ્પ કર્મ બંધાય છે. આત્માના અનંતગુણની પ્રાપ્તિમાં કપટ વિઘ્નકારક છે. કપટના પરિણામથી આત્મા, અનંતકર્મની વર્ગણા ગ્રહણ કરે છે. જે જે સમયે કપટના પરિણામ થાય છે તે તે સમયે આત્મા મલીનતાને ધારણ કરે છે. જેવા જેવા કપટના તીવ્ર વા મન્દ પરિણામ થાય છે તેવા તેવા તીવ્ર યા મંદ પરિણામે તીવ્ર વા મંદ, કર્મના બંધ પડે છે. કપટના બે ભેદ છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. તેમાં અપ્રશસ્ત કરતાં પ્રશસ્ત કપટ અપેક્ષાએ જરા ઠીક કહેવાય છે [illegible] યા વસ્તુતઃ જોતાં બન્ને પ્રકારનાં કપટ ત્યાગ કરવા લાયક છે, કપટથી [illegible] ક સુખી થયો નથી અને થવાનો પણ નથી. કપટના પરિણામયોગે અનેક [illegible] રનાં તપ, જપ, અને વ્રત વગેરે કરવામાં આવે છે તોપણ તે નિષ્ફલ જાય [illegible] કપટથી તરવારની ધાર ઉપર નાચવાની પેઠે ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર [illegible] વામાં આવે તોપણ જન્મ જરા અને મરણનાં દુઃખ ટળતાં નથી. આત્[illegible] શુદ્ધ સરલ દશામાં કપટ આડું આવીને ઉભું રહે છે; જ્યાંસુધી કપટ [illegible] ત્યાંસુધી મનના પરિણામ સરળ રહેતા નથી. આત્માની શુદ્ધ દશાને કપટ ચીરી નાખે છે. કપટથી મોટા મોટા તપસ્વીઓ પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકથી નીચે લથડી પડ્યા છે. માન, પૂજા, કીર્તિ, અને સ્વાર્થ આદિ સંયોગોને લેઈ મનમાં કપટ ઉત્પન્ન થાય છે. વિનયરત્ન જેવાએ બાહ્યથી મનોહર ચારિત્ર પાળ્યું પણ મનમાં કપટનો પરિણામ હોવાથી નૃપતિઘાત કરી નરકમાં ગયો. બાહ્યથી ધર્મની અનેક ક્રિયાઓ કરનારા, પણ મનમાં કપટના પરિણામ ધારણ કરનારા અનંત જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખને પ્રાપ્ત કરેછે. આ જીવે

સ્વાર્થને માટે અનેક પ્રકારના કપટો કરી હિંસા, જૂઠ, ચોરી, વ્યભિચાર અને વિશ્વાસઘાત, આદિ કુકર્મો કર્યાં પણ હજી તેની શાંતિ થઈ નહીં હજી પણ મનમાંથી કપટભાવ પૂર્ણપણે જતો નથી કોઈ પણ સામાન્ય પ્રસંગમાં પણ કપટ કર્યાં વિના ચાલે નહિ, આવી સ્થિતિથી મનુષ્ય સંસારમાં જન્મ, જરા અને મરણની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે હજી કોણ જાણે ક્યાંસુધી કપટમાં જીવ પોતાનું જીવન ગાળશે હે જીવ ! જો તું આત્મજ્ઞાનથી સમજે તો, કપટના ફંદમાં ફસાય નહિ જ્યારે ત્યારે પણ કપટનો નાશ કરવો જોઇએ, કારણ કે તેથી અનંતદુઃખ પ્રગટે છે

कपटनाश करवाना उपायो

પુદ્‌ગલ વસ્તુમાં જ્યાંસુધી મ્હારાપણાની બુદ્ધિ થાય છે ત્યાંસુધી કપટ છે જડ પદાર્થોમાં સત્ય સુખ નથી એવો નિશ્ચય કરવો સરલતા ધારણ કરવાથી જે કાર્યો કરવાના ધાર્યાં હોય છે તે સુખે પાર પડેછે કપટ કરવાથી આત્માનો પરિણામ કપટરૂપ બનવાથી પોતાનું અને પરનું ભલું થતું નથી, માટે જે જે વખતે કપટના વિચારો આવે તે તે વખતે સરલતાના વા આત્માની શુદ્ધ પરિણતિના વિચારો કરી કપટના વિચારો થતા ને થતાજ વારવા અમુક અમુક સંયોગોમાં અમુક અમુક કારણપ્રસંગે કપટ થાય તો તે તે વખતે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ વિચારવું સ્વાર્થની માયામાં દુઃખની છાયા છે, એવા સત્ય વિચારોના પ્રકાશથી કપટરૂપ અંધકારનો નાશ થાય છે, માયારૂપ વિષવલ્લિનો સરલતારૂપ દાતરડાવી નાશ કરવો જોઇએ માયારૂપ રાક્ષસીનું જોર ટાળ[illegible]ય તો આત્માની શુદ્ધદશાદેવીનું સ્મરણ કરવું કે જેથી તુર્ત માયા [illegible]ડરી જશે માયારૂપ સર્પિણીવિષનો નાશ કરવો હોય તો શુદ્ધો[illegible]રૂપ જાગુલીમંત્રનું સ્મરણ કરવું માયાનું જોર અજ્ઞાનદશામાં બહુ પ્રવર્તે [illegible]ાટે આત્મજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરીને માયાનું જોર ટાળવું જોઇએ સર્વ પ્રકા[illegible] વિચાર કરવામાં, સર્વ પ્રકારનું બોલવામાં અને કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં [illegible]ન પણ કપટકળા કરવી યોગ્ય નથી કપટની કળાથી જે વિચારાય [illegible] બોલાય છે અને જે કાયાથી કરાય છે તેમાં અંતે આત્મહિત થતું [illegible] એમ જાણી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણતા કરી ત્રણ પ્રકારનીક્રિયા[illegible]માં નિર્દંભતા ધારણ કરવી કપટનો ત્યાગ કરતાં પ્રથમ જે કંઇ ખમવું પડે તે ખમવું પણ કપટનો ફરી આદર કરવો નહીં કપટ કરનારાઓ કદી લઘુલાઘવી કળાથી પોતાના કાર્યમાં ફાવી જાય, તોપણ મન પ્રત્યાહારસાધકે કદી કપટ કરવું નહિ કપટકળાથી થતી ઉન્નતિ અંતે નાશ પામ્યા વિના રહેતી નથી, માટે અલ્પ એવી પણ આત્મોન્નતિ કપટનો ત્યાગ કરી કરવી.

લોભ.

સર્વ દોષોનું સ્થાન લોભ છે જો લોભ છે તો અન્ય દોષો પણ આ-

વીને રહે છે જો લોભ ગયો તો સર્વ દોષો પોતાની મેળે નાશ પામે છે. લોભથી મનની અધોદશા થતી જાય છે. લોભના પરવશમાં અનેક જીવો મહા અઘોર કર્મ કરે છે, લોભના ઉદયથી મનુષ્યો લાખો અને કરોડો જીવોની હિંસા કરે છે, મોટા મોટા યોગિયો પણ લોભના ઉદયથી ઉપશમશ્રેણિ ચઢીને પણ પડી ગયા. અરે લોભ! તું મહા દુષ્ટ છતાં મનુષ્યો ત્હને પ્રેમથી ચ્હાય છે, ત્હારી પૂજા જગત્માં અનેક પ્રાણીઓ શ્વાસોચ્છ્વાસે કરી રહ્યા છે, એક રૂપૈયો મળતાં બે અને બે મળતાં દશ અને દશ મળતાં સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ અને કરોડ આદિ રૂપૈયાનો લોભ વધતોજ જાય છે. લોભના પરવશ થએલા માતૃપિતાનો વધ કરે છે અને મિત્રોનો પણ નાશ કરે છે. લોભના પૂજારીઓ દેવગુરૂ અને ધર્મને પણ હિસાબમાં ગણતા નથી. લોભથી વશથી નીચની પણ સેવા કરવી પડે છે. અહો! પોતાને રૂપની પેટી માનનાર વેશ્યા સ્ત્રી એક કોઢીયાને પણ સેવે છે. એક મૂર્ખ પુરૂષની સેવામાં લોભી એવો વિદ્વાન્ મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન ગાળે છે. લોભી પુરૂષ પ્રાણથી પ્યારા એવા મિત્રનો પણ પલકમાં વિશ્વાસઘાત કરે છે. અરે લોભ! તું જો જગત્માં ન હોત તો કલેશ, કુસંપ અને મારામારી દેખાત નહિ. અરે લોભ! ત્હારા વશમાં થએલાને સ્વપ્નમાં પણ સુખ નથી; તેમ છતાં મનુષ્યો ત્હને હૃદયથી કેમ ચ્હાય છે? અરે લોભ! ત્હારી શક્તિ તું સર્વ જીવોપર ચલાવે છે તોપણ તેઓ બિચારા પોતાને પરતંત્ર માનતા નથી, એવી ત્હારી લીલાને કોણ કળી શકે તેમ છે? અરે લોભ! તું જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની પણ એકસરખી અવસ્થા કરે છે. અરે લોભ, ત્હારી ઉપર જેણે વિશ્વાસ રાખ્યો તે ખરેખર દેખતો છતો અંધ છે અને સાંભળતો છતો બધિર છે. અ[illegible] ત્હારી અધમતાનો પાર આવે તેમ નથી કારણ કે ત્હારા પૂજારીને નર[illegible]યાં [illegible]ચક નિગોદનાં દુઃખ તું આપે છે.

હે લોભ! ત્હારી અપરંપાર લીલા છે, ત્હારા વશમાં આવેલા [illegible] પુરૂષો પણ ગરીબમાં ગરીબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી આત્માના સત્યસ[illegible]દ્ર-પરાઙ્મુખ રહે છે. હે લોભ! હવે તું દૂર થા; કારણ કે ત્હારી મિ[illegible] અનન્તકાળથી દુઃખોજ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. હે લોભ! તું અનેક વેષે મનમાં પે[illegible] આચાર, અને વિચારને બગાડી નાખે છે; ત્હારી અધમતા ઉપર વિચાર કર[illegible] ત્હને કરોડ વખત ધિક્કાર આપવો જોઇએ. હે લોભ! તું જેને વળગે છે તેનો છેડો મહામહેનતે છોડે છે. ત્હારા સંગથી જ્ઞાનિયોનાં જ્ઞાન નાઠાં, વ્રતીઓનાં વ્રત નાઠાં, અને સત્યવાદિયોનાં સત્ય નાઠાં. હે લોભ! તું મોટા મોટા યોગિઓની કિંમત પણ કોડીની કરી નાખે છે. હે લોભ! ત્હારા વશમાં આવેલા મનુષ્યો પરમેશ્વરની મૂર્તિયોને પણ ચોરી જાય છે અને વેચે છે તેમજ પ્રભુની મૂર્તિદ્વારા આજીવિકા ચલાવે છે. હે લોભ! તું મોટા મોટા યોગિયોને પણ સ્પૃહા

કરાવે છે, મોટા મોટા ધ્યાનીઓને પણ તું ત્હારા દાસ બનાવે છે હે લોભ! ત્હારા વશમાં આવેલા પ્રાણિયો ચોરી કરે છે, પર્વતનાં શિખરપર ચડે છે અને સમુદ્રના તળીએ પ્રવેશે છે અરે લોભ! વનસ્પતિ વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ તું વાસ કરીને રહ્યો છે હે લોભ! તું મોહરાજાનો અગ્રગણ્ય સુભટ છે, જેથી ત્હારાથી સર્વ જીવો ભય પામે છે, પણ અજ્ઞાનના ઉદયે તું સર્વ જીવોને વ્હાલો લાગે છે હે લોભ! ત્હારા ઉદયે અનેક જીવો યુદ્ધ વગેરેમાં મર્યા, મરે છે અને મરશે હે લોભ! ત્હારૂં નાટક જગત્મા અનાદિકાળથી છે અને અનંતકાળસુધી રહેવાનું હે લોભ! ત્હારા પાશમાંથી જે જીવો છૂટ્યા તે ત્રણ ભુવનના રાજા થાય છે સ્ત્રીનો લોભ, પુત્રનો લોભ, રાજ્યનો લોભ, વસ્ત્રલોભ, પાત્રલોભ, ધનલોભ, ધાન્યલોભ, ક્ષેત્રલોભ, ગૃહલોભ, સુવર્ણલોભ, પુત્રીલોભ, કુટુંબલોભ, પદવીલોભ, કીર્તિલોભ, માનપૂજાલોભ, યશનો લોભ, મહત્તાલોભ, સત્તાલોભ, ભક્તલોભ, શિષ્યલોભ, આજીવિકાલોભ, ભોજ્યવસ્તુલોભ, રૂપલોભ, વિદ્યાલોભ, પુસ્તકલોભ, સ્વદેશલોભ, પરદેશ લોભ, વ્યાપારલોભ અને હુન્નરકળાલોભ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના અપ્રશસ્ય અને પ્રશસ્ય લોભ હોય છે

લોભના ચાર પ્રકાર છે અનંતાનુબંધી લોભ, અપ્રત્યાખ્યાની લોભ, પ્રત્યાખ્યાની લોભ અને સંજ્વલનનો લોભ અનંતાનુબંધી લોભથી નરકગતિમા જવાય છે, અપ્રત્યાખ્યાની લોભથી તિર્યંચની ગતિમાં જવાય છે, પ્રત્યાખ્યાની લોભથી મનુષ્યગતિમાં જવાય છે, સંજ્વલન લોભથી દેવલોકની ગતિમાં જવાય છે—આ કાલમા સર્વ પ્રકારે લોભનો ક્ષય થતો નથી લોભની કરવા યોગ્ય છે

લોભ ત્યાગ કરવાના ઉપાયો

સંતોષને ધારણ કરવાથી લોભનો ક્ષય થાય છે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર- જડ વસ્તુઓમાથી પ્રેમ નાશ પામે છે બાહ્યવસ્તુઓમા મ્હારાપણાની ત્યાંસુધી રહે છે કે જ્યાંસુધી તેમાં ઇષ્ટપણાની બુદ્ધિ જાગ્રત્ રહે છે સ્તુઓ પોતાની થઈ નથી અને થવાની નથી તેમાં અહંમમતાની બુદ્ધિ કરવી યોગ્ય નથી પરવસ્તુઓમાં સુખની બુદ્ધિથીજ લોભ થાય છે, જ્યારે પરવસ્તુઓમાથી સુખની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓ ય તોપણ તેમાં રૂચિ થતી નથી આત્માનું સત્યસુખ છે તે આત્મામા રહે છે, ત્યારે શામાટે અન્ય વસ્તુઓમા મુઝાવું જોઇએ? બલબત ન મુંઝાવું જોઇએ આત્માની રૂદ્ધિ આત્મામાં છે તેમાજ સુખબુદ્ધિ રાખી રમણતા કરવી જોઇએ. જે જે વખતે લોભના વિચારો હૃદયમાં જે જે વસ્તુઓ સબંધી પ્રગટી નીકળે ત્યારે, તેઓને સંતોષના વિચારોથી દબાવી દેવા સંતોષના વિચારોમા એટલી બધી શક્તિ છે કે તેની આગળ લોભનું કશું કંઈ

ચાલતું નથી.—સંતોષરૂપ દેવની આગળ લોભરૂપ પિશાચનું કશું કંઈ ચાલતું નથી. આ દુનિયાના પદાર્થો કોઈના થયા નથી ને થવાના નથી. બાહ્યની લક્ષ્મી કોઇ સાથે લેઈ ગયું નથી અને લેઈ જનાર નથી. ક્ષણિક પદાર્થોમાં સત્ય-સુખની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે. લોભના વિચારો જેમ જેમ મંદ પડે છે તેમ તેમ સંસારની ઉપાધિ ઘટવા માંડે છે. જડવસ્તુઓને જડરૂપે દેખવાથી તેમાં લોભ થતો નથી. અનાદિકાળથી લોભદશા ચાલી આવે છે અને અજ્ઞાનથી તે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામે છે; તોપણ આત્મિકજ્ઞાને વિચારતાં લોભનો ઉદય શાંત પડે છે. મોટા મોટા મુનિવરો લોભના ઉદયને રોકી કર્મક્ષય કરી મુક્તિમાં ગયા છે. લોભ ગમે તેવો બળવાન્ હોય તોપણ તે ક્ષય સ્વભાવવાળો છે તેથી અન્તે તેનો ક્ષય થાય છે. આત્મજ્ઞાનબળથી લોભનો સર્વથાપ્રકારે ક્ષય કરી શકાય છે. પરવસ્તુઓમાંથી અહંત્વ છૂટતાં જડમાં લોભ થતો નથી. અજ્ઞાનિયો જડવસ્તુઓને લક્ષ્મીરૂપ માને છે પણ જ્ઞાનિ પુરૂષો લક્ષ્મીને નાકના મેલ સમાન ગણે છે. ગમે તે પ્રકારની બાહ્યવસ્તુઓમાં મોહ પામતા નથી. જ્ઞાનિ પુરૂષો એમ જાણે છે કે આત્માના શુદ્ધધર્મની જે લક્ષ્મી છે, તેજ આત્માની લક્ષ્મી છે; બાકી જડરૂપ જે વસ્તુઓ છે તેમાં પોતાનું કંઈ પણ નથી; ત્યારે તેમાં લોભ પામવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન દેખાતું નથી. રાજા અને બાદશાહો, પરવસ્તુઓના લોભમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂર્ણ કરીને અનેક મૃત્યુ પામ્યા અને પામશે. લક્ષ્મી કોઈની સાથે ગઈ નથી અને જવાની નથી. મનુષ્ય, પોતે બાહ્યની લક્ષ્મીને મ્હારી મ્હારી માની વળગી પડે છે પણ લક્ષ્મી કંઇ ત્હેને વળગતી નથી. જે જડ વસ્તુઓ કંઈ પણ સમજતી નથી તેને પોતાની કેમ માનવી જોઇએ? કારણ કે તે જડ હોવાથી વિજાતીય છે. [illegible] વસ્તુઓ આત્માથી ભિન્ન છે અને ક્ષણિક છે તેને પોતાની કેમ [illegible]વા[illegible] જોઇએ? જે વસ્તુઓ ઇન્દ્રજાળની પેઠે કૃત્રિમ છે તેને પોતાની કેમ મ[illegible] જોઇએ? આત્મજ્ઞાનિયો મનમાં થતા લોભને તુર્તજ દૂર કરે છે અને લો[illegible] નાશ કરીને મનઃપ્રત્યાહારને સાધે છે. અનેક પુરૂષો ચાર પ્રકારના લો[illegible] ક્ષય કરી મુક્તિમાં ગયા અને જશે. મનમાં થતા લોભનો નાશ થ[illegible] છે. જે જે ઉપાયોથી મનમાંથી લોભ જાય તે તે ઉપાયોને અવલંબવા[illegible] સંતોષગુણની પ્રાપ્તિ કરી પરમશાંતિ મેળવવી.

મમતા.

મનમાં ઉત્પન્ન થતી મમતા વાર્યા વિના મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતો નથી. મનમાં ઉત્પન્ન થએલી મમતાથી ઇન્દ્રિયોની તદ્દતદ્ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. મનમાં ઉત્પન્ન થએલ મમતાના બળથી ઇન્દ્રિયોપર ઘણી અસર થાય છે અને તે દોડંદોડા કરી મૂકે છે; મનમાંથી મમતા જતાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે. માટે પ્રત્યાહારના સાધકે મનમાંથી મમતાને દૂર કરવી

જોઈએ સર્વ સસારના પ્રપચની પ્રવૃત્તિનુ મુખ્ય કારણ મમતા છે જો મમતા હૃદયમા છે તો પાચે ઇન્દ્રિયોમાથી એક પણ ઇન્દ્રિય જીતાઈ નથી અને જો મમતા ગઈ તો પાચે ઇન્દ્રિયો જીતાઈ એમ સમજી લેવુ મમતાના પ્રેર્યા દેવ અને દાનવો પણ યુદ્ધ કરે છે મમતાના માર્યા એક દેશવાળા બીજા દેશવાળાની સાથે લડી મરે છે મમતાના લીધે મનુષ્યભવનુ અમૂલ્ય જીવન નાશ પામે છે મમતાના માર્યા મનુષ્યો પોતપોતાનો ગ્રહેલો પક્ષ તાણીને અન્ય પક્ષનુ ખડન કરે છે મમતાના માર્યા જીવો સત્યને જાણ્યા છતા પણ અસત્યને ગ્રહણ કરે છે મમતાના યોગે મનુષ્યો ક્ષણિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટે રાત્રીદિવસ અનેક પ્રકારની ઝખનાઓ કર્યા કરે છે મમતાના માર્યા જીવો અજ્ઞાનમા અધ થઈ પોતાનુ અને પરનુ કલ્યાણ કરવા સમર્થ થઈ શકતા નથી મમતાના યોગે જીવો હિસા, જૂઠ, ચોરી, વિશ્વાસઘાત, આરભ, સમારભ, કલેશ, ઝઘડા, પ્રપચ, પાખડ, દગાફટકા, લુચ્ચાઇપણા, થાપણચોરી, દાણચોરી, જૂઠી સાક્ષી ભરવી, કપટની બાજી અને કુયુક્તિયો વગેરે અનેક પાપના કૃત્યો કરે છે આખા શરીરને ટેકાવી રાખનાર જેમ વીર્ય છે તેમ સસારના મૂળને ટેકાવી રાખનાર મમતા છે

મનુષ્યો કષ્ટો વેઠી ગુણો ભેગા કરે છે, ત્યારે મમતારાક્ષસી એક લીલામાત્રમાં સર્વ ગુણોનુ ભક્ષણ કરી જાય છે વડના બીજથી ઉગેલો વડ જેમ ઘણી ભૂમિને વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ એક મમતાના પ્રપચથી સર્વ પ્રપચની કલ્પના થાય છે મમત્વવડે મનુષ્ય નિ શક થઈને આરભમા પ્રવૃત્તિ કરે છે મમ[illegible] એક મનુષ્ય, બહુ મનુષ્યોના પોષણમાટે અનેક પ્રકારના પાપ [illegible]ઈ દુર્ગતિમા જાય છે મમતાધ તો જે છે તેને દેખતો નથી પણ [illegible]હીને દેખે છે મમતાવાળા મનુષ્યના મનમા કઈ, વચનમા કઈ અને [illegible]માં તો અન્ય પ્રવૃત્તિ દેખાય છે મમતાવાન્ અકાર્યમા વિચાર કર્યા [illegible] પ્રવૃત્તિ કરે છે મમતાથી અધ થએલ મનુષ્ય પોતાને ખરો માને છે [illegible]મ્હારૂ તે સારૂ માની અન્યને ધિક્કારે છે મમતામા મુઝાએલો મનુષ્ય [illegible]ુ ? અને સત્ય શુ કરવાનુ છે, તેનો વિચાર કરી શકતો નથી. મમ[illegible] યોગે એક મૂર્ખ પાપી પુરૂષના પણ દાસ બનવુ પડે છે મમતાના [illegible]મા કેટલાક પુરૂષો ગાડા બની ગયા, કેટલાક અઘોર કર્મ કરી નરકના ગયા મમતાના યોગે ખૂનખાર લડાઇયોમા કરોડો મનુષ્યો મરે છે, રામ અને રાવણ, પાડવ અને કૌરવ, જાપાન અને રૂશિયા વગેરે જે જે લડાઇયો થઈ તેમાં ખરૂ કારણ તો મમતાજ છે મમતાના યોગે લાખો રૂપૈયા પાસે છતા મનુષ્ય એક પૈસો પણ ખરચતો નથી મમતાના યોગે મનુષ્ય, પોતાની જે વસ્તુ ન હોય તેને પણ પોતાની માને છે મમતાથ મનુષ્યોને જડ વસ્તુઓના એવો અહભાવ બધાયલો છે કે તે ટાળ્યો એકદમ ટળી શકતો

નથી. લક્ષ્મીની મમતાવાળાને લક્ષ્મી વિના સર્વત્ર શૂન્યતા ભાસે છે, સ્ત્રીની મમતા કરનારને સર્વત્ર સ્ત્રીવિના શૂન્યતા ભાસે છે. અનેક વસ્તુઓપર થતી મમતાના યોગે મમતાના અનેક ભેદો પડે છે. મમતાવાળો એક કોડીની કિંમતવાળી વસ્તુને પણ કરોડ રૂપૈયાની કિંમત જેવી માને છે. મમતાંધ પુરૂષો પોતાના સ્વાર્થમાં એવા તો મચ્યા રહે છે કે તે અન્ય જીવોનું ભલું કરવા જરામાત્ર પણ લક્ષ્ય આપતા નથી. મમતાવંત પુરૂષ, રાત્રી અને દીવસ અનેક પ્રકારના વિકલ્પ સંકલ્પો કરે છે. મમતાવંત પુરૂષ, હું ને મારૂં, જ્યાં ત્યાં માની મનની નિર્મલતા કરી શકતો નથી. મમતાવત અનેક જીવો દુર્ગતિ પામ્યા અને પામશે; ખરેખર મમતાનો ત્યાગ કર્યાવિના જીવન ઉચ્ચ થતું નથી.

"મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ."

મમતાનો ત્યાગ કરવો હોય તો સમતાનો આદર કરવો જોઇએ. સમતાના વિચારો આવતાં મમતાના વિચારો તુરત પલાયન કરી જાય છે. કોઈ વસ્તુપર રાગ નહિ તેમ દ્વેષ પણ નહિ આવી સમતાની દશા અંગીકાર કરવાથી અનેક ભવની દૃઢ થએલી મમતાની વાસના જોત જોતામાં ચાલી જાય છે અને તેથી મનની સમાનતા રહે છે. મમતારૂપ રક્તતા મનની અંદરથી જતાં—સમતાની સ્વચ્છતાથી—મનરૂપ સ્ફટિકની કાન્તિ દેદીપ્યમાન થાય છે. અમુક પ્રિય અને અમુક અપ્રિય છે એવી કલ્પનાનો નાશ સમતાથી ત્વરિત થાય છે. શુદ્ધ નયમાં રમણ કરનારાઓને દ્વિધાભાવ જણાતો નથી. આ મ્હારૂં અને આ ત્હારૂં એવી વ્યવહારની કલ્પનામાં સમતાવંત [illegible]રૂષોનું લક્ષ્ય રહેતું નથી. મમતા એ રાક્ષસી છે એમ જાણ્યાબાદ કોણ પુરૂષ [illegible] કરી શકે? અલબત આત્માર્થી, ભવભીરૂ પુરૂષ તો મમતાની છાયામાં [illegible] જાય નહિ. હે આત્મન્! ત્હારે જગત્‌ની કોઇ પણ વસ્તુપર મ્હારાપણાની [illegible] રાખવી તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મ્હારી માનેલી વસ્તુઓમાંથી એક [illegible] પોતાની થતી નથી. પર વસ્તુને પોતાની માનીને તેની પ્રાપ્તિમાટે અ[illegible] અનેક કષ્ટો વેઠે છે, પણ અન્તે તે વસ્તુઓ ઉલટી દુઃખની દેનારી થાય [illegible] મમતાના યોગે જો કોઇ પણ વસ્તુમાં મમતાની વાસના રહી જાય છે [illegible] પુનઃ ત્યાં અવતાર ધારણ કરવો પડે છે; મરતી વખતે મમતાવંતનો જી[illegible] ઘણો આકુલ વ્યાકુલ થાય છે અને તેથી તેને નીચ યોનિમાં અવતરવું પડે છે; માટે મમતાનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઇએ. જે જે વસ્તુઓપર મમતાભાવ પ્રગટે કે તુરત મનમાં તે તે વસ્તુઓની અસારતા ચિંતવવી અને તે ક્ષણિક વસ્તુઓનાં રૂપાંતરો કેવી રીતે ફરે છે તેનો વિચાર કરવો; કે જેથી તુર્ત મમતાના વેગો શમી જાય. કોઈ પણ ક્ષણિક વસ્તુઓ મ્હારી નથી આવી હૃદયમાં સતત ભાવના એવી ભાવ્યા કરવી કે જેથી મમતાનો એક પણ વિચાર હૃદયમાં અસર

કરી શકે નહિ, આમ આત્મજ્ઞાન પૂર્વક સતત અભ્યાસ કરવાથી, ક્ષણે ક્ષણે મમતાની વાસના ઓછી થતા થતા અંતે મમતારહિત દ્રવ્ય મન રહેશે આ પ્રમાણે મમતા દૂર કર્યાથી મન પ્રત્યાહારની સિદ્ધિ થશે

"ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ"

આત્મધર્મ સાધકોએ ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ પરની ઉન્નતિ દેખી આપણે શામાટે ઈર્ષ્યા કરવી જોઇએ? ઈર્ષ્યા કરનાર આ ભવમા અને પર ભવમાં સુખી થતો નથી, ઈર્ષ્યા કરનાર વિનાપ્રયોજને સદાકાલ મનમા બળતો રહેછે, ઈર્ષ્યાળુ પોતે પણ બળે છે અને અન્ય પુરૂષોને પણ બાળે છે, ઈર્ષ્યાવંત પુરૂષ અનેક દોષોનુ આલય બને છે, ઈર્ષ્યાવંત પુરૂષોએ જગત્મા અનેક યુદ્ધો કર્યા છે અને અદ્યાપિ કરે છે ઇર્ષ્યાળુ પુરૂષો રાગદ્વેષમા વિશેષત ફસાઈ જાય છે ઇર્ષ્યાળુ પુરૂષની ઉન્નતિ થતી નથી પણ ઉલટી ત્હેની અવનતિ થાય છે ઈર્ષ્યાળુ પુરૂષ અન્યની ઉન્નતિને દેખી સહન કરતો નથી તેનુ કારણ એ છે કે તે પોતાનીજ ઉન્નતિ ઇચ્છે છે, ઇર્ષ્યાળુ મનુષ્યો, અન્યની ઉન્નતિ બીલકુલ ખમી શકતા નથી અજ્ઞાનથી ઈર્ષ્યાનો દોષ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે, અજ્ઞાની મનુષ્ય અહમમત્વાધીન થઈ પરવસ્તુમા લયલીન થઈ રહે છે અહંકારમાં અંધ થએલા જીવો પોતાની આત્મિક ઉન્નતિ દેખી શકતા નથી ઇર્ષ્યાના યોગે જીવો મોક્ષમાર્ગાભિમુખ થઈ શકતા નથી, ઉલટા વારવાર બાહ્યવૃત્તિને સેવી અધોગતિને પ્રાપ્ત કરે છે પારકાની ઉન્નતિને પોતાની માની જે પુરૂષો પ્રમોદભાવને ધારણ કરે છે તેમને સદાકાલ નમસ્કાર હો [illegible] ાજાસાથે, વકીલને વકીલસાથે, વિદ્વાનને વિદ્વાનસાથે, વેશ્યાને વેશ્યા- [illegible] વ્યાપારીને વ્યાપારીસાથે, શિક્ષકને શિક્ષકસાથે, પ્રોફેસરને પ્રોફેસરસાથે, [illegible]ગીને હઠયોગીસાથે, મલ્લને મલ્લસાથે, વાદીને વાદીસાથે, કારીગરને કારી[illegible]સાથે, વક્તાને અન્ય વક્તાસાથે, અને સ્ત્રીને શોકસાથે, પ્રાય ઈર્ષ્યા હોય છે [illegible]રૂપ દાવાનલમાં પડેલા જીવો ક્ષણમાત્ર પણ ખરી શાંતિ પામી શકતા [illegible] ઈર્ષ્યાથી નિરાતે નિદ્રા પણ આવતી નથી ઈર્ષ્યામા ઘેરાયલા જીવોની [illegible]બુદ્ધિ રહેતી નથી ધવલ શેઠે શ્રીપાલરાજા ઉપર ઇર્ષ્યા કરી પણ ઉલટુ [illegible]લનુ અહિત કરતા કરતા પોતાનુ અહિત થઈ ગયુ ખાડો ખોદે તે [illegible]ડે તેની પેઠે ઇર્ષ્યાળુ પુરૂષ પોતેજ ઇર્ષ્યાના ખાડામાં પડીને નીચ અવતાર પામે છે અરે ઇર્ષ્યા! જગત્મા તુંજ જ્યા ત્યા કલેશ કરાવે છે, જ્યાં ત્યાં વેરઝેરના બીજ હે ઇર્ષ્યા! તુંજ વાવે છે, તારા સગમાં આવેલા જીવો કદી સુખી થતા નથી અને તે પામર જીવો સદાની શાંતિ પામી શકતા નથી, માટે તુ ઈર્ષ્યા એક રાક્ષસી સરખી ગણાય છે હે ઇર્ષ્યા! ત્હારી સગતિ ત્રણ કાલમાં કોઈને સુખની આપનારી નથી, ત્હારી દુષ્ટતાનુ જેટલુ વર્ણન કરીએ તેટલુ ઓછુ છે હે અભાગિણી! ત્હારા આવવાથી મોટા મોટા સતપુરૂષો પણ મુક્તિના